

Національна академія наук України
Інститут історії України

М.Ф. Котляр

**Історія
суспільного життя Русі
Нариси**

Київ–2016

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 17 грудня 2015 р.)*

Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. — 288 с.

Праця присвячена суспільно-політичному житті Давньоруської держави IX–XIII ст., темі, недостатньо висвітленій у вітчизняній історіографії. Автор зосередив увагу на таких проблемах: виникнення і розвиток Давньоруської держави, еволюція її громадського життя, соціальна структура, органи державного і громадського управління, урядовці й міністеріали, мужі й дружинники, самоврядування на Русі, настання феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві. Написана як для фахівців, так і для студентів.

Зміст

1. Попередні зауваження (Вступ)	5
2. Початки Русі	8
3. Еволюція громадського життя	30
4. Зародження і розвиток державності	71
5. Соціальна структура, мужі й дружина	93
6. Урядовці й міністеріали княжого двору, дещо про двір ..	136
7. Органи державного і громадського управління, двір, дворяни	198
8. Самоврядування на Русі	223
9. Настання феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві	257
10. Присмерк суспільного життя (Епілог)	280

1. Попередні зауваження

Давня Русь вже майже 300 років перебуває в фокусі дослідницької уваги істориків багатьох країн і народів, насамперед України і Росії. Про неї, яку джерела XI–XIII ст. називали Руссю або Руською землею, а історики — Київською або Давньою Руссю, написані багато десятків книжок і безліч дослідницьких статей. Не обходять її увагою і популяризатори наукових знань. На жаль, в останні роки за справу енергійно взялись дилетанти, не переобтяжені знаннями і науковою мораллю, що прагнуть посісти місце в науковій літературі, знайти доступного їм читача. Тим часом, як і в XIX та XX ст., в історіографії проблеми залишається чимало недосліджених тем і наукових напрямків.

Адже більшість вітчизняних істориків минулого і сучасності у працях давньоруської тематики зосереджують увагу на власне історії Київської Русі, політичній, економічній, соціальній і етнокультурній, оминаючи увагою навіть самі процеси зародження і розвитку державності. Те ж саме можна сказати і про проблему давньоруського громадянського суспільства, його виникнення, еволюцію, динамічні зміни в перебігу його становлення і розвитку тощо.

А між тим вивчення історії східнослов'янського громадського життя IX–XIII ст., руської державності, як раніше, залишається вищою мірою актуальним. Історія Київської Русі потребує подальшого поглиблення студій і конкретизації досліджень, постановки й розробки проблем, що раніше не завжди уявлялись існуючими окремо і розглядались у процесі створення праць узагальнюючого характеру. До них і відноситься історія громадського життя.

Дослідницька праця в царині давньоруської історії має ту особливість, що коло головних джерел, насамперед літописів, визначилось приблизно півтора століття тому, з тієї пори воно помітно і принципово не розширялось. У наші дні немає жодних

надій знайти не те що раніше невідомий літопис чи хоч би список, а й навіть сторінки чи кілька рядків такого джерела, невідомого спеціалістам. Мовлене відноситься і до інших видів пам'яток давньоруського письменства. Епіграфічний же матеріал (берестяні грамоти, графіті на стінах храмів і археологічних речах тощо) лише додає до історичної картини окремі деталі й штрихи, але навряд чи здатний внести щось принципово нове у погляди істориків і філологів на те чи інше суспільно-політичне питання.

Мені вже доводилось наголошувати на тому, що в наш час вивчення історії Давньої Русі має проводитись двома основними шляхами: 1. знаходження і обґрунтування раніше не встановлених зв'язків між фактами, явищами, процесами і особистостями і 2. оригінальне прочитання й інтерпретування вже відомих і прокоментованих звісток джерел. У поєднанні із залученням свідчень археологічних пам'яток, фонд яких накопичується щороку, й удосконаленням наукового інструментарію істориків ці методи здатні принести успіх.

Оголошена в назві цієї книжки тема великою мірою залишається невивченою. Узагальнюючих праць, як мені відомо, просто не існує. Вже через це автор не претендує на скільки-небудь вичерпне дослідження проблеми. Моя книжка являє собою хіба що низку нарисів на поставлену тему. Одні проблеми вивчались більш докладно, інші лише поставлені або намічені. Основна ж увага зосереджена на таких темах: початки Русі; еволюція державності; суспільна структура; органи громадського управління; міське самоврядування; настання феодальних відносин у суспільстві; ідейні чинники зміцнення суспільної єдності та ін.

Як мовилось, історіографія Давньої Русі є надзвичайно обширною. Вже сам характер і метод написання цієї книжки, її вимушено обмежений обсяг не дозволили вдаватись до докладних оглядів наукової літератури з кожного питання. Відсутній у ній і мало не обов'язковий (згідно давньої традиції) історіографічний вступ. Погляди і концепції вчених попередників предметно розглядаються в перебігу написання праці. У центрі

досліджень поставлені джерела: давньоруські літописи та їхні репліки в пізніших ізводах. Адже свідчення літописів, як мені бачиться, є далеко не повністю використаними і витлумаченими в аспекті моєї праці. Саме це дослідження матиме джерелознавчий аспект, коли при вивченні тієї чи іншої пам'ятки писемності увага приділяється часу і місця її створення, особливостям тексту, ступеневі автентичності його давньоруських свідчень, особливо в тих випадках, коли використовуються пізніші літописні ізводи.

Маю надію, що книжка буде корисною і фахівцям, і широкому загалові любителів давньоруської історії. Дискусійність багатьох її положень, гадаю, не може належати до недоліків.

2. Початки Русі

Дослідники загалом сходяться на думці, що походження Русі ховається у безодні й мороці століть. І це не розраховані на яскравий ефект слова, вони загалом відповідають дійсності. Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів залишаються неясними і роки виходу Русі на історичну сцену протягом IX ст., і передуючі IX століттю часи розвитку східно-слов'янської етнокультурної спільності (чи кількох спільностей), і обставини складання переддержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі чи подробиці, і, власне, — саме створення державності. До того ж перші неясні і неконкретні згадки про слов'янські спільності, Русь і русів, не завжди відносяться саме до них, слов'ян: адже варяги, вікінги чи нормани увійшли в наші джерела спершу під ім'ям Русь.

Існують дві основні концепції походження терміну Русь, одна поширена в нашій старій науці, від назви річки Рось, інша — в науці сучасній, вітчизняній і світовій. Не буду входити в деталі, скажу лише, що за законами лінгвістики в слові Рось «о» ніяк не могло перейти в «у». Та й перший наш літопис (з тих, що дійшли до нас) недвозначно вважає Руссю варягів: «варяги, ныне зовомая Русь»; про це ж свідчить текст Бертинських анналів 839 р. — перша датована згадка про ту Русь. Так само розповідь Константина Багрянородного про збирання русами данини у Наддніпрянщині, називає панівну верхівку (варягів) Руссю, а підлеглих їм людей слов'янами. Протягом кінця 10 і наступних століть ім'я Русь поширилось на східних слов'ян. Це лише одна із складностей вивчення історії східного слов'янства у IX і X століттях.

Труднощі й незрозумілості у текстах давньоруських пам'яток пов'язані із незадовільним станом і неясним змістом фрагментів багатьох приступних історикам джерел. Неясним для дослідників, бо люди XI чи XII століть чудово розуміли, про що йдеться в джерелах.

Переважна більшість згадок про Русь IX ст. в наших літописах, візантійських і західноєвропейських хроніках та історичних творах не датована. Запис германських Бертинських анналів 839 р. і є першим датованим свідченням про неї. Але з суто арифметичних міркувань 839 рік було б у наш час відзначати незручно. Ювілей минув. Всі інші перші згадки містяться в давньоруських джерелах, вони частково відносяться до недатованого вступу до Повісті временних літ, а частково до тієї її частини, яка починається з 852 р., першої дати в тому джерелі. Кинемо погляд на ці нечисленні датовані згадки Русі в джерелах 9 ст. Спершу в германському джерелі.

З Бертинських анналів, складених єпископом Пруденцієм в 30-х роках IX ст., стало відомо, що якийсь руське посольство побувало спочатку (у 838 р.) в Константинополі в імператора Феофіла (829–842), а далі в Ингельхаймі у франкського короля Людовіка Благочестивого (814–841). У 839 р. при дворі Людовіка з'явилися послы від Феофіла Феодосій і Феофан, котрі принесли дарунки від імператора і грамоту з пропозицією підтвердити дружні стосунки між двома країнами. Разом з грецькими дипломатами до Ингельхайма прибули якісь «руські» послы, що побували перед тим у Константинополі й поверталися додому далеким кружним шляхом. Пруденцій розповів про урочистий прийом Людовіком візантійських послів 18 травня 839 р. З його оповіді дізнаємось, що Феофіл послав разом із своїми дипломатами якихось людей, котрі сказали, що їх народ зветь «рос» і яких, згідно їхнього твердження, їх цар на ім'я Хакан відправив до грецького імператора «заради дружби»¹.

Далі хроніка Пруденція повідомляє, що Феофіл просив Людовіка доброзичливо поставитись до русів, надати їм охорону і можливість безпечно дістатися до своєї країни, бо руські дипломати боялись повертатися додому тим самим шляхом, яким потрапили до Константинополя, оскільки вони ішли «серед варварів, досить жорстоких і диких племен». Деякі історики гадали,

---

¹ *Annales de Saint-Bertin*, a. 839. Ed. *F. Grat*, *S. Clémencet*. Paris, 1964. p. 30–31. Див. останнє видання: *The Annals of St. Bertin*. Ed. *J.L. Nelson*. Manchester, 1991. p. 44.

що йшлося про кочові племена угрів, незліченні орди яких у ті часи перебирались з Азії до Подунав'я.

Людовік дав аудієнцію послам русів, під час якої вони заявили королю, що є «свеонами», тобто шведами. У вітчизняних джерелах їх, так само, як інших скандинавів, називали варягами. Руських дипломатів запідозрили в шпигунстві — і затримали до встановлення справжньої мети їхнього прибуття до Ингельхайма. Людовік написав Феофілу, що коли з'ясується невинність русів, він або відпустить їх додому або відішле назад до Константинополя: хай їхню долю вирішить імператор. На цьому Пруденцій уриває свою розповідь про руських послів, і навряд чи коли-небудь історики дізнаються про їхню, до того не відому в державі франків, країну, та й про подальшу долю тих послів. Насамперед, постає питання: чому царя русів звали «хаканом»? Чому його представляли якісь шведи?

Із східних джерел відомо, що з IX ст. арабські й персидські історики й географи часом називали «хаканом» (каганом) «царя», тобто головного вождя союзу племен русів¹. Напевне, цей титул був запозичений у сиву давнину від аварів, кочовиків, що прибули до Південно-Східної Європи в середині VI ст. н. е. Або в IX–X ст. від хозарів, котрі також називали своїх царів хаканами. Важливо відзначити, що титул «каган» в XI ст. прикладався самими русами до великого князя київського. Митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» (30-і роки XI ст.) увінчав ним хрестителя Русі Володимира Святославича². На Русі називали каганом і його сина Ярослава. Тому найприроднішим буде думати, що хакан Бертинських анналів міг бути варязьким конунгом у Києві чи ще десь на півдні майбутньої Київської Русі.

Шведське ж походження послів від руського хакана до Візантії уявляється мені природним. Із текстів пізніших угод Русі з Візантією 907, 911 і 944 рр. відомо, що серед послів Давньоруської держави до Візантії бували люди з скандинавськими

---

¹ Новосельцев А.П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР. 1982. № 14.

² Молдован А.П. «Слово о законе и благодати» Илариона. Киев, 1984. С. 91 (текст джерела).

іменами¹. Адже скандинави, варяги, на Русі були не лише князями, княжими дружинниками і найманими воїнами, а й часом використовувались як дипломати, ймовірно, ті з них, хто знав іноземні мови й умів вести переговори. Тому з належною в таких випадках обережністю можна вважати згаданих послів-«свеонів» дипломатичними агентами ватажка варязького осередку влади, мабуть, у Середній Наддніпрянщині. З приводу затримання послів від хакана можна запропонувати таке пояснення. У шведів й інших варягів, що борознили моря Європи на своїх легеньких суднах, була лиха слава розбійників і грабіжників, які спустошували узбережжя Англії, Франції, Германії, Іспанії, Італії. Тому, певно, Людовік не повірив у добрі наміри руських послів і наказав ув'язнити їх, а сам послав до візантійського імператора, аби перевірити їхні слова.

На цьому свідчення Бертинських анналів уривається. З нього можемо зробити висновок, що якийсь варязький конунг надіслав послів до можновладців тогочасного світу, аби зав'язати стосунки. А звідки вони прийшли, ніхто не знає, та вже й не дізнається. Наші історики, починаючи з середини 19 ст., пропонують визнати тих послів представниками якогось варязького ватажка, що отаборився чи то в Наддніпрянщині, чи то в Приазов'ї. Як бачимо, для визначення часу заснування хоч якогось державного утворення на Русі ця історія ніяк не підходить.

Повідомлення ж Бертинських анналів про те, що візантійський імператор на свій лад піклувався про руських послів, свідчить, що могли існувати якісь стосунки між імперією й їхньою країною (гіпотетичним Київським князівством?). До Константинополя руське посольство прибуло не пізніше осені 838 р., ще до закінчення навігації по Чорному морю, бо пізньої осені чи зимою водним шляхом туди було не дістатися. Посли і купці звичайно потрапляли до столиці Візантії по воді або суходолом, адже в степах Північного Причорномор'я на них чатували хижі кочовики. Мета посольства 838 р. залишилась науці невідомою. Деякі вчені початку ХХ ст. (В.Й. Ключевський, О.О. Шахматов)

---

¹ Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и комм. *Д.С. Лихачева*. 2 изд. СПб., 1999. С. 18, 23.

висловлювали сміливе припущення, ніби руси намагались укласти союзню угоду з імперією. Більш реальною уявляється думка Г.Г. Літавіріна, що посольство 838 р. просто започаткувало дипломатичні відносини між Руссю і Візантією¹. Однак ні в давньоруських, ні у візантійських джерелах немає звісток про руське посольство 838–839 рр.

Кілька слів про хронологію Повісті временних літ і Новгородського першого літопису молодшого ізводу, де й містяться перші згадки давньоруських джерел про Русь. Історики вже давно встановили що хронологія Повісті й інших літописів аж до часів князювання Ярослава дуже й дуже приблизна, тому сама вже дата 862 р. (прихід князів-варягів на Русь) потребує уточнення. Вона невірна, що доводиться уважним читанням Повісті. Така приблизна хронологія народилася тому, що перші літописні ізводи (що не збереглися до наших днів) Найдавніший і два Печерські XI ст. писалися, як вважають вчені, без позначення дат. А головним джерелом відомостей про Русь IX ст. був фольклор: народні перекази, дружинні пісні й легенди, що потрапили до літописів.

Ні в давньоруських ні у візантійських джерелах немає згадок про руське посольство 838–839 рр. Не знав про нього і Нестор, інакше б не написав у своїй праці: «Наченшю Михаилу² царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаньѣ гречьстемъ. Тѣм же отселе почнем и числа [лік рокам] положимъ...»³ Ці слова вписані Нестором під 852 р., яким і відкривається датована частина його Повісті. Згідно переконання літописця, похід на Царгород визначив початок історії Давньоруської держави. Сучасні історики також розглядають згаданий першим нашим істориком напад Русі на Візантію як подію світового значення. Стаття прив'язана до часів правління імператора Михайла (вступив на престол 842 р.) і походу Аскольда на Константинополь (860 р.). Тут я частково

---

¹ История Византии. Т. 2. М., 1967. С. 228.

² Імператор Візантії з 842 р.

³ Повесть временных лет. С. 12.

солідарний з депутатами нашого парламенту, котрі її й пропонували як дату початків Русі. Але ж час той минув кілька років тому. З ювілеєм і росіяни і ми спізнались.

Похід Аскольда на Царгород дійсно знаменував початок давньоруської історії, став ключовою подією в житті Русі. Сучасна наука поділяє цю думку київського книжника. Як мовилось, хронологія Повісті временних літ, Новгородського першого літопису молодшого ізводу і похідних від них пізніших літописів аж до перших десятиліть XI ст., коли на Русі розпочалося літописання, потребує корегування. Складач Повісті й інші літописці XI–XII ст. відновлювали події X, IX й віддаленіших століть, вдаючись переважно до фольклорних джерел, в яких дати відсутні взагалі. Практично без позначення років писались і тогочасні візантійські джерела (хроніка Симеона Логофета, хроніка Георгія Амартола та ін.). Ось чому в літописі виявились невірними і рік першого відомого нам з вітчизняних джерел походу Русі на Царгород, і самий час вокняжіння в Києві Аскольда. Адже Повість временних літ датує його утвердження в Києві 862 роком, тоді як з іноземних джерел точно відомо, що за два роки перед цим, у 860 році, руська ескадра під проводом Аскольда здійснила відчайдушно сміливий похід на Константинополь.

Цей похід руського флоту на Константинополь описаний Нестором під 866 р.: «Иде Аскольдъ и Дирь на Греки, и прииде въ 14 лѣто Михаила цесаря. Цесарю же отшедшу на огаряны, и дошедшу ему Черные рѣки, вѣсть епархъ посла к нему, яко Русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь»¹. Дослідники встановили, що літописна розповідь про напад раті Аскольда й Діра на Царгород побудована на майже дослівному перекладі уривку з візантійської хроніки Симеона Логофета, запозиченого не безпосередньо з її давньослов'янського перекладу, а з якогось зведення світової та руської історії, можливо, з «Хронографа по великому изложению». Але лише наш літопис пов'язує похід з іменами київських князів Аскольда і Діра².

---

¹ Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 13.

² Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. М., 2003. С. 160.

Нестор продовжує розповідь про похід русів на Царгород таким чином: «Си [руси] же внутрь Суду¹ вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою соть корабль Царьградъ оступиша»². «Повість временних літ» розповідає, як імператор Михайл з великими труднощами зумів пробратися в обложено з усіх боків русами столицю і намагався налагодити оборону. Далі у літописі Нестора іде текст, тотожний візантійській хроніці Продовження Георгія Амартола: «Цесарь же едва въ градъ вниде, и с патрехомъ съ Фотьемъ къ сушей церкви святѣй Богородицѣ Влахѣрнѣ всю ночь молитву створиша, та же божественую святы Богородиця ризу с пѣсними изнесше в море skut [тканину] омочивше. Тишинѣ суци и морю укротившюся, абѣ буря вѣста с вѣтромъ, и волнамъ вельямъ вѣставшемъ засобѣ, безбожныхъ Руси корабли смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало ихъ от таковыя бѣды избѣгнути и въ свояси возвратишася»³. Насправді, як вчені дізналися з тогочасних візантійських та західноєвропейських джерел, рейд руської ескадри до бухти Золотий Ріг у 860 р. завершився щасливо для Аскольда.

Як і слід було очікувати, першими на напад руської ескадри відгукнулися візантійські сучасники. Про вторгнення русів до бухти Константинополя з наступною висадкою воїнів на берег повідомляє в двох проповідях (гоміліях) 860 р. і «Окружному посланні», датованому кінцем 866 — першою половиною 867 р., глава грецької церкви патріарх Фотій⁴. Його свідчення, при всій їх тенденційності, заслуговують на довір'я, адже Фотій був безпосереднім і активним учасником подій 860 р. Узагальнена візантиністами інформація цих джерел виглядає таким чином⁵.

---

¹ Так у давньоруських джерелах називають бухту Золотий Ріг.

² Повесть временных лет. С. 13.

³ Там же.

⁴ Тексти обох гомілій і «Окружного послання»: Л[овягин] Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское Чтение. 1882. № 9–10. С. 430–436.

⁵ Див.: Кузенков П.В Указ. соч. С. 8–9.

На світанку 18 червня 860 р. до Константинополя несподівано наблизився ворожий флот чисельністю, за різними джерелами, від 200 до 360 легких кораблів (моноксилів). Нападники прийшли з півночі, здолавши чималу відстань. То був «скіфський» народ, що до того не мав слави і вважався «малозначним», проте досяг великих воєнних перемог над сусідами і насмілювався випробувати свою силу, напавши на саму столицю імперії. Озброєння і організація війська цих «варварів», на думку Фотія, були примітивними, їх головною силою були хоробрість і лють. Руські ладді безперешкодно підійшли до берега і висадили десант, що одразу почав облогу міста з усіх боків. У своїй першій гомілії Фотій яскраво і схвильовано описав грізного й доти небаченого ворога: «Горе мені, що бачу народ жорстокий і дикий, що безкарно обступив місто і грабує передмістя, все губить, все нищить: поля, житла, стада, худобу, жінок, дітей, старців і юнаків, — все віддає мечеві, не слухаючи ніяких зойків, нікого не милуючи»¹. Якщо залишити без уваги звичні для візантійської ораторської прози словесні кліше щодо жорстокості й немилосердя будь-якого ворога, то варто визнати, що перед нами яскраве і емоційне враження від війська Аскольда людини, котра багато бачила на своєму віку.

Свідчення патріарха підтверджуються також візантійськими хроніками X ст., зокрема хронікою Продовжувача Феофана. А венеціанський хроніст Іоанн Диякон (початок XI ст.) твердить, ніби руси² мали 360 суден і пішли додому «з тріумфом». Про цей набіг Русі на Константинополь згадує в листі до візантійського імператора папа Ніколай I, якому був відомий і наступний похід русів на Кавказ³. За свідченням «Історії Табаристану», в правління еміра Хасана (864–884 рр.) якісь руси напали на Абесгун у південній частині Каспія, але зазнали невдачі⁴. Нікіта Пафлагонський, молодший сучасник набігу Аско-

---

¹ Кузенков П.В. Указ. соч. С. 35 (текст гомілії в російському перекладі).

² Він іменує їх норманами.

³ Пауто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 59.

⁴ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 75.

льда, так описує напад руських воїнів на Візантію: «В цей час кровопивчий народ скіфів¹ прибув Чорним морем до Босфору і, розграбувавши всі села й монастирі, спустошив й острови, що близько лежали до Константинополя, розікрив всі сосуди і майно, і піддавав смерті взятих до полону людей. З варварською жадібністю і люттю кинувшись на патріарші монастирі, вони захопили все їх добро, двадцятьох двох вірних служителів Господа вони порубали мечами»².

Історики в один голос відзначали, що напад русів на Константинополь прийшовся на час великих труднощів у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї і з Заходу і Сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо вглиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він послав майже увесь свій флот до острова Крит для боротьби з піратами, що стали тоді господарями Середземного моря і грабували візантійські торговельні кораблі. Місто залишилось майже беззахисним, і в разі ворожого нападу городяни могли сподіватись не стільки на нечисленну залогу, скільки на могутність оборонних стін Константинополя, яких до того не зміг здолати ніхто³...

Вчені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавах (звичайно він перегороджував шлях судам до Золотого року) того червневого ранку 860 р., коли руські ладді наближались до Константинополя, не був напнутий, і тому Аскольдові човни безборонно увійшли до бухти. Здається, це єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не був піднятий при наближенні ворожих суден. Навіть коли 1453 р. турецький султан Мухаммад оточив конаючий вже Константинополь, то й тоді греки встигли ланцюгом зачинити вхід до Золотого Рогу... Тому є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

---

¹ Скіфами або тавроскіфами греки називали русів.

² *Nicetae Paphlagonis. Vita sancti Ignatii archiepiscopi Constant.* // *Patrologiae Graecae*. Ed. J.P. Migne. Paris. T. 105. Coll. 516–517.

³ Кузенков В.П. Указ. соч. С. 8–9.

В той час імператор Михаїл із військом перебував у поході проти арабів, тому вороги, не зустрівши опору, обложили з усіх боків Константинополь, розграбували передмістя, захопили в полон і убили багатьох жителів. Імператор, що одержав від єпарха, котрий охороняв столицю, повідомлення про напад русі, перервав свій похід і спішно повернувся до Константинополя. Він молився разом із патріархом у Влахернському храмі. Нестор повідомляє, що коли в море занурили святиню: покров (мафорій) Богородиці, який зберігався в тому храмі, піднялась буря, що ніби згубила флот Русі, а самі нападники були розбиті¹. Однак візантійські очевидці подій 860 р. ані словом не згадують про бурю, — та й якої шкоди вона могла заподіяти нападникам на суходолі та їхнім легким кораблям, витягнутим, поза сумнівом, на берег! Немає підстав говорити й про поразку, начебто завдану русам греками, — для цього залогом Константинополя була надто нечисленною, та й складалася з резервістів і старих солдатів.

Уважно вивчивши свідоцтва сучасників, історики прийшли до думки, що сторони зав'язали мирні перетрактації. Аскольд і його воєводи, мабуть, переконалися в неможливості здолати гігантські стіни міста², а імператор, ймовірно, почувався тоді безсилим відкинути вороже військо. Переговори між сторонами привели до укладення мирної угоди. У своїй другій гомілії Фотій згадує, що руси заволоділи «незліченними багатствами». Напевне, Аскольд одержав великий викуп, завдяки чому зняв облогу Константинополя і залишив візантійську територію. Про ту угоду, текст якої залишився невідомим, глухо згадує кілька візантійських джерел, зокрема, Константин Багрянородний у життеписі свого діда імператора Василя I³.

---

¹ Повесть временных лет. С. 13.

² У ті часи руси не вміли штурмувати добре укріплені фортеці й міста. Облогові машини з'являться на Русі лише в кінці XII ст.

³ *Theophanus Continuatus*. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1838. Lib. V. De Basilio Macedone. Cap. 97. p. 342. На думку багатьох вчених, ця п'ята книга в творі Феофана належить Константинополі Багрянородному.

Отже, текст чи хоч би загальний зміст першого міжнародного договору Русі з імперією залишився невідомим науці. Лише, виходячи з тексту угоди іншого київського князя Олега з греками¹, можна спробувати уявити Аскольдову. Ймовірно, Візантія зобов'язувалась сплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь надавати за це військову допомогу імператорові. Русько-візантійська угода 860 р., мабуть, забезпечувала вигоди руським купцям на торгах Візантії, а грецьким на Русі. Можна припустити, що ця угода відновлювала порушену війною давню русько-візантійську торгівлю і регламентувала її. Можливо, низка пунктів угоди Аскольда була підтверджена через півстоліття в договорі Олега з греками 907 р.

Дехто з істориків дійшов висновку, що похід русі на Константинополь був учинений самим лише Аскольдом, котрий, ймовірно, княжив у Києві одноосібно до кінця 60-х або до початку 70-х років IX ст. У цьому випадку Дір був наступником Аскольда. У своїх «Промивальнях золота» (створених у 943–947 рр.) арабський письменник Масуді повідомляє: «Перший серед слов'янських царів є ад-Дір, він має велелюдні міста і багато населених земель. Мусульманські купці прибувають до столиці його держави з різного роду товарами»². Про Аскольда Масуді не згадує.

Встановлено, що Масуді користувався в основному творами своїх попередників IX ст. Цікаво відзначити, що він не знав своїх київських сучасників Олега й Ігоря, зате написав про Діра і підвладні йому землі як про добре відомий факт. Це не дивно, бо саме в IX ст. арабські й узагалі мусульманські купці були частими гостями Східної Європи. На думку В.В. Мавродіна, Дір княжив у Києві в 70-х — 80-х роках IX ст.³

Інші історики, виходячи з того, що літописці віддають перевагу Аскольду перед Діром (називаючи його завжди першим), думають, що саме Аскольду належала сумнівна честь зустрічі з

---

¹ Повесть временных лет. С. 17–20.

² Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. III. Восточные источники. Сост. Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова, В.Я. Петрухин. М., 2009. С. 117.

³ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 218–219.

Олегом і загибелі від його руки. Як би там не було, навряд чи Аскольд і Дір були співправителями — ними їх зробили народна традиція та історична пам'ять. Їхні імена, мабуть, поставив поруч народний переказ.

У Повісті временних літ і Новгородському першому літописі молодшого ізводу вміщено «Казання про закликання варягів», що має риси народного, фольклорного переказу з легендарними подробицями. Ось текст з Повісті, він досить довгий, але вартий того, щоб навести його принаймні частково. Спочатку під вельми умовним 862 р. у цьому джерелі йдеться про те, що північно-східні слов'яни (словени), що жили поблизу озера Ільмень, і тамтешні угро-фіни спершу вигнали за море (Балтійське) варягів, котрі обклали їх даниною, але потім зажурилися, бо почали сваритися між собою. Тоді вирішили вони покликати собі в правителі тих самих варягів, мовивши їм так: «Земля наша велика и обилна, а наряда [порядку] в ней нѣтъ. Да поидѣте княжить и володѣть нами». Прийшло троє братів, Рюрик, Трувор і Синеус, вокняжились в Новгороді, Білоозері й Ізборську. По смерті братів князем залишився Рюрик., що став роздавати своїм мужам гради, серед них Полоцьк і Ростов¹. Так начебто почала створюватись Руська держава. Цей, 862 рік нашими російськими сусідами даремно проголошений «годом рождения российской государственности».

Освіченому історикові не може не кинутися у вічі легендарний, суто фольклорний характер літописної статті 862 р., в якій є великі історичні неточності. По-перше, Новгорода в ті часи не було, він виникне лише в 10 ст.,² по-друге, археологам не пощастило віднайти хоч якісь рештки діяльності братів варягів на Білому озері й Ізборську. Взагалі Трувора й Синеуса просто не

---

¹ Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 13.

² Мабуть, саме тому в третій редакції Повісті временних літ (до речі, існування якої багато філологів та істориків просто не визнає) сказано, що Рюрик сів таки в Ладозі. Та гіпотетична третя редакція, згідно adeptів її існування, була створена в Новгороді Великому за сина Мономаха Володимира і наповнена реаліями Руської Півночі. Тоді, певно, Ладога й потрапила до Повісті. Вона існувала в IX ст.

розгледіти на сторінках джерел¹. Однак петербурзький археолог А.М. Кирпічніков запропонував вважати, ніби Рюрик сів у Ладозі, а саму Ладогу — стольним градом уявної для того часу «Российской державы». По-третє, в основному тексті Повісті временних літ (що звичайно видається за другою редакцією 1116 р.) Ладоги взагалі немає. Гіпотезу щодо існування третьої редакції Повісті (в якій Ладога присутня) запропонував головний авторитет в літописанні академік Шахматов². На багатьох вчених ця третя редакція, принаймні, в частині за IX ст. справляє враження реконструкції, можливо, й пізньої.

Розповідь про закликання варягів у першій половині XVIII ст. була покладена до підвалин так званої Норманської теорії виникнення Давньоруської держави. Її авторами були вчені німці, члени російської Імператорської Академії наук, Шлецер, Міллер і Байер. То сталося в часи Ломоносова. У *повній відповідності з текстом статті 862 р. про закликання варягів* (підкреслю це!) вони й винайшли теорію, за якою Давньоруська держава ніби створена трьома братами варягами. Неупереджений розгляд статті 862 р. свідчить, що там якщо й ідеться про започаткування чогось, то не Русі, а династії Рюриковичів. Імперській Росії у 1862 р. це подобалось, хай навіть династія Романових і не мала до неї стосунку. Останній Рюрикович на російському престолі, син Івана Грозного Федір, помер бездітним у 1598 р., і династія перервалася. То навіщо нинішній Росії відзначати ювілей чужоземної династії, що вже 400 років як вимерла?

Одразу по створенні Норманської теорії руські вчені й діячі культури почали палко критикувати і ганити її. Їх можна зрозуміти. Виходить, що північно-західні слов'яни були, виявляється, нездатними до власноручного творення державності. Найактивнішим серед руських інтелектуалів був академік Ломоносов. Він не те що просто критикував Норманську теорію, а про-

---

¹ Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях летописцев XI — начала XII вв. // Древнейшие государства. 2005 г. Рюриковичи и российская государственность. М., 2007. С. 47–75.

² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 862 и др.

бував битися в Академії наук з німцями, що її створили. Для чого носив з собою ціпок. Не раз бував і битий німецькими вченими колегами. Тоді запровадили в Академії посади приставів, які розбороняли вчених мужів. Чи не нагадує всім нам це нинішню ситуацію в нашій Раді та й у багатьох інших парламентах?

Вже в нові часи історики, і не тільки радянські, а ще й російські дореволюційні, намагались по-різному витлумачити вразливу з погляду історичної критики статтю літопису 862 р. Академік Д.С. Лихачов взагалі вважав її пізньою вставкою до Повісті временних літ, а В.Т. Пашуто запропонував вважати її розповіддю про те, як слов'яни і неслов'яни Півночі Східної Європи уклали договір (ряд) з варягами, щоб ті збройно служили їм. Рюрик скористався чварами в середовищі місцевого населення, захопив владу і став першим князем Русі. Звернення до одного з сильних загонів варягів, що на той час, мабуть, вже отаборились в тій окрузі¹, було, з одного боку, засобом захисту від «находників» і тих же скандинавів, що осідали в окрузі, а з іншого — спробою формування надплеменних інститутів влади. Нещодавно було зроблено вдалі спроби реконструкції основних положень тієї угоди з варягами, яка укладалась в умовах конфронтації між племенними об'єднаннями слов'ян і угро-фінів на тлі присутності скандинавів у Ладозько-Ільменському регіоні².

З неупередженого, об'єктивного прочитання джерел і праць істориків останніх років можна зробити висновок, що прийшли варязькі конунги сіли на підготовлені попереднім розвитком тамтешнього суспільства елементарні державні структури й очолили їх. Скандинави не могли принести державність на Русь вже тому, що у них самих її не існувало, вона тільки но зароджувалась. Мине ще більше ста років, аж коли в Швеції чи Нор-

---

¹ Аже якихось варягів місцеві племена незадовго перед приходом Рюрика з братами виганяли з своєї землі! Див. *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси: особенности структуры Древнерусского государства // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 86.

² *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // *Древнейшие государства на территории СССР.* 1990 г. М., 1991. С. 219–229.

вегії виростуть перші державні й територіальні об'єднання. І вони залежатимуть від Руської держави, а не Русь від них. Простіше кажучи, скандинави в середині IX ст. стояли на стадіально нижчому суспільному рівні, ніж східні слов'яни. Вирівнювання тих стадій суспільної еволюції помалу відбудеться протягом XI ст. Слід врахувати й те, що скандинавів на Русі завжди було мало, занадто мало, для того, щоб вони могли і збирати данину повсюдно, і бути посадниками у всіх великих і малих містах країни, і чинити суд на всій Руській землі. Чи не відразу варяги почали розчинятися в слов'янському морі, так що за часів князювання Ярослава Володимировича в Києві про них уже й не чуто.

Тим часом, сам рік закликання варягів — 862-й — зовсім не є безсумнівним. Я вже згадував про те, що більшість літописних дат раннього часу, десь до середини князювання Ярослава Мудрого (30-і роки XI ст.) дуже приблизні. Лише деякі з них можна перевірити за допомогою руських та іноземних джерел. До них належить і 862-й рік. Перевірка робиться просто. Отже, за літописом 862 р. є роком закликання варягів на Русь. А через чотири роки, у 866-му, воєводи Рюрика, варяги Аскольд і Дір, ідуть з Києва походом на Царгород. Про це розповідають літописи. Але дата того походу невірна. З візантійських джерел нам відомий справжній рік і день того походу Аскольда у 860р.: місяць червень, 18 число, і навіть час дня, світанок, коли його ладді увійшли до Золотого Рогу. Тоді, якщо між обома подіями пройшло чотири роки, прихід Рюрика з братами на Русь слід датувати не 862, а 856 роком! Так з наукового погляду сумнівно виглядає ювілей «1150-летия Российского государства»!

Ось звідки в нинішній Росії виводять початки державності. Тим часом, у статті 862 року саме про утворення Русі, Руської землі немає ані слова, тоді як у статті 882 р. Руська земля присутня як етнодержавна спільність. Чому ж тоді нині в Москві обрали дату 862 р.? Думаю, тут існувало дві причини. Перша: у 1862 р. в Російській імперії пишню відсвяткували «Тисячелетие России», саме так, не Русі, а Росії. Чиновники з адміністрації російського президента чи ще звідкись не довго думаючи, від-

лічили 1150 років від 862 р. І знову, не Русі а Росії. На недавній нашій зустрічі з російськими істориками вони запевнили нас, що не мають до того ювілею жодного стосунку. З ними не радились, як не радились із нами, коли вирішили відзначити наскрізь фальшивий ювілей Софії Київської. Не допомогли звернення істориків і археологів до влади, статті вчених, серед них дуже солідна стаття Олексія Толочка в «Українському історичному журналі», де спростовувались невіглаські вигадки софійських музейщиків... Країні потрібен ювілей, та й годі. Ось це, на мій погляд, друга і, мабуть, головна причина відзначення ювілею в Росії.

У вітчизняній, та й у світовій, науці роком створення давньоруської державності вважається 882-й. Що ж стосується 862 року, то він був часом, коли в північно-західному регіоні Русі утворилось невелике переддержавне об'єднання слов'ян і угрофінів під проводом найнятого ними на службу варязького конунга. Перерости в Давньоруські державу воно не могло (бо це був лише клаптик її майбутньої величезної території), а стало лише одним із вогнищ її майбутнього складання. Але не головним. Головний осередок творення давньоруської державності виник на Наддніпрянщині, і першим свідченням того є історія Кия, Щека і Хорива.

Отже, систематичні відомості щодо народження й еволюції державності на Русі починаються в літописі з 80-х років IX ст. Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в середовищі східного слов'янства. В 882 році (умовному, як і всі інші дати літопису за IX ст.), зібравши велике військо, до складу якого входили «варяги, чудь, слов'яни, меря, весь, кривичи», Олег прийшов до Києва, усунув Аскольда і Діра (за версією літописців обоє одночасно правили в Києві) і проголосив Київ столицею новонароджуваної держави: «Се буди мати градом Руськимъ»¹. Тому у вітчизняній і світовій науці 882 рік з певними застереженнями і дещо умовно вважають роком започаткування давньоруської державності.

---

¹ Повесть временных лет. С. 14.

Певна річ, держави не створюються за одну мить чи рік, коли не йдеться про винятки (імперія Олександра Македонського). Тому якщо навіть 882 рік і є не приблизним, а точним, він все ж таки знаменував собою лише перші кроки на шляху творення давньо-руської державності.

Головний сенс і значення того, що сталося на Наддніпрянщині близько 882 р., це незаперечний факт об'єднання слов'янського Півдня з угро-фінською, слов'янською і, певною мірою, скандинавською Північчю. В ранньому середньовіччі подібні речі важили особливо багато. Роз'єднаність північних і південних областей Східної Європи в більшій частині IX ст. чітко вираховується писемними і матеріальними (археологічними) джерелами.

«На початку IX ст. політичне життя східного слов'янства виступає перед нами роз'єднаним на два відособлених світи: південний, руський, і північний, варязький. Південний втягнутий до кола візантійських і хозарських відносин і... виходить з глушини племінного побуту на нові шляхи бойового і торговельного міжнародного життя... Утвердження слов'ян у басейні Ілменського озера і по Волхову до Ладодзького озера вивело їх через розсунуту ними фінську масу на шляхи безпосередніх стосунків із скандинавами»¹. У цих яскравих словах О.Є. Преснякова чимало суб'єктивного. Та загальна тенденція процесу спільного розвитку слов'янського і балтського світів визначена ним вірно.

Після свідчень про будівництво Олегом міст і встановлення данин («Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словѣномъ и кривичемъ и мери, и устави варягом дань даяти от Новагорода...») літописи малюють картину поступового і послідовного поширення центральної влади Києва на землі східно-слов'янських племінних князів: «Поча Олегъ воевати деревляны, и, примучив а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ»². Далі настала черга сіверян і радимичів. Спочатку до складу держави,

---

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 283.

² Повесть временных лет. С. 14.

що формувалась навколо Києва, увійшли південнослов'янські (за виключенням радимичів) племені союзи і княжіння. Адже давньоруська державність та її історія в IX — першій половині X ст. складалась в основному на південних землях. Як образно мовив свого часу Б.О. Рибаків, тоді «історія робилась на Півдні!».

Землі приєднаних до Києва племінних утворень відразу ж «одержавлювались», насамперед, шляхом поширення на них систем стягання данини і повинностей, адміністрації та судочинства. Незабаром по утвердженні в Києві Олег, згідно літописів, обкладає даниною спочатку древлян, далі сіверян і радимичів¹. На думку О.О. Шахматова, в Початковому ізводі 1095 р. читалось, що в часи Олега до держави були на якийсь час приєднані улличі². А далі літописці неначе забувають про Олега і знов згадують про нього в описі грандіозного походу Русі на Греків у 907 р.

Надам слово Несторові: «Иде Олегъ на Грекы, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины ... И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000»³.

При явному фольклорному забарвленні наведена мною частина літописної статті 907 р. заслуговує на довір'я дослідників. Похід величезного руського війська на Константинополь став важливою міжнародною подією, що мала справити вплив на сусідів, насамперед на Візантію та Болгарію. Вже самий перелік представників давньоруських племен, що взяли участь у

---

¹ В літописах приєднання Олегом до Києва древлян, сіверян і радимичів віднесене до трьох суміжних років: 883, 884 і 885. Але хронологія Повісті і Новгородського першого літопису молодшого ізводу є дуже і дуже умовною. Мабуть, боротьба з сильними і велелюдними княжіннями древлян і сіверян розтяглася на багато років і могла завершитися незадовго до походу Олега на Царгород, коли у князя були вже розв'язані руки всередині країни і він зміг зосередитися на зовнішньополітичних справах.

² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 102.

³ Повесть временных лет. С. 16.

поході під проводом Олега, свідчить про те, що він ґрунтовно підготувався до війни. Київський князь, певно, заручився підтримкою Болгарії, скориставшись із антивізантійських настроїв царя Сімеона. Суходільне військо Олега (одна його частина рухалась, як сказано Нестором, «на конех»), не зустрічаючи, мабуть, опору пройшло до рубежів Візантії землею Болгарії. В той самий час руська флотилія¹ безборонно підійшла до Константинопольської бухти. Коли князь на чолі флотилії «прииде къ Царюграду, Греци замкоша Суд, а град затвориша»².

«Суд» — затока Золотий Ріг, що відділяла від Константинополя його передмістя Галату. З давніх часів у випадку небезпеки затока зачинялась велетенським залізним ланцюгом. Читаємо про нього в знаменитому путівникові по Константинополю: «Ланцюг — частину його можна й тепер побачити у дворі церкви св.Ірини (теперішній артилерійський музей) — був протягнутий між Галатою і Стамбулом через Золотий Ріг. Обидва його кінці були прикріплені до двох башт, які стояли на берегах бухти, і тягар ланцюга, що заважав проходові суден, підтримувався бакенами». Залишки башт збереглись до ХХ ст. і досліджені археологами³. Одна з перших згадок про той велетенський ланцюг у візантійському джерелі відноситься до 717 р. Про нього писали згодом грецькі історики Лев Диякон (Х ст.) і Георгій Кедрен (ХІ ст.)⁴. Давньоісландська сага про зятя Ярослава Мудрого Харальда теж згадує ланцюг, що захищав Золотий Ріг від ворожого флоту⁵.

За прикладом візантійців водні шляхи почали перегороджувати інші народи. Застосування подібних споруд на скандинавській Півночі засвідчено древніми сагами (для часів ХІ–ХІІ ст.), і це легко зрозуміти: адже примхливі обриси Скандинавського

---

¹ Кількість кораблів Олега (дві тисячі) дуже перебільшена в дусі середньовічного історичного письменства.

² Повесть временных лет. С. 16.

³ *Ессад Джелал*. Константинополь. М., 1919. С. 38.

⁴ *Ляценко А.И.* Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // *Sertum bibliologicum* в честь А.И. Малеина. Пг., 1922. С. 126.

⁵ *Джаскон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. М., 2000. С. 109.

півострова з безліччю островів, незліченними фіордами і гірлами великих і малих рік створювали зручні умови для цього.

Золоторізький ланцюг було майже неможливо подолати. Цю надзвичайно велику і міцну захисну споруду не змогли зруйнувати навіть турецькі інженери під час облоги Константинополя величезним військом султана в 1453 р. Лише одного разу, 1204 року, як повідомляє новгородський літописець, під час штурму Царгорода хрестоносці «пришедъше въ Судъ, замкы железныя разбиша, и приступивъше къ граду»¹. Пізній (XVI ст.) Львівський літопис пояснює, що ці замки — не що інше, як ланцюг. Однак ця звістка пізнього літопису викликає сумніви. Не змогли подолати циклопічний ланцюг і корабельники Олега. Тоді князь вдався до хитрощів: «И повелѣть Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабли. И бывшую покосну вѣтру, въспяша парусы с поля, и идяше къ граду. И видешѣ греци и убояшася...»².

Поставивши свої легенькі судна на платформи із запряженими в них конями чи волами, Олег із своїм флотом обійшов ланцюг і наблизився до мурів Константинополя. Візантійська столиця була обнесена циклопічними стінами, яким на той час налічувалось вже кілька століть. Жоден ворог не міг їх подолати. Не зміг би зробити це й Олег. Адже руси в ті часи не вмiли облягати й тим більше штурмувати добре укріплені фортеці. Навчаться вони цьому лише в кінці XII ст. Та греки цього не знали. Почались переговори, після яких було підписано мирну угоду, зміст якої в літописі викладено стисло і надзвичайно сприятливо для Русі: «И заповѣда Олегъ дань даяти на 2000 корабль, по 12 гривень на человѣкъ, а въ корабли по 40 мужь»³.

Далі у Повісті временних літ переказується текст попередньої русько-візантійської угоди, укладеної в Царгороді 907 р. Ця угода буде підтверджена в 911 р., знову таки в Константинополі, на що вказують початкові слова літописця в розповіді про неї:

---

¹ Новгородская первая летопись... С. 46.

² Повесть временных лет. С. 17.

³ Там же.

«Посла мужи свои Олегъ построити мира и положить ряд [договір] межю Русью и Грекы, и посла глаголя...»¹

Після стислого викладу змісту русько-візантійського мирного договору 907 р. іде розповідь про те, як саме він укладався і затверджувався. Вимоги Олега викладені в літописі коротко і конкретно. Крім данини по 12 гривен «на ключъ» (останніми роками дослідники вважають, що йшлося про кермо ладді, тобто гривни давали на човен, в якому сиділо сорок воїнів), обумовлюється сплата данини Візантією «на рускыа грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскъ [Полоцьк], на Ростов, на Любеч и на прочаа городы; по тем бо городомъ седяху велиции князи, под Олгом суще». В угоді 907 р. забезпечувались права руських купців і дипломатичних агентів у Візантії: утримання протягом шести місяців, безмитна їх торгівля, зобов'язання греків споряджати руські судна на зворотний шлях і постачати їх продовольством. Обумовлювалось, що руські люди мали жити на постійному дворі в кварталі св. Мами².

На закінчення розповіді про події 907 р. Нестор описує затвердження угоди обома сторонами. Грецькі імператори Лев і Олександр цілували хрест, «а Ольга водивше на роту [присягу] и мужи его по Рускому закону, кляшася оружьемъ своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ... И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье. И прозваша Ольга — Вѣщій: бяху бо людие погани [язычники] и невѣгласи»³.

Остаточний текст угоди було ухвалено в 911 р.⁴ Вписаний до Повісті временних літ переказ тексту русько-візантійської угоди 911 р. набагато повніший і детальніший від тексту договору 907 р.⁵ Вона регламентує відносини між Візантією і Руссю,

---

¹ Повесть временных лет. С. 17.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 119.

⁵ Повесть временных лет. С. 17–20.

забезпечує права руських людей на ринках імперії, передбачає вільне наймання руських воїнів у грецьке військо, забезпечує розв'язання суперечок торговельного характеру та ін. Угода 911 р. ґрунтується на нормах візантійського і руського права¹. Природно, що язичники-руси присягались своїми богами, насамперед Перуном, якого частина вчених вважає киево-полянським богом, та Волосом, «скотъемь богомъ». Важливо відзначити, що воїнство Олега принесло клятву на зброї. Цей звичай був поширений у тогочасних слов'ян, зокрема болгар в IX–X ст. За свідченням західноєвропейських джерел, болгар, коли збирались присягнути, клали перед собою меч і на ньому клялись.

Отже, роком започаткування давньоруської державності сучасна наука вважає 882-й. З того часу розпочалося об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, зростання території держави, зародження нових суспільно-економічних відносин. Наступники Олега, особливо Ольга та її онук Володимир, докладуть зусиль до згуртування слов'янства, поширення влади Києва на всі землі східних слов'ян. Вони будуватимуть міста і фортеці, зміцнюватимуть кордони країни, опікуватимуться ремеслами і торгівлею. В десяте століття Русь вступить однією із головних світових країн доби середньовіччя.

---

¹ Пацуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 61.

3. Еволюція суспільного і громадського життя

Давньоруським державі і народу присвячені десятки, якщо не сотні, книжок і величезна кількість статей. Досить згадати серед праць останнього півстоліття твори Б.Д. Грекова¹, В.В. Мавродіна², Б.О. Рібакова³, П.П. Толочка⁴ і багатьох інших.

Та майже всі історики минулого і сучасності у працях давньоруської тематики приділяють основну увагу власне *історії* Київської Русі — політичній, соціальній, економічній і культурній. Навіть у класичній книзі В.В. Мавродіна «Утворення Давньоруської держави» головні її теми: генезису *державності* й еволюції народності і суспільства звучать ледь чутно і децю приглушено. І це неважко зрозуміти, адже обставини і перебіг державотворення у джерелах проглядаються ледве помітно.

Стан дослідженості теми

Тим часом, праця на ниві вивчення історії народу, суспільства і державності східних слов'ян IX–XIII ст. є надзвичайно важливою для науки і зберігає актуальність уже багато років. Історія Київської Русі потребує поглиблення і конкретизації студій, розробки тих проблем і тем, що раніше не завжди уявлялись існуючими самостійно, і розглядалися у річищі праць узагальнюючого характеру. До них відносяться проблеми народження східнослов'янського суспільства, народності та державності.

---

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М.; Л., 1953.

² Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945; *его же*. Древняя Русь. Л., 1946.

³ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1962; *его же*. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982.

⁴ Толочко П.П. Київська Русь. К., 1995.

Дослідницька праця у царині давньоруської історії має ту специфічну особливість, що коло основних джерел, насамперед літописів, визначилось приблизно півтора століття тому, і з тієї пори помітно й принципово не розширювалось і не збагачувалось. У наші дні немає надії відшукати не те що раніше невідомий літопис або незнаний його список, а й навіть кілька сторінок подібного джерела, невідомого спеціалістам. Мовлене відноситься й до інших пам'яток давньоруської писемності. Епіграфічний же матеріал (берестяні грамоти, графіті на стінах храмів й на різних археологічних знахідках тощо) лише додає окремі деталі й штрихи до існуючої картини, але навряд чи здатний внести принципово нове й оригінальне до існуючих поглядів вчених на ту чи іншу проблему давньоруських суспільства і державності.

Тема народження й еволюції східнослов'янського суспільства, його громадського життя і державності, отже, залишається мало вивченою. Узагальнюючих праць вже давно не з'являлось. Тому автор не претендує на всебічне і вичерпне її вирішення. Основна увага зосереджена на таких проблемах: чинники складання давньоруського суспільства; виникнення і розвиток у взаємозв'язку етносу, суспільства і державності; соціально-економічний зміст суспільства, в якому давньоруська народність народилась і розвивалась; державна структура, її творення і еволюція; суспільні інститути влади.

Як згадувалось, історіографія Давньої Русі надзвичайно об'ємна. Сам характер написання цієї праці та її обмежений обсяг не дозволили вдаватись до докладних оглядів наукової літератури. Погляди попередників стисло, предметно і конкретно розглядаються в перебігу дослідження. В його основі лежать писемні джерела, давньоруські літописи, насамперед південно-руські: Повість временних літ, Київський літопис XII ст. і Галицько-Волинський XIII ст., свідоцтва яких уявляються далеко не повністю використаними і витлумаченими в аспекті теми цієї розвідки. Сама ця праця, як було задувано, має джерелознавчий аспект.

Загальний погляд на проблему

Отже, причини, чинники, хронологія, основні етапи, обставини і конкретний перебіг складання східнослов'янського суспільства і утворення його державності досі залишаються мало вивченими. Ця тема вже більше двохсот років перебуває в фокусі дослідницької уваги вітчизняних істориків. Однак існуючі теоретичні побудови у більшості хибують на схематизм і соціологізм, спираючись більше на логіку й власні історичні уявлення, ніж на об'єктивний і кропіткий аналіз свідчень джерел, хай навіть нечисленних і часто суперечливих. Майже всі вчені сходяться на думці, що Давньоруська держава народилась і виросла з союзів східнослов'янських племен, однак шляхи і обставини її генезису ледве намічені вченими.

В теоретичному плані проблема складання державності і суспільства в ранньосередньовічних спільнотах належить до кола найбільш складних і найменше досліджених. За останні роки кількість публікацій на цю тему побільшала. У переважній більшості праці цієї проблематики з'являються в науці країн Заходу і США. З різних причин вони залишаються невідомими більшості українських, російських чи білоруських істориків та етнологів. А такі праці, хай вони і побудовані переважно на західноєвропейському або північноамериканському фактичному матеріалі, містять часом важливі теоретичні положення і узагальнення теоретичного характеру.

Існують серйозні труднощі джерельного плану на шляху етнокультурних і етносоціальних досліджень доби середньовіччя. Адже археологічні пам'ятки мало здатні допомогти у справі етнічної ідентифікації чи диференціації. Бо етнос і археологічна культура є зовсім не однаковими за змістом поняттями. Писемні ж джерела середньовіччя розрізняють людей звичайно не за етнічною приналежністю, а, головним чином, за конфесійною ознакою, політичним чинником або за допомогою протиставлення «свій — чужий»¹.

---

¹ Литаврин Г.Г., Наумов Е.П. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности. М., 1991. С. 232.

В останні десятиліття в міжнародному науковому світі ведуться серйозні дослідження в області теорії етносу, однак до єдності чи хоч би зближення поглядів з багатьох питань поки ще далеко. Майже всі дослідники сходяться на тому, що так званіх матеріальних ознак етнічної та етнокультурної спільності (походження, належність до раси, мова, культура, вірування, звичаї) виявляється недосить для розмежування людей на племена, народності, нації. Тому багато етнологів і антропологів пов'язують поняття етнічної приналежності із сферою колективної свідомості, що досліджується в основному соціальною психологією.

Інакше кажучи, одне з перших місць в етнічній ідентифікації посідають самовідчуття і самовизначення людини. Бо не кожна велика спільність людей утворює спільність етнічну, а лише така, що апелює до єдності походження або історичної долі і передбачає можливість окремого територіально-політичного існування¹. Роль етнічної самосвідомості виглядає особливо великою в справі етнічної ідентифікації. На жаль, прояви такої самосвідомості рідко прямо і конкретно простежуються в пам'ятках писемності доби раннього середньовіччя на Русі, тобто в XI–XIII ст.

Студіювання етнічних процесів і явищ серйозно утруднюється тією обставиною, що термін «етнос» (так само як «феодалізм») не є середньовічною або античною дефініцією, це сучасне, наукове слово. Тому вченим буває важко втриматися від привнесення до нього сучасного розуміння. На величезному матеріалі писемних джерел середньовічного Заходу істориками встановлено, що автори того часу як характеристику етнічної єдності (яку вони, зрозуміло, називають інакше) звичайно окреслюють спільність звичаїв, мови і законів. Це ж саме бачимо в Повісті временних літ, коли Нестор описує різні слов'янські племена: «Имяху бо [слов'яни] обычаи свои, и законъ отець своих, и

---

¹ *Клейн Л.* Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л.Н. Гумилева // журн. Нева. 1992. № 4. С. 235–236.

преданья, каждо свой нравъ», і в іншому місці тексту: «А словенський языкъ [народ] и руский одно есть»¹.

Та всі ті ознаки культурно-етнічної спільності, що їх називають давні джерела, не дають можливості вирізняти етнічні об'єднання, окремих індивідів або їх групи. Виникає думка, що середньовічні автори найчастіше встановлювали етнічну приналежність у політичному контексті, а сама категорія етносу сприймалась як функція обставин, які мали головне значення при встановленні відносин панування і підкорення². Отже, дослідження етнічної еволюції, вивчення процесів творення народу само по собі виявляється недостатнім для встановлення загальних закономірностей і локальних особливостей утворення держав і культурноетнічних спільностей у Східній Європі, так само, як і в будь-якому іншому регіоні Землі. З приводу терміну «народність» в останні роки ведуться нескінченні дискусії. Багато хто вважає його формальним і таким, що не повністю відбиває сутність того чи іншого етнічного об'єднання.

Можливо, етнологи в майбутньому запропонують інше визначення культурно-етнічної спільності на Русі часів раннього і розвиненого середньовіччя. Що ж до давньоруської народності, то як її не називати — народністю чи етносоціальним і культурним об'єднанням людей, — політично і національно не упереджений дослідник повинен погодитися із тим, що вітчизняні джерела XI–XIII ст. створюють у читача відчуття єдиного народу, який жив на спільній території, від Чорного моря до озера Ільмень, від Карпат до Волги. Це, зрозуміла річ, не означає того, ніби ця народність була об'єднаною, згуртованою і монолітною. Адже всі процеси і явища часів середньовіччя, і не лише на Русі, а взагалі в тогочасному світі, відзначались відносністю, незавершеністю тощо. Відносною була і єдність давньоруської народності. Її перші складові частини, союзи племен і племінні княжіння, різнились одна від одної мовними,

---

¹ Повесть временных лет. С. 10, 16. В давньоруській мові слово «язык» означало і мову, і народ.

² Geary P.J. Ethnic identity as a situational construct in the Early Middle ages // Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 113. 1985. S. 16.

культурними, релігійними і побутовими особливостями. Але те, що їх об'єднувало, було сильнішим від того, що розмежовувало.

В студіях проблеми утворення давньоруської народності необхідно враховувати не лише етнічні й культурні чинники, а й соціально-економічні умови її буття, різноманітні процеси і явища, що відбувались у східнослов'янському суспільстві. При цьому не можна обминути увагою обставини і хронологію еволюції самого цього суспільства, що протягом IX–XI ст. пройшло стадії розвитку родоплемінного і ранньофеодального ладу.

Довгий час історики, і не лише вітчизняні, перебільшували роль соціально-економічних відносин в житті середньовічного суспільства. Це було характерним і для радянської, і для зарубіжної історіографії ще недавнього минулого. Станом продуктивних сил і виробничих відносин, перебігом їх розвитку пояснювали універсально і здебільшого прямолінійно часом ледве помітні в джерелах особливості культурного, духовного, релігійного життя людей середньовіччя. У наш час багато хто вдався в іншу крайність, взагалі силкуючись відкинути роль суспільно-економічних і політичних чинників в еволюції суспільства і розглядати як самостійні, незалежні від суворих реалій життя процеси історії культурної, духовної, релігійної.

Дійшло до того, що навіть серед частини фахівців стало модним уникати понять, пов'язаних із формаційним дослідженням історичного процесу: родоплемінний і рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм тощо. Та як би комусь не хотілось якнайшвидше позбавитись від марксистського впливу на історіософію¹, доведеться визнати, що формаційний метод вивчення історичного процесу належить до основних методологічних засад світової науки нашого часу. Поняття суспільно-економіч-

---

¹ Не варто драматизувати наслідки кризи марксистської методології. Це природна річ, тому що здавна методологічні системи послідовно і неухильно змінюють одна одну. На середину XX ст. вичерпав себе популярний до того позитивізм, у наш час, поряд із марксизмом, втратили авторитет структуралізм і кліометрія. Див.: *Histoire et sciences sociales: un tournant critique?* // *Annales: E.S.* Paris, 1988. № 2. р. 291–293. Кінець XX — початок XXI ст. взагалі ознаменувався народженням нових методик і методологій історії.

ної формації народилось ще до того, коли до нього звернулись К. Маркс і Ф. Енгельс. Воно відбиває об'єктивну реальність історичної еволюції суспільства, роблячи акцент на головному в людських стосунках: характері й змісті власності, соціально-економічних, культурних та ієрархічних зв'язках між членами суспільства, структурі останнього.

Щоб підкріпити сказане, звернусь до авторитету великого знавця і теоретика історії середньовіччя, французького історика і культуролога Жака Ле Гоффа. Він вважає, що феодальна система була універсальним способом економічної експлуатації, схема якої при всій типологічній та географічній розмаїтості залишається однаковою. «Феодальна система, — писав він, — це по суті привласнення сеньйоральним класом, церковним і світським, всього сільського додаткового продукту, забезпеченого працею селянської маси. Ця експлуатація здійснюється в умовах, що позбавляють селян можливості брати участь в економічному прогресі». Ле Гофф бачить у феодалізмі насамперед систему особистих зв'язків, що ієрархічно пов'язували членів вищого шару суспільства. «Оскільки найбільш важливі питання суспільного життя зосередились навколо земельних надань сюзеренів васалам, це підводить під феодалізм аграрну базу і дає ясно зрозуміти, що феодалізм — це насамперед система землеволодіння і землекористування»¹. Разом із тим, поняття феодалізму як формації далеко виходить за рамки цього визначення. Погляди Ле Гоффа поширені в сучасній історіографії. Проте французький вчений не абсолютизує ролі феодальних стосунків у історії середньовіччя. Не варто робити цього і нам².

---

¹ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада. М., 1992. С. 89, 212

² В сучасній історичній антропології загальноновизнаною є теза, згідно якої в еволюції суспільства взаємодіють всі три його складових елементи: економічна структура, соціальна організація та культура (*Tentons l'expérience // Annales: E.S.C.* 1989. № 6. p. 1320).

Зародження і розвиток суспільного життя в Східній Європі

Вимагає коректив і поширена в науці теза, начебто державність у східних слов'ян виникає лише тоді, коли в їхньому середовищі встановлюється класовий лад. Засвідчене письмовими джерелами існування Давньоруської держави в IX–XIII ст. раніше визнавалось, та й досі багатьма визнається, вирішальним доказом побутування феодального способу виробництва на Русі. Свого часу тонкий знавець давньоруської історії Л.В. Черепнін приймав це положення¹. Тим часом, і в докласових суспільствах існувало немало держав. Наприклад, державним (чи переддержавним, це не має принципової різниці) утворенням у родоплемінному середовищі була, на мій погляд, слов'янська «державна Само», що виникла у VII ст. на Середньому Дунаї².

Одним з важливих показників державності вважається існування одноосібної (княжої) влади. Вона виникає в східнослов'янському суспільстві за родоплемінного ладу, коли союзи племен набирали сили. Початкові звістки про владних руських князів (вождів) з'являються в джерелах близько середини IX ст. Піднесення носіїв влади над масою насельників країни виявилось, зокрема, у висуненні одноосібних і далі спадкових правителів, що відбилось у формулюваннях літописців та хроністів, які розповідали про східнослов'янську етнокультурну спільноту.

У свідченнях Нестора про розселення східнослов'янських племен та їхні подальші долі привертає увагу насамперед те, що у джерелі довгий час виступали одні лише племінні назви: поляни, древляни, радимичі, словени та ін. Всі вони названі безособово, загальною масою людності союзів племен або племінних княжінь, і це об'єктивно відповідало етносоціальному рівневі розвитку тих об'єднань. Вождів «родів» (союзів племен і навіть племінних княжінь) літописці зовсім не згадують. Чи не єдине виключення — історія Кия, Щека й Хорива, яку Нестор

---

¹ *Черепнін Л.В.* Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. М., 1972. С. 145.

² *Авенариус А.* «Государство Само» // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. М., 1987.

розповів так докладно, мабуть, лише завдяки полеміці з новгородським книжником, котрий поставив під сумнів князівську гідність глави полянського союзу племен¹.

Розповіді руських книжників про суспільство східних слов'ян VIII–IX ст. є тотожними за змістом і формою для всього додержавного часу в історії східнослов'янської спільноти: «Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне...»; «поляномъ же живущемъ особѣ, яко же рекохомъ, сущимъ отъ рода словѣньска, и нарекошася поляне»; «быша обидимы [поляни] древлями [древлянами] и инѣми околними»². Навіть у легендарних словах Нестора про немовби сплату полянами данини мечами хозарам³ (що явно відносяться до часів існування племінних князів) поляни виступають суцільною масою, їх князь (чи князі) не названий і навіть не згадано про його існування. Це важко пояснити неуважністю літописця, адже він не забув сказати про хозарського князя та його старійшин («несоша козари [меч] ко князю своему и къ старѣйшинымъ своимъ»)⁴. Ймовірно, Нестор міг знати, що в ті часи у полян не існувало одноосібної (князівської) влади, але далі зауважив, що в його час становище змінилось: «Володѣють бо козари руськии князи и до днешнего дне»⁵.

Східнослов'янське суспільство до початку XI ст. залишалось докласовим (пізнім родоплемінним), тоді як перше державне утворення в їхньому середовищі склалося ще на середину IX ст.: Київське князівство Аскольда. Ця перша, ще не Давньоруська (охоплювала лише Наддніпрянщину), держава, була майже не консолідованою, з нерозвиненими системами правління, суду й збирання данини⁶, але вона мала основні ознаки державного утворення.

---

¹ Повесть временных лет. С. 9–10.

² Там же. С. 8, 10, 11.

³ Що явно прославляє полян.

⁴ Повесть временных лет. С. 12.

⁵ Там же.

⁶ Котляр М.Ф. Утворення Давньоруської держави. К., 1993. С. 24–25.

Свідчення літописців щодо східнослов'янського суспільства персоніфікуються з другої половини IX ст. Сповістивши під напівлегендарним 882 р. про прихід до Києва воєвод Рюрика («мужей» його), «Повість временних літ» веде далі: «Аскольдъ же и Диръ остаѣа въ градѣ семь, и многи варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою [Полянською] землею; Рюрику же княжашу в Новѣгородѣ»¹. З того часу книжники в своїх текстах завжди називають імена князів, чільних постатей історичного процесу.

Розповідаючи про події у Полянській землі й світі, Нестор мовить: «Иде Аскольдъ и Диръ на Греки»², але не «идоша поляне на Грекы», як могло б бути сказано ним ще про події недавнього минулого. Наступне утвердження Рюриковичів у Києві, проголошення міста столицею Русі утвердило княжу владу, зробило її спадковою, тоді як в родоплеменному суспільстві влада вождів переходила не до їхніх найближчих родичів, а належала людям з верхівки одного роду або племені. В спадковості влади наука бачає одну з ознак державності³.

В літописній розповіді про прибуття Олега до Києва з Півночі відчутно проводиться ідея спадковості влади князя. Він вважає себе вищим від місцевих вождів, бо є наступником князя Рюрика: «Вы нѣста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа»⁴, и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ»⁵. Цими словами наголошується на вищій обраності людей, котрі належали до княжого роду. Попередник Нестора, складач Найдавнішого Київського ізводу (1037–1039), реконструйованого О.О. Шахматовим, теж відстоював думку про законність і спадковість влади Аскольда і Діра, задля чого проголосив їх ... наступни-

---

¹ Повесть временных лет. С. 13. Рюрик тоді або княжив у Ладозі, або сидів на Городищі, поблизу майбутнього Новгорода, що виник близько середини X ст.

² Там же. С. 13.

³ Див., напр.: Service E.R. *Origin of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. N.J., 1975. p. 15–16, 74–75 etc.

⁴ Насправді Олег не належав до роду Рюрика, а був лише його воєводою, і сам Олег визнає це в наступних своїх словах.

⁵ Повесть временных лет. С. 14.

ками Кия, Щека і Хорива: «И по сихъ братъи княжаста Кыеве Аскольдъ и Диръ и беаста владеюща Полями» [полянами]¹.

У першій половині IX ст. на Середній Наддніпрянщині, ймовірно, існувало протодержавне об'єднання східних слов'ян. Деякі історики й археологи найменували його «Руською землею». Злиття союзів племен і згуртування їх у цій «Руській землі» в етнокультурну спільність не відбилось у писемних джерелах. Неодноразово робились спроби дослідити й визначити її на археологічному матеріалі². Вони потребують продовження і конкретизації. Тим не менше, літописи дають деякі підстави припускати виникнення першої східнослов'янської протодержави саме на середину IX ст. (умовно кажучи, князівство Аскольда). А феодальні відносини зароджуються в регіоні близько кінця X ст. Тому утворення державності й становлення княжої влади там розпочалось і чималий час проходило в умовах родоплемінного суспільства. Навіть якщо назвати те суспільство перехідним від родоплемінного до феодального ладу, доводиться визнати, що пагони нового соціального укладу тоді ледь прокльовувались, відчутно не змінюючи його суспільно-економічної суті.

Перші достовірні свідчення про народження давньоруської вже державності відносяться до часу князювання Олега в Києві. Однак існує свідчення авторитетного Новгородського літопису, який, за переконанням О.О. Шахматова, повніше від інших відбив Найдавніший ізвод 1037–1039 рр.: «И по сих, братии той³, приидоста два варяга, и нарекоста князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ; и бѣста княжаща в Киевѣ и владѣюща полями [полянами], и бѣша ратнии с древляны и съ улицы⁴». Гадаю, в світлі цієї звістки стануть зрозумілими пізніші

¹ Шахматов А.А. Разыскания о Древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 322–323.

² Див. про це: Рогов А.Н., Флоря Б.Н. Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982. С. 101–103.

³ Кия, Щека й Хорива.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 106.

війни Олега і його наступника Ігоря з цими племенами. В літописі йшлося про «окняження» територій племінних князів уличів і древлян, про обкладення їх даниною.

Це повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу кореспондується із свідченням пізнього Никонівського ізводу під умовним 865 р.: «Того же лѣта воеваша Аскольдъ и Диръ полочанъ и много зла створиша»¹. Сучасне джерелознавство недовірко ставиться до ранніх звісток Никонівського ізводу. Проте це його свідчення заслуговує на довір'я, бо перегукується зі словами «Повісті» під 862, знову таки умовним роком: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ [Полоцьк], овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро. И по тѣмъ городомъ суть находници варязи»².

Виникнення у Наддніпрянщині за Аскольда політичної структури, якій були притаманні організованість, а також соціальне розшарування (таке суспільство історики називають стратифікованим³) й княжа влада з її основними ознаками, засвідчує знаменитий похід Русі під проводом цього князя на Царгород у 860 р. У «Повісті временних літ» він хибно датований 866 р. Велетенські масштаби і сам характер цього походу, відбиті давньоруським літописом, західноєвропейськими авторами і візантійськими сучасниками, серед яких був і константинопольський патріарх Фотій⁴, позбавляють істориків можливості розглядати його як типовий для родоплемінного ладу набіг «варварів» на заможних сусідів. То була зовнішньополітична дія молодшої держави і вияв волі її правлячої страти. Зате в рамки подібних набігів укладаються описані в житіях Стефана Сурозького і Георгія Амастрідського більш ранні напади русів на візантійські міста в Причорномор'ї Сурож і Амастриду в кінці VIII —

---

¹ ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862. С. 97.

² Повесть временных лет. С. 13.

³ Див.: *Fried M.* The Evolution of Political Society. 1967. p.185–186.

⁴ *Кузенков П.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. М., 2003.

першій третині IX. Київське князівство Аскольда (історики дійшли висновку, що вони з Діром правили в різний час, раніше Аскольд, а потім Дір) стало тим етносоціальним і політичним осередям, навколо якого почала складатися Давньоруська державність із столицею в Києві.

Стадіально близькою до князівства Аскольда залишалась перший час і Давньоруська вже держава, виникнення якої наука пов'язує з об'єднанням східнослов'янських Півдня і Півночі близько 882 р. Структура цього державного утворення залишалась аморфною і за Олега (882–912) і за Ігоря (912–944). Входження племінних об'єднань до складу держави, що перебувала на стадії творення, довгий час залишалось німічним і неостаточним. Зміна князя в Києві звичайно приводила до відпадиння сильних союзів племен від Києва. Під 913 р. «Повість временних літ» вмістила запис: «Поча княжити Игорь по Ользѣ... И деревляне затворишася от Игоря по Ольговѣ смерти»¹. «Затворишася» означало, що древлянські старійшини зачинили брами своїх городків і перестали платити данину Києву, коритися його дружинникам, зокрема тим, хто чинив суд від імені князя. Так само й Ользі, і Володимирі Святославичу доводилось починати князювання з повернення під свою владу відпалих було племінних союзів і князів. Стягання данини (в той час «полюддя») було насильницьким і ненормованим, влада і суд хіба що спорадично здійснювались на підвладній київському князеві території. Племінні вожді на місцях поводитися як суверенні правителі. Таким був початковий етап формування державності в давньоруському суспільстві.

На думку відомого історика Г.В. Абрамовича, часи Олега та Ігоря не внесли принципових змін до суспільно-економічних відносин в Давньоруській державі. Йому бачилось, що ці відносини суттєво не відрізнялись від тих, що панували в суспільстві попереднього часу. Гадаю, що це було не так. Помилковою також можна вважати його думку, ніби обидва князі віддавали

---

¹ Повесть временных лет. С. 21.

перевагу зовнішній політиці перед внутрішньою¹. Вони були будівничими першого етапу державності на Русі й виконували свою місію приступними їм засобами. Не варто вимагати від них більшого, ніж вони могли зробити.

Наступний етап еволюції державності і суспільства Русі починається за князювання наступниці Ігоря Ольги (944–964). Вона рішуче впорядкувала методи і норми стягання данини, організувала опорні пункти центрального уряду на місцях, поширила адміністративну й судову системи на підвладні Києву землі². Діяльність Ольги сприяла згуртуванню племінних союзів і князів, злиття їхніх земель у державну територію Київської Русі. Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії Ольги стали вирішальним кроком на шляху одержавлення земель тих племінних союзів і князів. Цей другий етап утворення державності і суспільства завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015), коли племінні об'єднання остаточно закріплюються в складі держави, що зробило її більш згуртованою, а внутрішні соціальні, культурні та політичні зв'язки більш сталими й міцними. Тоді держава починає перетворюватися на феодальну.

Літописці наголошують на тому, що в останній чверті X ст. княжа влада, залишаючись спадковою, робиться одноосібною. Вперше поняття єдиновладдя у «Повісті» застосовано до старшого брата Володимира Ярополка Святославича³ під 1078 р.: «А Ярополкъ посадники своя посади в Новѣгородѣ, и бѣ

---

¹ *Абрамович Г.В.* К вопросу о критериях раннего феодализма на Руси и стадильности его перехода в развитой Феодализм // История СССР. 1981. № 2. С. 71 сл.

² *Повесть временных лет.* С. 29.

³ Єдиновладним у літописі виглядає вже Рюрик в такому повідомленні Новгородського першого літопису молодшого ізводу: «По двою же лѣту умре Синеусь и брат его Труворь, и приа власть единь Рюрикь, обою брату власть, и нача владѣти един» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. *А.Н. Насонова.* М.; Л., 1950. С. 107). Однак наведена цитата ставить під сумнів таку думку, принаймні у словах щодо єдиновладдя Рюрика. Думаємо, що на це місце джерела вплинули розповіді пізніших літописців про єдиновладні князювань Ярополка і Володимира.

володея единь в Руси»¹. Проте єдиновладдя Ярополка було миттєвим і суттєво не вплинуло на характер правління в державі.

Третій і заключний період утворення давньоруської державності і піднесення громадського життя припадає на князювання Володимира і його сина Ярослава (1019–1054). За Володимира князівська влада, залишаючись спадковою, робиться ще й одноосібною. Прихід його до влади літописець відзначив словами: «И нача княжити Володимерь въ Киевѣ единь»², тобто єдиновладно. За Володимира і Ярослава в основному завершився тривалий, складний і різнобічний процес складання державності в давньоруському суспільстві³.

Ця державність попервах мала особливу форму, властиву суспільствам переходної доби. Варто прийняти належне О.О. Мельниковій вдале визначення Давньоруської держави ІХ — більшої частини Х ст. як дружинної⁴. Бо панівний прошарок такої держави складався з верхівки князівської дружини («старшая», «лучшая» дружина), дружинники протягом тривалого часу складали елементарний апарат управління, вони ж збирали данину й чинили суд на місцях.

Історики розглядають Київську Русь часів Володимира і Ярослава як єдиновладну, одноосібну монархію, розуміючи умовність такого визначення. Державна структура була тоді загалом сталою, для ранньосередньовічних часів, звичайно, відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний правовий кодекс Правду Руську), на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), що здійснювали верховну волю і владу⁵. Успішні дії обох государів

---

¹ Повесть временних лет. С. 35.

² Там же. С. 37.

³ Котляр М.Ф. Генезис східнослов'янської державності // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. К., 1995.

⁴ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. М., 1992. С. 39.

⁵ Черетин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX — начала XIII вв. // Исторические записки. №89. М., 1972. С. 359–360.

проти кочовиків Причорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті, запровадження і поширення християнства як державної релігії — все це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. У часи Володимира і Ярослава на Русі почав складатися примітивний державний апарат із княжих дружинників. В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності. Держава поступово набирає ранньофеодальної структури¹, так само, як і давньоруське суспільство в цілому.

Тріумвірати і дуумвірати

Доводиться визнати, проте, що єдиновладдя і Володимира і Ярослава великою мірою трималось на особистих талантах, силі й авторитеті обох государів. Величезна територія держави, що стрімко складалась, в роки їхнього володарювання, ще не була повністю освоєна. Почасти тому по смерті Ярослава 1054 р. до влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Причиною цього була насамперед правова невизначеність «ряда» (заповіту) Ярослава Володимировича, в якому він уник прямої вказівки на старшого сина Ізяслава як на свого наступника на київському столі². Крім того, сам Ізяслав, як свідчать літописи, не володів необхідними для керівника держави якостями й сильним характером, тому й поділив владу з братами. Літописи, певна річ, не знають латинського слова «тріумвірат». Вони називають таке правління інакше: «Ярославичи же триє»³. Джерела зберегли чимало свідомств діяльності й дійовості тріумвірату.

Троє Ярославичів майже двадцять років спільно керували давньоруськими справами. Вони намагались утримати Руську землю в своїх руках, розділивши її між собою на частини. Двох молодших братів, Ігоря і В'ячеслава, вони відсунули на другий план, а по їхній кончині (В'ячеслав помер 1057, Ігор — 1060 р.)

---

¹ Див.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. 1991. № 4. С. 56–57.

² Повесть временных лет. С. 70.

³ Там же. С. 72.

поділили між собою їхні волості. Синам померлих братів тріумвіри не дали нічого з батьківських спадків, перетворивши їх на *князів-ізгоїв*. Правління тріумвірату загалом сприяло стабільності політичної обстановки на Русі. Та з перебігом часу він вичерпав себе. Початком його розпаду стали події 1068 р., коли тріумвіри були розбиті половцями в битві на р. Альті, а далі повсталі кияни вигнали з міста Ізяслава і звели на стіл недружнього Ярославичам полоцького князя Всеслава. Через півроку Ізяслав Ярославич з польською підмогою повернувся на Русь і покарав повсталих¹. Та напруженість поміж братами наростала, й на початку 1073 р. Святослав і Всеволод перетворили тріумвірат на дуумвірат, вигнавши з країни свого старшого брата Ізяслава².

З тієї пори і до другого десятиліття XII ст. на Русі правлять княжі дуумвірати. Справа полягала не лише в нездатності тих чи інших київських государів Ярославичів зосередити владу в своїх руках. Сама держава в той час залишалась недосить об'єднаною і згуртованою. Владі доводилось досягати рівноваги поміж князями із різних руських земель, тримати їх у покорі об'єднаними силами дуумвірів — найсильніших і найвпливовіших государів. Новим дуумвіратом стало співправління Святослава і Всеволода Ярославичів (1073–1076). Та поміж ними не було рівності. За володіннями, матеріальними ресурсами і військовою потугою старший за віком і статусом Святослав набагато переважав молодшого Всеволода і по суті правив у країні. Він прагнув єдиновладдя, і тільки смерть зупинила його³.

Влітку наступного, 1077 року із вигнання повернувся Ізяслав, і Всеволод віддав йому київський стіл. Брати стали правити сумісно. Цей новий дуумвірат, що склався, мабуть, за інерцією, *de facto*, виявився швидкоплинним і діяв трохи більше року. 3 жовтня 1078 р. Ізяслав загинув у кривавій битві з своїми небожами (князями-ізгоями) Олегом Святославичем і Борисом

---

¹ Повесть временных лет. С. 73–75.

² Там же. С. 78–79.

³ Там же. С. 85.

В'ячеславичем, котрі збройним шляхом намагались одержати батьківські землі¹.

У жовтні 1078 г. на київський стіл зійшов останній серед тріумвірів Ярославичів Всеволод. Проте його правління (1078–1093) не стало часами реставрації одноосібної монархії на Русі, про що часом можна прочитати в науковій і особливо популярній літературі. Бо Всеволод залучив до керівництва країною старшого сина Володимира (Мономаха). Родинний дуумвірат батька і сина протримався до смерті Всеволода і стабілізував політичне становище на Русі. Дійовість цього монархічного дуумвірату засвідчена Повістю временних літ. У літописі Володимир Всеволодич діє звичайно від імені Всеволода, виконуючи головні обов'язки загальноруського князя: замість батька веде військо в походи, залагоджує стосунки поміж князями, у разі необхідності приборкує їх. У 1080 р. «заратишася торци переяславъстии на Русь, Всеволодъ же посла на ня сына своего Володимера». Через чотири роки по тому князі-ізгої Ростиславичі вигнали з Володимира Волинського Ярополка Ізяславича. «И посла Всеволодъ Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича и посади Ярополка Володимери»². У ролі одного з дуумвірів Володимир чітко діє в літописній статті 1086 р.: «Приде Ярополкъ из Ляховъ, и створи миръ с Володимеромъ, и иде Володимеръ вспять Чернигову» (де княжив з 1078 р — М.К.). Ярополкъ же сѣде Володимери»³.

Активізація ізгоїв

Незадовго до того Давид Ігоревич одержав від Всеволода і Мономаха Дорогобуж. Це не могло не стривожити Ярополка. Напевне, волинський князь слушно побачив у пожалуванні Давидові розташованого недалеко від Володимира Волинського Дорогобужа намагання київського государя позбавити його Волині взагалі. Тому й зважився на відчайдушний і ніяк не підготовлений крок. Під 1085 р. (насправді це сталося в 1086-

---

¹ Повість временных лет. С. 85–86.

² Там же. С. 87.

³ Там же.

му) «Повість», що відверто симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначила: «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых совѣтникъ». Дізнавшись про це, київський государ послав проти нього Мономаха. Ярополк не став чинити опору, втік до Польщі, залишивши в Луцьку дружину і всю родину. А «Володимерь же посади Давыда Володимери, въ Ярополка мѣсто»¹. Так виправдались найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його суперник заволодів-таки Володимиром Волинським. Тому через рік «приде Ярополкъ изъ Ляховъ и створи миръ съ Володимеромъ. Ярополкъ же сѣде Володимери»².

Здавалось, Мономах відновив status quo. Але того самого, 1086 року, Ярополк, якому, певно, не переставала дошкуляти загрозна присутність Давида поблизу Володимира, несподівано для Всеволода і Мономаха рушив на належний Ростиславичам Звенигород Галицький і на шляху туди загинув від руки підсланого, мабуть, вчорашнім ізгоєм Рюриком Ростиславичем якогось Нерядця — не випадково після вбивства Ярополка той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль³. А Давид незабаром по тому знову сів у Володимирі Волинському. Варто відзначити дивовижну солідарність ізгоїв у відстоюванні своїх примарних отчин, навіть тоді, коли їх розділяли незгоди і навіть ворожнеча. Остання далась взнаки повною мірою лише через десять років між Давидом Ігоровичем і Ростиславичами. Але тоді, 1087 р., вони з'єднаною лавою пішли на Ярополка, бо в ньому небезпідставно бачили наступника Всеволода на київському столі.

Веломовно і урочисто повідавши про кончину і урочисте поховання Ярополка в київській церкві святого Петра⁴, Нестор далі на десять років (!) неначе забуває про долі Волинської землі та її князів. Але з подальших розповідей «Повісті временних літ», зокрема з викладу рішень Любецького з'їзду князів 1097 р., робиться зрозумілим, що Всеволод із Мономахом ще раніше (за життя останнього) вирішили розділити цю землю на кілька во-

---

¹ Повесть временных лет. С. 87.

² Там же.

³ Там же. С. 88.

⁴ Там же. С. 88.

лостей. Левову її частку з стольним Володимиром Волинським одержав Давид Ігорович. Берестейську землю київський государ віддав Святополку, братові загиблого Ярополка (як додаток до Турово-Пинської волості), а собі взяв Погорину, приєднавши її до свого київського домену¹.

Для розуміння ситуації важливим виявляється те, що Давид заволодів виділеним 1054 р. Ярославом Володимировичем його батькові Ігорю стольним містом Володимиром із волостю. Однак на цьому від не заспокоївся і продовжував претендувати на інші волості, хай і належні іншим Ярославичам. Короткозора політика Києва щодо умиротворення загарбника в кінцевому рахунку призвела до страшного злочину в княжій родині, скоєного Давидом одразу по завершенні з'їзду в Любечі. Чи було офіційне одержання Давидом Ігоровичем батьківського Володимира простим збігом обставин? Навряд. Занадто активно і відверто домагався він Волині, щоб Всеволод із сином могли затулити на це очі. Вони думали, мабуть, що бунтівного ізгоя можна втихомирити, надавши йому значне володіння, і він одержав свою отчину. Так уперше на Русі фактично була віддана данина отчинному порядку заміщення княжих столів — задовго до Любецького з'їзду (1097 р.), на якому Ярославичі погодились з отчинним порядком не без впливу ізгоїв².

Отчинний порядок підривав саму ідею і практику єдиновладної монархії, призводив до її структурного послаблення. Б.Д. Греков вважав найвним літописне пояснення нездатності Всеволода Ярославича тримати в покорі ізгоїв його старістю і неміччю. Історик писав, що тоді вже настали «нові часи» і приєднався до думки С.М. Соловйова, що за Всеволода почалася боротьба за створення відособлених від Києва «вотчин-княжінь»³. Неупереджене читання літопису за кінець XI — першу половину XII ст. загалом підтверджує цю тезу, хай актив-

---

¹ Повесть временных лет. С. 110. Див: *Грушевський М.* Назв. праця. С. 77; *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 49.

² *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 207–214.

³ *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М., 1953. С. 499.

на боротьба за отчини й розгорнеться дещо пізніше, в 30-х роках XII ст.

Гадаю, що правим був О.Є. Пресняков, коли твердив, що ізгої розхитували підвалини держави, а Всеволод був не в силі довести до кінця політику концентрації волостей і змушений був піти на поступки отчичам окремих частин землі Руської. Ці поступки підготували рішення Любецького з'їзду¹. Але при цьому Пресняков, так само, як і більшість істориків, не враховував тієї важливої обставини, що Всеволод Ярославич правив на Русі не одноосібно, а в родинному дуумвіраті з сином Мономахом².

Важко нині відповісти на питання: чим була викликана непослідовність київських дуумвірів у справі об'єднання держави (до чого вони явно прагнули) і відповідно у втриманні в покорі підвладних їм князів. Можна було б пояснити її м'якою і поступливою вдачею Всеволода Ярославича, його небажанням вдаватися до сили навіть тоді, коли, здавалось, без неї не обійтись. Але ж він мав сина і співправителя Володимира, котрому було не позичати ні державного розуму, ні рішучості, ні полководницького вміння, що він не раз демонстрував протягом тривалої воєнної та дипломатичної кар'єри. Щось, не підвладне ні Всеволоду, ні Володиміру, перешкоджало їм постійно утримувати в покорі князів-ізгоїв.

Це «щось» лежало, на мій погляд, у правовій площині. Адже правове поле «ряду» 1054 р. у сфері престолонаслідування і розподілу волостей обмежувалось єдиним, першим поколінням Ярославичів, п'ятьма синами старого князя. Навіть старший і дорослий на той час онук Ярослава Ростислав Володимирович не був внесений до «ряду». І хоча не існує впевненості в тому, що заповіт Ярослава Володимировича дійшов до нас у повному й не викривленому вигляді, історикові доводиться виходити з відображеного в літописах тексту. Можливо, тому Всеволод Ярославич і його син мали враховувати прагнення ізгоїв одер-

---

¹ Пресняков А.Е. Вказ. праця. С. 48.

² Котляр М.Ф. Князі-ізгої та удільна роздробленість Русі // Український історичний журнал. 2011. № 3.

жати батьківські спадки, здаючи собі справу з того, що ті прагнення мають під собою підстави. Принаймні, моральні.

Як би там не було, Всеволод із Мономахом на початок 1090-х років сяк так задовольнили претензії молодших Ярославичів на більші чи менші волості. Здавалось би, останні роки життя старого государя могли б минути мирно і спокійно. Цього не сталося. Небожі вимагали від нього все нових і нових волостей, а йому (реально Мономахові) доводилось або задовольняти їх апетити, або гримати на них, і це затьмарювало життя Всеволода Ярославича. «Сѣдѣю бо ему Киевѣ, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волости] ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, раздаваше власти имъ»¹. Ці, не названі літописцем, «сыновцы» (небожі) й були ізгоями.

Безпосередні й щирі слова Нестора свідчать насамперед про загальну неуспішність миротворчої політики Всеволода і Володимира стосовно ізгоїв і всього молодшого покоління Ярославичів. Вона не принесла батькові й синові задоволення, а державі єдності. Залишаючи світ, Всеволод покинув Русь, на яку насувалася хвиля усобиць. Вона затопила країну вже через рік по його смерті. Як і раніше, цю хвилю збурили князі-ізгої.

Князі-ізгої. Не дивно тому, що коли 13 квітня 1093 р. помер Всеволод Ярославич, князі й бояри, призвичаєні до того, що в державі фактично правив Володимир Мономах, сподівалися на його вокняжіння в Києві. Але Володимир вчинив інакше. В той час він вирішив дотриматись традиційного принципу заміщення київського стола — родового старійшинства, за яким влада передавалась старійшому в князівському роді. То був законний метод передання столів згідно «лествичного» порядку А серед онуків Ярослава старійшим був Святополк, бо доводився сином старшому серед Ярославичів — Ізяславу. Святополку й передав Мономах київський стіл. А сам поїхав княжити до Чернігова². Наступним за старшинством після Святополка серед онуків Ярослава Володимировича був Олег Святославич, жадібна, на-

---

¹ Повесть временных лет. С. 91–92.

² Повесть временных лет. С. 92

хабна і нерозбірлива в засобах людина, що він відверто і ганебно продемонструє в 1094–1097 рр. Так само не мав високих моральних якостей й державного розуму інший онук Ярослава Давид Ігорович. Обидва ізгої в кінці 80-х — 90-х роках XI ст. особливо дошкуляли київській владі.

На перший погляд, на Русі відновилася одноосібна монархія. Проте цього не сталося. Вже на початку перебування на київському столі, у травні 1093 р. Святополк Ізяславич запропонував Володимирі Всеволодичу вкупі керувати державою. Бояри Святополка порадили йому: «Послися к брату своєму Володимеру, да бы ти помогль...» Мономах охоче відгукнувся на прохання Святополка¹. Мабуть, дуумвірат Святополк–Мономах утворився 1094 р., коли Олег Святославич змусив Володимира Мономаха повернути йому Чернігів із князівством і податись до батьківського Переяслава.

Але активна діяльність дуумвірів почалася лише в кінці лютого 1096 р., коли вони скликали південноруських князів для походу проти половецьких ханів. Лише Олег Святославич ухилився від участі в загальноруській справі, бо здавна спирався на половців у міжусобній боротьбі на Русі. Дуумвіри приборкали Олега й у покарання відібрали у нього Чернігів із землею, віддавши його молодшому братові Олега Давиду². Відтоді дуумвірат постійно діяв аж до кінця життя Святополка. Причини його стійкості й тривалості полягали, з одного боку, в потребі захисту від Половецького степу, з іншого — в необхідності приборкання міжкнязівських чвар на Русі, насамперед, втихомирення буйних чернігівських Святославичів.

Смерть Святополка (16 квітня 1113 р.) призвела до одноосібного вокняжіння в Києві Володимира Всеволодича Мономаха й відновлення на короткий час — востаннє в історії Русі! — *одноосібної* монархії. Його недовге правління (1113–1125) призвело нарешті до стабілізації й підвищення ролі центральної влади, зміцнення держави й незмірного піднесення авторитету

---

¹ Там же.

² Там же С. 92, 95, 97, 109, 110. Це сталося на Любецькому княжому з'їзді 1097 р.

государя¹. Єдиновладність Володимира виявилась у тому, що він, подібно до свого прадіда Володимира Святославича й діда Ярослава Мудрого, вільно і за власною волею переводив князів-родичів з однієї волості до іншої, не беручи до уваги ні принципів родового старійшинства, ні отчинності.

У 1117 р. його старший небіж Ярослав Святополчич уголос висловив невдоволення тим, що Мономах перевів з Новгороду Великого поближе до Києва, до Білгорода, свого старшого сина Мстислава, щоб передати тому в спадок київський престол. Це порушувало порядок родового старійшинства, за яким першим претендентом на загальноруську владу був якраз Ярослав Святополчич. Самих лише слів обурення Ярослава вистачило для того, щоб Володимир Всеволодич зібрав покірних йому князів-васалів, пішов на нього, котрий сидів тоді у Володимирі Волинському і силою приборкав його:»И наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему к собѣ приходити: «Когда ты позову!»²

Таким чином вже в перші роки київського князювання Володимир відмовився від древнього порядку родового старійшинства і відтоді вважав великокнязівський престол спадковим володінням своєї родини. Він і передав київський стіл старшому синові Мстиславу (роки київського князювання: 1125–1132). Мономах і Мстислав були останніми одноосібними господарями в країні. Вони, і тільки вони на власний розсуд роздавали престоли, переміщували князів з однієї волості до іншої, приборкували непокірних.

Отже, важливою особливістю суспільства і монархічної влади на Русі в другій половині XI — початку XII ст. було сумісне правління старших членів дому Ярославичів. Воно здійснювалось у формі дуумвіратів і тріумвіратів й сприяло усталенню міжкнязівських відносин, стриманню усобиць і подоланню загрози з боку Половецького степу. Вже перший тріумвірат Ярославичів (1054–1073), попри егоїзм і постійну неузгодженість дій його членів, певною мірою виконував ці завдання.

---

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993. С. 63, 69 и др.

² Повесть временных лет. С. 129.

А для часів Всеволода Ярославича і Святополка Ізяславича (1078–1113) дуумвіратний спосіб правління найбільше, мабуть, відповідав умовам часу¹.

Удільна роздробленість

Дослідники ХІХ — першої половини ХХ ст. висловлювали різні думки щодо причин настання удільної роздробленості Давньоруської держави в ХІІ ст. Серед них була поширена ідея, за якою країна розділилась на окремі волості й землі насамперед тому, що Ярославичі надто розмножились і на всіх князів просто не вистачало столів. Тому багато хто з них був змушений силою зброї добувати собі княжіння. І дійсно, літописці наводять безліч прикладів, здавалось, на підтвердження цієї тези. Однак подібне пояснення плаває на поверхні складних і суперечливих явищ часів роздробленості. Ніхто з його adeptів не замислювався над тим, чому це раніше, в роки недавнього князювання Володимира Мономаха і його сина Мстислава, коли кількість князів-Ярославичів також набагато перевищувала число столів, жодний член панівного дому не насмілювався виступити із зброєю в руках не те що проти великого князя київського, а й проти найслабкішого серед своїх родичів-князів...

Так само некоректним виглядає інше пояснення причин настання роздробленості: Ярославичі, що стали надто численними на середину ХІІ ст., почали порушувати традиційний порядок престолонаслідування (за родовим старійшинством). Становище погіршувалось ще й різко зростаючою активністю городян у політичному житті своєї землі й держави в цілому².

Лише починаючи з 30-х років ХХ ст. зусиллями радянських істориків, була вироблена дійсно наукова теорія причин, перебігу і наслідків удільної роздробленості на Русі. Було встановлено, що в основі роздроблення відносно єдиної Давньоруської держави крились процеси соціально-економічного розвитку суспільства, які набирали сили якраз з кінця ХІ ст. Народилось

---

¹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. С. 245.

² Див., напр.: Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. СПб., 1901. С. 93-94.

поняття *феодальної* роздробленості — явища, породженого еволюцією феодальних відносин¹. Уперше ця ідея була проголошена в книжці Б.Д. Грекова «Киевская Русь» (1939) і розвинута вчешим у пізніших виданнях цієї праці й інших творах.

Згідно прийнятої в сучасній історіографії теорії причин настання роздробленості, протягом XI — першої третини XII ст. у країні визріли значні соціально-економічні зрушення. Уперше елементи послаблення єдності і одноосібного правління в Давньоруській державі дались взнаки одразу по смерті Ярослава Мудрого. Проте в другій половині XI ст. суспільно-економічний розвиток Русі, особливо на місцях, у віддалених від центру князівствах, волостях і землях, виявився недостатнім для розгортання відцентрових процесів соціального і політичного життя та порушення єдності країни. Не були готовими до цього й самі Ярославичі.

На кінець XI — першу половину XII ст. еволюція феодального способу виробництва породила прошарок великих і середніх землеволодільців, яких літописці звичайно називають загальним терміном «бояри». Вони вирости в економічному і соціальному плані не лише в осередку держави, у Києві та Київській землі, а повсюдно, навіть у віддалених від стольного града Русі землях: Володимиро-Суздальській, Новгородській, Галицькій, Волинській та ін. Утворилось велике феодальне землеволодіння, спочатку князівське, далі боярське. Якщо раніше Київ був найбільшим і мало не єдиним осередком суспільно-політичного, економічного і культурного життя Русі, то з початком XII ст. зміцніли економічно, політично і культурно землі й князівства, що складали Давньоруську державу. Протягом XII ст. утворюються великі й сильні князівства в Південно-Західній Русі: Чернігівське, Сіверське, Волинське і Галицьке.

Місцеве боярство і залежні від нього князі відтоді перестають бути зацікавленими в спільних загальноруських діях, віддаючи перевагу справам власним. «Нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князів-

---

¹ Советская историография Киевской Руси. Л., 1978. С. 147.

ства, що входили до складу Давньоруської держави, та їх боротьба поміж собою створили нову політичну карту Східної Європи, на якій Києву було відведене більш скромне місце»¹. Влада великого князя, вів далі Б.Д. Греков, робиться для них обтяжливою, а загальноруські походи проти половців — небезпечними і такими, що не приносили їм особистих вигод. У державі швидко визрівають і набирають сили явища і процеси, що вели до політичного відособлення князівств і земель. Так Русь вступила в добу *удільної або феодалної роздробленості*. Сучасні історики загалом погоджуються з цими словами.

Отже, історики недавнього часу, здавалось би, всебічно з'ясували причини, рушійні сили й динаміку настання і перебігу удільної роздробленості. Але, як мені тепер видається, вони розглядали переважно економічні (соціально-економічні) чинники зміни державної структури Русі. Недооцінювались процеси і явища політичного (суспільно-політичного) життя давньоруської спільноти. Тим часом, існували причини суто політичного і династичного порядку, що серйозно вплинули на настання й наростання роздробленості. Одна з них, як мені бачиться, полягала в появі й сепаратистській діяльності князів-ізгоїв. Аби оцінити роль цього чинника, розібратися в суспільному феномені ізгоїв, доводиться відступити більш, ніж на півстоліття назад, у 60-і роки XI ст.

Ізгої та послаблення цілісності держави

Скептично ставлячись до поширеної й нині думки щодо вирішальної ролі землевласників-бояр у розкручуванні маховика роздробленості, бачу одну з основних причин її настання і поглиблення в сепаратистській діяльності самих князів-Рюриковичів. У джерелах відсутні відомості про порядок передання у спадок чи іншим чином вотчин й іншого майна в родинах бояр-землевласників. Але природніше від усього думати, що вони успадковували свої землі й майно виключно за отчинним правом, від батька до сина. Тоді як князі довгий час були змушені

---

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С 505. Див. також інші праці вченого.

задовольнятися родинним правом «лествичного восхожденія», коли земля й інше добро передавались від старшого брата до наступного за часом народження в своєму поколінні. Молодше ж покоління князів (сини, небожі й онуки) не могли брати участі в цьому процесі. Багато хто з них почувався обділеним і протестував проти такого порядку, хапаючись за зброю і відстоюючи вигідне їм отчинне право. Таких безземельних (що втратили волость, або зовсім не мали її, або малоземельних) князів історики умовно назвали *ізгоями*.

Ізгої згадуються в історико-правових джерелах з початком XI ст. і як вільні, і як феодално залежні люди. У Правді Руській, і Короткій, і Поширеній, у першій статті, де йдеться про кару за вбивство, ізгой перераховується в шеругу вільних людей: «Аче будеть княжь мужь или тиуна княжа; аче ли будеть русинь, любо гридь, любо купець, любо тиунь боярескъ, любо мечникъ, любо ізгой, любо словѣнинъ, то 40 гривень положити за нь»¹. Осиротілий князь (тобто, ізгой) згадується в древньому «Уставі великого князя Всеволода»². Але і цей правовий документ не приділив князям-ізгоям належної уваги. В останні роки про ізгоїв, тим більше про князів-ізгоїв писали мало. Можна згадати хіба що недавню статтю Полякова, котрий частково узагальнив праці попередників³.

Звичайно історики звертаються до «Курсу руської історії» В.Й. Ключевського, в якому вчений умістив коротку довідку про князів-ізгоїв. Він писав про те, що такі князі з'являлись тоді, коли порушувався природний порядок речей. Якщо у князя батько помирав раніше діда, то у внука не залишалось місця в ланцюжку «отецкого места», бо в ньому не стояв його батько. Він ставав князем-сиротою, ізгоем, бездольним вічним онуком, генеалогічним недоростком. «Не маючи генеалогічної отчини, — писав Ключевський, — він позбавлявся права і на територі-

---

¹ Зимин А.А. Правда Русская. М., 1999. С. 358, 367 (текст джерела).

² Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права. Вып. 1. К., 1876. С. 245.

³ Поляков А.Н. К вопросу об изгоях в Древней Руси // Вестник Оренбургского университета. 2006. Ч. 1.

альну, тобто втрачав участь в черговому володільському порядку, як такий, що не потрапив до черги»¹.

На Русі серед Рюриковичів довгий час було відсутнім правове регулювання земельних відносин. Надії обзавестись волостями серед молодшого покоління князів були породжені «рядом» Ярослава Володимировича 1054 р., в якому був проголошений древній порядок заміщення столів, від старшого брата до наступного за віком. Та молодше покоління князів у тому «ряді» навіть не згадане. Можна думати, саме це і підштовхнуло їх до силових дій.

Про найчисленніших князів-ізгоїв Святославичів розповідає «Повість временних літ». Кончина Святослава Ярославича (котрий був київським князем з 1073 р.) у кінці грудня 1076 р. вмить перетворила його дев'ятьох синів з авторитетних спадкоємців київського і чернігівського столів на безправних ізгоїв, бо джерела не дають найменших підстав думати, що хоч хтось із них одержав від Ізяслава або Всеволода навіть незначні волості. Особливо гостро переживав своє суспільне падіння другий за часом народження Святославич — Олег. Він першим серед покоління ізгоїв кінця 70-х років XI ст. взявся за зброю, при цьому піднявся не проти рівних собі, а проти самого великого князя київського Всеволода! Аналогічним чином з'явились і діяли у давньоруському світі всі інші князі-ізгої. Варто згадати про першого з них за часом згадки в літописі (в 60-х роках XI ст.) Ростислава, нащадка старшого сина Ярослава Мудрого Володимира, котрий по смерті батька випав з числа тих, хто одержав волості в 1054 р.

Недостатня увага істориків минулого і сучасності до ізгоїв виглядає тим більше досадною через ту велику роль, яку вони, частково опріч власної волі, зіграли в настанні розділення Русі на уділи. На думку Б.А. Рибаківа, Л.В. Черепніна, В.Т. Пашуто та ін. роздробленість була все ж таки породженням виникнення і розвитку феодальних відносин у самому давньоруському су-

---

¹ Ключевский В.О. Курс русской истории Ч. 1 // Ключевский В.О. Сочинения в 9 томах. Т. 1. М., 1987. С. 194.

спільстві. Тому історики й назвали її спершу *феодальною роздробленістю*.

Роздробленість визрівала в надрах давньоруського суспільства не одне десятиліття завдяки суспільно-економічному прогресові на всій території держави, в усіх землях і князівствах¹. У найбільш важливих і етапних з погляду розвитку науки працях серед причин виникнення удільної роздробленості, її наростання і впливу на давньоруське життя основна увага, отже, приділялась соціально-економічним чинникам. Але ж в її появі чималу роль зіграла суспільно-політична складова: діяльність княжих кланів і князів різного статусу, сили і багатства, головне ж, на мій погляд, — боротьба князів-ізгоїв за спадок батьків, за отчини. Відстоювання і впровадження ізгоями отчинного права розділило Ярославичів, вони перестають триматися солідарно. Серед численних діянь ізгоїв другої половини XI ст. варто зупинитися на суперництві з київським государем одного з старших синів Святослава Ярославича — Олега.

Ще за рік до гучного виступу Олега Святославича на політичну сцену Русі вчинив спробу повернути собі батьківську волость Борис, син одного з молодших Ярославичів В'ячеслава. Навесні 1077 р., скориставшись відсутністю в Києві Всеволода Ярославича (котрий посідав київський стіл після смерті Святослава в 1076 р.), Борис брутальним «изъездом» захопив Чернігів. Та зміг утриматися в місті лише вісім днів, з 4 по 12 травня, і втік до Тмуторокані, де отаборився інший ізгой, старший син Святослава Ярославича Роман². Це стало початком масштабної боротьби князів-ізгоїв проти Всеволода Ярославича, що розгорнулася влітку наступного, 1078 р.

Олег з Борисом об'єднались, найняли половецьку орду й рушили на Чернігів, розбивши дружину Всеволода, що сиділа в

---

¹ Див.: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 145–157; Пауцто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII вв. // Исторические записки. 1972. № 89.

² Повесть временных лет. С. 85.

дитинці. Той попросив допомоги у старшого брата Ізяслава, котрий незадовго перед тим повернувся з еміграції на київський престол. 3 жовтня 1078 р. Ізяслав і Всеволод Ярославичі спільними зусиллями розгромили ізгоїв у кривавій битві на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова. В бойовиську загинули сам Ізяслав Ярославич і Борис, Олег з купкою дружинників утік до Тмуторокані, а Всеволод сів на київському столі¹.

І в наступні роки київського княжіння Всеволода Ярославича ізгої вперто продовжували добиватися отчин. Знову найбільш активним виявився Олег Святославич. Мабуть, за велінням Всеволода в 1079 р. «Олга емше козарє, поточиша и за море Цесарюграду»². Через кілька років він звільнився з візантійського полону, але принишк і до кончини Всеволода (1093 р.) ні він, ні інші ізгої не наслідували воювати з київським государем і його сином, грізним полководцем Володимиром Мономахом. Становище стрімко змінилось по смерті Всеволода Ярославича.

Отчинний порядок престолонаслідування підривав і практику, і саму ідею єдиновладної монархії, він неминуче вів до її структурного і військового послаблення. Б.Д. Греков вважав найвнимливішим літописним поясненням нездатності Всеволода Ярославича утримувати в узді князів-ізгоїв його неміччю і старістю. Історик писав, що тоді вже «настали нові часи» і підтримав думку С.М. Соловйова, що за Всеволода почалась боротьба за створення відособлених від Києва «вотчин-княжінь»³. Першу роль у ній відігравали князі-ізгої.

А коли 13 квітня 1093 р. у Києві спочив Всеволод Ярославич, його син і співправитель Володимир несподівано для всіх родичів відмовився від престолу і запросив княжити в стольному граді Русі свого старшого брата в перших, немолодого вже Святополка Ізяславича, котрий сидів у закутному Турові на околиці Київської землі. Тим самим він демонстративно віддав

---

¹ Повесть временных лет. С. 85–86.

² Там же. С. 87.

³ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 499.

данину старому порядку родового старійшинства, про що повідав нам Несторів літопис¹.

За свідченням джерела, «Володимерь же нача размышляти, река: «Аще сяду на столѣ отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столѣ преже отца его былъ»². Вбачаю в цих словах чіткий доказ визнання Мономахом порядку «лествичного восхождения», адже згідно його Святополк Ізяславич був старшим у своєму поколінні серед Ярославичів. Навряд чи варто шукати у вчинку Володимира Всеволодича, котрий добровільно передав стольний град Святополку Ізяславичу, що сидів у закутному маленькому Турові, якийсь розрахунок чи побоювання війни з ним (як даремно думав М.С. Грушевський). Адже у військовій потузі Мономах був незмірно сильнішим від Святополка, ще й володів воєнним талантом, на відміну від цього свого брата в перших. Протягом наступних двадцяти років, аж до вокняжіння в Києві в 1113 р., Володимир Всеволодич послідовно відстоював принцип родового старійшинства щодо київського престолу. До того ж, імовірно, Мономах, котрий дорожив суспільною думкою, просто не міг так відразу відмовитися від традиційного порядку заміщення київського стола.

Але ж князі-ізгої, насамперед невгамовний і безжалний Олег Святославич, продовжували наполягати на своїх отчинних правах. Олег жадав Чернігова з волостю, і Володимир Всеволодич наступного 1094 р. був змушений віддати йому місто, в якому княжив більше двадцяти років. Щоправда, під брутальним тиском з боку Олега, бо той привів з собою до Чернігова незліченну половецьку орду.

Навесні 1093 р. Святополк із Володимиром створили дуумвірат, головними тактичними цілями якого були стримування половецької загрози, що останнім часом посилилась, і приведення до покори ізгоїв, насамперед Олега Святославича. Стратегічною метою дуумвірату було зміцнення центральної влади в країні. «Повість временних літ» оповідає про нещасливу для Русі війну з половцями, що сталася того самого 1093 р., у пере-

---

¹ Повесть временных лет. С. 92.

² Там же.

бігу якої «смыслении [мужи] же глаголаху [Святополку]... Послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогль. Володимеръ же собра вои свои, и посла по Ростислава, брата своего, Переяславлю, веля ему помагати Святополку»¹.

Початки активної діяльності дуумвірату припали на кінець лютого 1096 р. Тоді Святополк і Володимир зібрались у похід проти половців і покликали з собою Олега Святославича. Той пообіцяв, але ухилився від цієї акції. Після повернення з того переможного походу дуумвіри почали дорікати Олегові: «Се ты не шель еси с нама на поганья, иже погубили суть землю Русьскую. Ты есть ворогъ нама и Русьстѣй земли». Вони продовжували наполягати на приєднанні цього князя до боротьби з кочовиками, але «Олегъ же сего не послуша, и бысть межи ими ненависть»². Свою непримиренність до нього Володимир пояснить більше, ніж через двадцять років по тому в своєму «Повчанні»: «Зане ся бяше [Олег] приложилъ к половцем»³.

Незабаром, в тому самому 1096 р. Святополк і Мономах покликали Олега Святославича до Києва на снем для публічного укладення угоди щодо об'єднання сил проти половецьких ханів. Олег пообіцяв прибути, та замість того подався відвойовувати в Мономахового сина Ізяслава Муромську землю. На Волзі він зазнав нищівної поразки від старшого Мономашича Мстислава Володимировича, після чого йому довелося з повинною головою прибути на княжий з'їзд 1097 р. в невеликому городку Чернігівської землі Любечі⁴.

Рішення Любецького з'їзду досі викликають суперечки серед істориків. Його учасники бідкались з того, що через княжі «котори» половці безкарно грабують і нищать Руську землю і постановили: «Нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце и блюдем Рускые зѣмли». Далі були прийняті важливі рішення: «Кождо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Ізяславлю, Володимеръ Всеволожю, Давыдъ, и Олегъ, и Ярославъ Святославлю, а

---

¹ Повесть временных лет. С. 92.

² Там же. С. 96.

³ Там же. С. 103.

⁴ Там же. С. 109.

им же [далі названим] роздаяль Всеволодь городы: Давыду [Ігоровичу] Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теробовль Василкови»¹.

У літописному тексті читачеві залишилося неясним, що ж саме одержав із спадщини Святослава Ярославича його старший син Олег. З пізніших оповідей літопису дізнаємось, що після Любеча Давид Святославич сів у Чернігові, а Ярослав Святославич у Муромі. В науковій літературі звичайно говориться про те, що на з'їзді 1097 р. Олегу «Гориславичу» начебто дали Новгород-Сіверський з волостю. Згідно моїх спостережень над літописами, Олегові тоді дістався всього лише Курськ, провінційне містечко у Новгород-Сіверському удільному (в складі Чернігівського) князівстві². Явно його покарали за небажання воювати з половецькими ханами і заколот проти Мономаха і його синів. Ймовірно, Новгород-Сіверщина до часу залишилась у володінні Давида.

Історики вже звертали увагу на те, що в рішеннях Любеча отчини чітко відділені від пожалувань Всеволода Ярославича ізгоям Давиду Ігоровичу і Ростиславичам. «Літописний переказ постанов Любецького з'їзду... знає лише три отчини: Ізяславлю, Святославлю і Всеволожою, а волості, що дістались молодшим князям вважає наданими їм за волею Всеволода»³. Але ж чи існувала насправді різниця між отчинами і пожалуваннями київського государя? Думаю, що ні. Насамперед, тому, що вчорашні безземельні ізгої почувались в одержаних від Всеволода володіннях повновладними господарями, що дало себе знати одразу після княжого зібрання в Любечі. По-друге, на тому з'їзді за ізгоями закріпили, по суті, їхні ж отчини...

Як це не дивно, ніхто серед істориків, що проголошували новаторство рішень Любецького зібрання князів (визнання законності отчинного спадку), а то й визначення ними подальшої соціально-політичної долі Руської землі, неначе не помітив, що ці рішення так і не були впроваджені в життя й одразу ж пере-

¹ Повесть временных лет. С. 109–110.

² Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. С. 246–259.

³ Пресняков А.Е. Указ. соч. С. 50.

креслені кривавою феодалною смутою, розв'язаною недавнім ізгоєм, а тоді вже волинським князем Давидом Ігоровичем — при мовчазному сприянні одного з гарантів Любеча Святополка Ізяславича. Нахабна демонстративність вчинку Давида (варварське осліплення князя Василька Ростиславича) просто вражає, адже він кинув виклик і постановам з'їзду, і всьому родові Рюриковичів!

Більше того, як слушно зауважив В.Й. Ключевський, княжий з'їзд в Любечі, виявляється, не виробив постійного правила престолонаслідування, не відмінив раз і назавжди родового старійшинства і не замінив його отчинним. Його рішення мали тактичний характер і були розраховані лише на наявних в той час князів та їхні стосунки¹. Адже й надалі княжі столи заміщувались майже завжди за принципом старійшинства. Та чомусь усі апологети думки щодо заміни в Любечі родового порядку наслідування столів отчинним наче не помітили, що в літописному викладі постанов з'їзду якраз про *отчинне успадкування* не було сказано жодного слова! Серед істориків Київської Русі, здається, лише один Б.О. Рыбаков заявив, що «благородні принципи, проголошені в мальовничому дніпровському городку, не мали гарантій і виявились порушеними через кілька днів після урочистого цілування хреста в дерев'яній церкві Любецького замку»².

Найкраще спростовує поширену думку щодо основоположної ролі зібрання в Любечі в зміні порядку в країні, принципів престолонаслідування й системи княжого володіння волостями сам перебіг подій, що стрімко розгорнулись одразу по його завершенні. Не задовольнившись Волинським князівством, Давид Ігорович заходився підмовляти Святополка Ізяславича і проти Володимира Мономаха, і проти Василька Теревовльського, бажаючи привласнити собі його волость. Давид ігнорував обидва головних рішення Любеча: зобов'язання князів бути «в єдино серце» і непорушність володінь кожного Ярославича.

---

¹ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987. С. 192.

² Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 449.

Після злочинного осліплення Василька Ростиславича Давид Ігорович залишився майже безкарним. Хіба що під тиском думки панівного прошарку суспільства Святополку довелось відмежуватися від нього і навіть того самого 1097 р. вчинити демонстративний похід проти злочинця. Певно, попереджений заздалегідь, Давид утік до Польщі. Потім у нього на з'їзді князів у Витичеві 1100 р. все ж таки забрали стольний Володимир з волостю, але взамін дали кілька волинських городків¹. Давньо-руське феодальне суспільство і його чільники не зробили з цієї сумної історії належних висновків.

Отож, дуумвірат Святополк — Мономах не досяг головної мети: приведення до покірності ізгоїв. Не мали успіху й спроби залучити до участі в управлінні країною найбільш передбачуваних і сумирних серед них (зокрема, Давида Святославича). Все це позначилось на цілісності й могутності держави, що одразу відчула на собі посилення натиску хижого Половецького степу. Завдяки рішучості, державним і полководницьким зусиллям Володимира Всеволодича протягом 1103–1116 рр. було проведено чотири масштабних походи проти ханів, що змусили їх відступити далеко за Дон. Мабуть, ці гучні перемоги настрахали Олега Святославича, котрий назавжди відступив у тінь. Тим не менше, проблема ізгоїв продовжувала й далі турбувати Мономаха.

Тим часом, протягом перших тридцяти років XII ст. ізгої обзавелись волостями і вже не залишались безземельними. Рішення Любецького з'їзду стерли по суті різницю між ізгоями й іншими князями. Майже всі недавні ізгої знизили активність у добуванні нових земель. За виключенням сина Святополка Ізяславича Ярослава, котрого можна назвати останнім ізгоєм.

На жаль, майже всі процеси і явища соціального і політичного життя, що проходили у країні в 10-х — 30-х роках XII ст., залишились приховані під спудом літописних текстів. А в той час відбувались дуже важливі події. Почалося створення і зміцнення княжих кланів, їх осідання на землю. Це знаменувало

---

¹ Повесть временных лет. С. 114, 116.

наближення роздроблення держави. На початку XII ст. зміцнились галицькі Ростиславичі Володар (Володимир) і Василько, що із зброєю в руках зуміли відстояти свої князівства від Святополка і Мономаха. Протягом першої третини XII століття Ольговичі з Давидовичами поступово заволоділи величезною Чернігово-Сіверською землею, і це зміцнило їх політично, соціально і економічно, дозволивши змагатися з раніше недосяжними для них Мономашичами. А в середовищі самих Мономашичів після смерті Мстислава Володимировича (1132 р.) виникають суперечності й незгоди. Молодше їх покоління утворило земельні клани, що оформились на середину 1140-х років (Мстиславичі й Ростиславичі). Розбрат серед Мономашичів дозволив незабаром потіснити їх чернігово-сіверським княжим кланам Ольговичів і Давидовичів.

16 квітня 1113 р. поблизу Вишгорода сконав київський государ Святополк Ізяславич. У Києві одразу ж спалахнуло повстання проти його прислужників і лихварів, яким протегував небіжчик. Тоді київське віче покликало на стіл Володимира Всеволодича. Після недовгих вагань¹ «Володимерь поиде в Киевъ»². Зійшовши на київський престол більш, ніж у 60-літньому віці, Мономах докладав енергійних зусиль до консолідації країни, до зміцнення своєї влади, і досягав успіху. Подібно до свого діда Ярослава, Володимир вільно, за власною волею переводив князів з однієї вотчини до іншої, не рахуючись ні з порядком родового старійшинства, ні з принципами отчинності. В 1117 р. йому довелося усмирити старшого серед ізгоїв Ярослава Святополчича, що сидів тоді у Володимирі Волинському.

Поступово право отчинності входило в життя, і свідомість панівної верстви, принаймні якась її частина, почала сприймати це право. Та й сам Володимир Всеволодич, посівши київський стіл, почав схилитися до цього порядку, що показала нам історія

---

¹ Згідно порядку родового старійшинства в Києві після Святополка мав сісти Ярослав Святополчич, найстарший серед Ярославичів. За ним ішли Святославичі Олег, Давид і Ярослав, також старші в княжому роді від Володимира Всеволодича. Мономах мусив із цим рахуватися.

² Повесть временных лет. С. 126.

з переведенням Мстислава до Білгорода. Він явно бажав закріпити стольний град Русі за своїми дітьми і онуками. Однак уперше публічно проголосив і збройно відстояв принцип успадкування київського престолу від батька до сина, тобто по вертикалі, а не по горизонталі, як було раніше, онук Мономаха Ізяслав Мстиславич, котрий 1146 р. заволодів головним руським престолом в обхід своїх дядьків Мономашичів В'ячеслава і Юрія й рішуче заперечував права на нього іншої гілки Рюриківичів — Ольговичів. Розпочалася перша на Русі громадянська війна (1146–1151 рр.), що ознаменувала наступ роздроблення держави.

Роздробленість набирає сили

Як писав В.Т. Пашуто, «відносно єдина державна структура, що склалася на час князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, виявилась недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди взаємопов'язаних явищ: розвиток феодалізму вшир і послаблення економічної та політичної могутності центральної влади»¹. Це була головна суперечність суспільно-політичного життя країни.

Переконливу й масштабну панораму суспільно-політичного життя Давньоруської держави 30-х років XII ст. створив у працях 60-х — 70-х років XX ст. Б.О. Рыбаков, хай навіть окремі її положення викликають заперечення: «У 1132 р. Київська Русь неначе раптово розпалась на півтора десятка князівств... Однак ця раптовість лише гадана», насправді процес кристалізації князівств-королівств (історик вважає їх навіть самостійними) був підготовлений самим ходом історичного прогресу².

Роздробленість визрівала довго, поступово й підспудно. Тому її наближення не помічали навіть найбільш прозорливі люди того часу, до яких можна віднести більшість літописців. Безумовно, її симптоми давались взнаки вже за життя Монома-

---

¹ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11.

² Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 147.

ха — занадто вже часто доводилось цьому государю приборкувати підвладних йому князів, чого майже не було за Ярослава Мудрого. Літописці яскраво й емоційно описують і засуджують удільну роздробленість країни, що виливалась у нескінченні війни між князями. Палали міста і села, гинули великі тисячі руських людей, а половці, заохочувані відсутністю єдності сил Русі, майже щорічно грабували її землі й забирали у полон безліч селян і городян. Вже під 1134 р. новгородський літописець з гіркотою записав: «И раздрася вся земля Руская»¹. У цьому контексті «раздрася» означає: розірвалася, вступила у смуту. Мине близько ста років, й інший літописець, уже галицький, із тугою відобразить іншу смуту, що продовжувала панувати і набирати сили у Галицько-Волинській Русі: «Начнемь же сказати бесчисленьныя рати и великыя труды, и частыя войны, и многыя крамолы, и чыстая вьстания, и многыя мятежи...»² Теж саме коїлось у інших землях Руської держави в XIII ст.

Часом історики взагалі відмовляють внутрішньому життю Давньоруської держави доби роздробленості в будь-якій організованості, відкидають саму можливість визначення його найменших закономірностей, бачать у ньому лише хаос, безглузді війни й короткозорість государів. Багато хто вважав (а дехто так думає й нині), що в той час Давньоруська держава перестала існувати. Лише вітчизняні вчені, починаючи з 60-х років нашого століття, виробили логічну й струнку концепцію державної структури Київської Русі доби роздробленості, хай навіть з недостатнім врахуванням політичного і соціального чинників цього явища.

Настання удільної роздробленості зовсім не означало розпаду Давньоруської держави. Змінилася лише її суспільно-політична організація і характер державної влади. «Політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості»³. Вона

---

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л., 1950. С. 208.

² Галицько-Волинський літопис. С. 89.

³ Пауто В.Т. Указ. соч. С. 11.

була монархією *федеративною*. В середині ХП ст. державний лад Русі набирає нової форми. Стольний град Київ і підвладний йому великокнязівський домен південної «Руської землі» перетворюється на сукупне володіння групи князів, членів дому Ярослава. Вони вважали себе колективними власниками «Руської землі» й вимагали там собі частки володінь («частки»), а свої суперечки прагнули полагоджувати на загальноруських «снемах»¹. В.Т. Пашуто назвав таку структуру влади *колективним сюзеренітетом*. Літописи містять підтвердження (щоправда, нечасті) дійовості такої системи влади².

Яскраве свідощтво на користь існування порядку колективного володіння і управління південною Руською землею містить «Слово о полку Ігоревім». Одно з центральних місць знаменитої пам'ятки кінця 80-х років ХП ст. посідає заклик співця до низки князів захистити Руську землю від хижих половецьких ханів. Він починає його зверненнями до володимиро-суздальського князя словами: «Великий княже Всеволоде! Не мыслию ти прилетѣти издалеча, отня злата стола поблюсти?»³ Далі автор «Слова» звертається до інших сильних государів Русі, серед них до Рюрика і Давида Ростиславичів, Ярослава галицького, Романа волинського.

Довгий час історики й літературознавці не могли пояснити це звернення співця «Слова» до багатьох князів з різних земель Русі з вимогою йти до Києва й захищати великокнязівський «золотий стіл» — при тому, що він мав законного господаря і захисника, великого князя Святослава Всеволодича. На мій погляд, у наведених словах автора пам'ятки проглядає якраз система колективного сюзеренітету Ярославичів над Києвом і південною Руською землею. Всі вони, як свідчать літописи, мали невеликі (часто символічні) володіння в південній Руській

---

¹ Черетин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства // Исторические записки. № 89. 1972. С. 365.

² Див., напр. свідчення Київського літопису під 1195 р. // Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 459-461, 470.

³ Слово о полку Игореве. М.: Л., 1950 (Литературные памятники). С. 21.

землі, головним чином на півдні Київщини, і за них зобов'язувались обороняти її від ворога, насамперед половецьких ханів¹.

Не варто розглядати часи роздробленості на Русі лише як добу послаблення соціально-політичних та інших зв'язків у державі. Вона проходила у взаємодії й змаганні відцентрових і доцентрових сил. Сепаратизму панівної верхівки земель і князів протистояли наростання економічних і культурних зв'язків, що робиться особливо помітним у джерелах з 60-х років XII ст., а також ідейні чинники: ідея єдності всіх східних слов'ян, що складала населення Київської Русі, та ідея спільної для всіх них «Руської землі»: народу, країни, держави, мови.

З початком XIII ст. відцентрові процеси посилилися, але держава збереглася. І хто знає, як би проходило політичне й суспільне життя Давньоруської держави в середині — другій половині XIII ст., якби вона не загинула під страшним ударом «тьмочисленной» кінноти хана Батия в 1237–1241 рр.

---

¹ *Котляр М.Ф.* Державний устрій давньоруського суспільства і його відображення в «Слові о полку Ігоревім» // Філософська думка. 1986. № 1.

4. Зародження і розвиток державності

Вже давно історикам стали звичними слова: «Корені слов'янства губляться в безодні століть» або ж близькі за змістом до них. І це загалом вірно. Адже досі не існує можливості бодай приблизно визначити відправний пункт історично неосяжного і надзвичайно тривалого шляху розвитку слов'ян. Невідомо навіть, коли слов'яни виділилися в осібний етнос із величезного етнокультурного масиву, що складала їх пращури спільно з балтами й іншими древніми пранародами, і коли вони з'явилися на європейському просторі.

Виникнення перших протодержавних структур

Так само неможливо відповісти на інше питання: коли народилися перші протодержавні утворення в східнослов'янському середовищі. Найдавніший серед збережених часом літопис, складена Нестором «Повість временних літ», застає слов'ян у процесі розселення з території їхньої спільної прабатьківщини¹ і, природним чином, найбільшу увагу приділяє слов'янам східним:

«Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане сѣдоша в лѣсѣх; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане... Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря [Пльмень], и прозвашася своимъ имянемъ [словени], и сдѣлаша градъ и нарекоша и Новъгородъ. А друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣверь. И тако разидеся словѣньский языкъ [народ], тѣм же и грамота прозвася словѣньская»².

---

¹ Що знаходилася, згідно багатолітніх досліджень вчених різних країн, поміж Дніпром і Віслою.

² Повість временных лет. С. 8.

Сучасні історики й археологи загалом згодні в думці, що ці поляни, древліани та інші спільності людей, яких Нестор називає «родами», являли собою союзи і племінні княжіння східних слов'ян. У перебігу свого розвитку вони заклали фундамент давньоруської державності. Але що ж являла собою ця державність, особливо на початковій стадії буття?

Обставини і самий час народження і складання Давньоруської держави і суспільства досі залишаються неясними. Це при тому, що вже більше двохсот років проблематика історії Київської Русі перебуває в фокусі дослідницької уваги вчених багатьох країн і народів. Створено чимало узагальнюючих праць — досить пригадати відповідні томи багатотомних історій М.М. Карамзіна, М.С. Грушевського, С.В. Соловйова, В.Й. Ключевського, книжки Б.Д. Грекова, В.В. Мавродіна, М.М. Тихомирова, Б.О. Рибаківа, П.П. Толочка і багатьох інших. Однак майже всі вони присвячені самій історії Русі, політичній, соціальній, економічній і культурній. Становлення ж і розвиток *давньоруської державності, суспільства і влади* залишились у працях більшості істориків на другому плані.

Далі коротко розглядатимуться соціальна і громадська сутність і природа держави, княжої влади і служби, їх місце в становленні та розвитку країни, порядки передання верховної влади (зокрема традиції, закони і практика престолонаслідування), складання адміністративного і судового, попервах примітивних, апаратів. Певна увага приділена характерові верховної влади, одноосібним і сумісним (дуумвірати і тріумвірати) формам правління на Русі.

Головним, а в більшості випадків єдиним, джерелом дослідження процесів утворення східнослов'янської держави і державної влади на Русі досі залишається літопис. Тривале вивчення знаменитого етногеографічного вступу до «Повісті временних літ» привело вчених до висновку, що літописець послідовно відтворив картину розселення слов'ян на обширі Східної Європи, згуртування племен у союзи, далі переростання найбільших серед них (полян, сіверян, волинян, дулібів та ін.) в об'єднання стадіально вищого типу — племінні княжіння. Ці процеси і яви-

ща охоплюють приблизно кінець V — першу половину IX ст. Зародження феодальних відносин, виникнення і розвиток приватної власності (з часом — і на землю) і пов'язане з ним майнове і соціальне розшарування суспільства стали, на мій погляд, одним із головних чинників переходу суспільства від союзів племен до племінних князівств, а далі до протодержавних структур.

Але уявляється помилковою думка, що неодноразово висловлювалася істориками, ніби в таких князівствах існувала соціально відособлена від маси потомствена племінна знать на чолі з князем і його військовою дружиною¹. Для часів, що передували утворенню державності, це важко уявити. Адже відчуження влади від народної маси належить до головних ознак державної організації. Племінні князівства ще не були початковою формою східнослов'янської державності, то додержавні об'єднання. Разом із тим, вони склали основу для утворення державності і стали безпосередніми попередниками першого слов'янського державного утворення, що виникло в Середній Наддніпрянщині в середині IX ст. Йдеться про князівство, на чолі якого стояв Аскольд (у «Повісті временних літ» поряд із ним названий і Дір, котрий, імовірно, княжив після Аскольда).

Існують літописні свідчення, які дозволяють думати, що процеси одержавлення Середньої Наддніпрянщини відбувались уже в часи Аскольда. Князь підкорював собі навколишні союзи племен², провадив активну зовнішню політику: поряд із походом на Константинополь 860 р., він воював із волзькими болга-

---

¹ Див., напр.: *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972. С. 218.

² У Никонівському літописі під дуже умовним 864 р. сказано, що того року воювали Аскольд і Дір полочан і багато зла їм принесли (ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862. С. 9), а новгородський літописець знає, що ці князі «бѣша ратнии съ древляны и съ улици» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л., 1950. С. 106). І в тому й в іншому випадку йшлося про насильницьке «окняжіння» земель названих союзів племен.

рами і завдав поразки печенігам¹. Київське державне об'єднання на чолі з Аскольдом стало тим етнокультурним, соціальним та політичним осердям, навколо якого згодом, з кінця IX ст., почала складатися Давньоруська держава. Це князівство було першим східнослов'янським протодержавним утворенням, розташованим на невеликій території Середньої Наддніпряни.

Перше свідоцтво «Повісті» щодо існування *загальноруської державності* відноситься до часу після утвердження князя Олега в Києві (близько 882 р.): «Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словѣномъ, кривичемъ и мери»². Був визначений приблизний поки що порядок збирання данини на підвладних князеві землях, які в такий спосіб окняжались (вводились до складу держави); також створювались опорні пункти центральної влади на землях племінних союзів і княжінь. Державотворчий процес був енергійно продовжений цим князем у наступні роки.

Вважаючи часом народження першої східнослов'янської, — але ще не загальноруської! — протодержави середину IX ст., важко заперечувати те, що систематичні й достовірні відомості про виникнення і початковий розвиток державності *на Русі* починаються в літописі тільки з кінця IX ст. Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в східнослов'янському середовищі. Руська Північ була приєднана до Руського Півдня, а Київ проголошено столицею вже не Київського князівства, а Давньоруської держави. До уст князя Олега Нестор вкладає знаменні слова: «И рече Олегъ: «Се буди [Київ] мати градомъ руськимъ!»³, тобто столицю.

Після свідчень щодо будівництва князем Олегом градусів і визначення ним розмірів данин «Повість временних літ» малює картину послідовного поширення центральної влади на племінні княжіння і союзи. Землі приєднаних до Києва східнослов'янських племінних об'єднань одразу ж одержавлювались методом

---

¹ Никоновская летопись. С. 9.

² Повесть временных лет. С. 14.

³ Там же.

розповсюдження на них систем збирання данини, судочинства й адміністрації:

«Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ [з двору] (883 р.); «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легьку» (884 р.); «посла [Олегъ] къ радимичемъ, рька: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ». И рече имъ Олегъ: «Не дайте козаромъ, но мнѣ дайте» (885 р.)... И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»¹. Літописець у динаміці відтворив часи початків складання Київської (Давньоруської) держави: одні союзи племен уже підкорені князем, з іншими він ще воює, прагнучи приєднати їх до Кисва.

Головні етапи формування держави

З часів князювання Олега в Києві розпочинається історія давньоруської державності й державної влади. На мою думку, складання Київської (Руської) держави пройшло три основних етапи.

Перший, початковий етап визначається часом князювань Олега і його наступника Ігоря (912–944 рр.). В той час держава була ще німічною, зв'язки між її частинами слабкими, а влада княжого центру на місцях — мало відчутною, часто номінальною. Племінні вожді, особливо віддалені від Києва, почувалися незалежними від князя й поводитися відповідно. Зміна князя в Києві звичайно приводила до відпадіння сильних племінних князів. Під 913 р. «Повість временних літ» відзначила: «Поча княжити Игорьъ по Олзе... И деревляне затворишася от Игоря по Олговѣ смерти»², тобто перестали платити данину і відмовились підкорятись його людям, зачинивши перед ними брами своїх градів. До цього слід додати нерегламентованість повинностей і стягання данини в найбільш примітивній і насильницькій формі полюддя.

---

¹ Повесть временных лет. С. 14.

² Там же. С. 21.

Про характер і методи стягання полюддя і пов'язаній із цим смерті Ігоря красномовно повідала «Повість временних літ». Восени 944 р. Ігор «иде в Деревя [до древлян] в дань, и примышляше къ первой дани, и насиляше имъ и мужи его». Обстановка в Древланській землі створилась вкрай напружена, але князь не бажав бачити цього. Оглянувши награване добро, він звелів дружині: «Идѣте съ данью домови, а я возъвращюся, похожо [позбираю данину] и еще»¹. Переконавшись у ненаситності князя і порушенні ним умов угоди з їхньою знаттю, древляни вбили його. Цю жорстоку науку сприйняла вдова і наступниця Ігоря на київському столі Ольга (944–964 рр.).

Є підстави вважати, що другий етап у розвитку державності Русі розпочався саме з князювання Ольги. Жорстоко придушивши 945 р. повстання древлян і помстившись їх князям за смерть мужа, «иде Вольга по Дервьвстѣй земли, съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки». Цим її діяльність в галузі державного будівництва не обмежилась. Наступного року «иде Вольга Новугороду и уставы по Мьстѣ повосты [погости] и дани, и по Лузѣ [назви річок] оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли»².

У фольклорно-легендарній формі Нестор описав рішучі заходи княгині щодо впорядкування системи і норм збирання данини, створення опорних пунктів центрального уряду на місцях, поширення адміністративної та судової організацій на всі підвладні Києву землі. Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії Ольги були вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів і союзів, початком перетворення їх земель у загальну державну територію Київської Русі.

Цей другий етап творення давньоруської державності завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015), коли племінні союзи і князівні остаточно увійшли до складу країни. Незабаром по тому вона почала перетворюватися на ранньофеодальну державу.

---

¹ Повесть временных лет. С. 27.

² Там же. С. 29.

Єдиновладдя кийського государя

Як сповіщають літописці, в останній чверті X ст. княжа влада, залишаючись спадковою, робиться одноосібною. «Повість временних літ», розповідаючи про сходження Володимира на престол, лаконічно констатує: «И нача княжити Володимерь въ Києвъ единъ»¹, тобто одноосібно. Ще більше зміцнило його владу запровадження християнства на Русі як державної релігії (988–990 рр.). Собор руських єпископів урочисто заявив князеві: «Ты поставлень еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье»², тобто проголошувався божественний характер його влади. На часи Володимира і його сина та спадкоємця Ярослава (1019–1054 рр.) припадає третій і заключний етап державного будівництва в східнослов'янському суспільстві.

Таким чином, давньоруська державність складалась і розвивалась більше століття в суспільстві східних слов'ян, що залишалось ще родоплемінним. Пропоную назвати першу руську державу середини IX — більшої частини X ст. *надплеменною*, оскільки влада тоді не лише відділилась від маси народу, а й піднялась над самою племінною верхівкою, набула індивідуального і спадкового характеру. Ця держава була організована вже за територіальним принципом, чим рішуче відрізнялась від передуючих їй протодержавних об'єднань. Такою була *соціально сутність* Давньоруської держави часів її складання.

Що ж стосується *форми* східнослов'янської держави IX–X ст., то варто сприйняти вдале визначення, запропоноване відомим сучасним медієвістом О.О. Мельниковою: *дружинна держава*³. Адже панівний клас такої держави був представлений верхівкою дружини, з її членів складався протягом всього часу існування елементарний апарат управління. Дружина здійснювала збирання данини й судові функції. Такою була юна пора Руської держави.

---

¹ Повесть временных лет. С. 37.

² Там же. С. 56.

³ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. М., 1992. С. 39

Сучасні історики загалом сходяться на думці, що Руська земля часів Володимира і Ярослава була відносно об'єднаною монархією. Л.В. Черепнін твердив: «З часу князювання Володимира існують всі підстави говорити про ранньофеодальну монархію на Русі... Форма держави за Володимира і Ярослава виглядає інакше, ніж за Олега, Ігоря і Святослава»¹. Консолідація Руської держави доволодимирової доби була ще недостатньою. Для дійового управління нею надто великою була її територія. Навіть у перші роки правління Володимира Давня Русь залишалась, за виразом Б.О. Рибаківа, «досить аморфною державою». Завдяки проведенню Володимиром Святославичем адміністративної, судової, військової й ідеологічної реформ країна стала більш консолідованою. З другої половини князювання Володимира можна говорити, напевне, про Давньоруську державу як ранньофеодальну.

Прихід до влади Ярослава Володимировича в 1019 р. після чотирьохрічної кривавої боротьби з братами за Київ поставив цього наступника Володимира перед важкими завданнями. Необхідно було відновити єдиновладну монархію, що йому пощастило здійснити лише по смерті брата Мстислава в 1036 р. Потребували зміцнення державна структура, система управління на місцях, створення нового, першого в історії Русі писаного зведення законів, що відповідало б змінам у суспільно-політичному житті. Так народилась Правда Руська. У князювання Ярослава Русь досягла вершини своєї могутності, економічного піднесення, розквіту культури й здобула високий міжнародний авторитет. Нестор назвав його «самовластьцем Русьстей землі»².

Зміна способу керівництва державою

Кончина Ярослава Мудрого (1054 р.) знаменувала втрату (хоча й на час) єдиновладної форми правління на Русі. До влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Причиною цьому послужили правова нечіткість

---

¹ Черепнін Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX — начала XIII вв. // Исторические записки. М., № 89. 1972. С. 359–360.

² Повесть временних лет. С. 66.

заповіту («Ряда») самого Ярослава¹ і відсутність якостей самодержця в його старшого сина Ізяслава, котрий, згідно того «Ряда», сів-таки в Києві. Триумвіри спільно правили на Русі майже двадцять років. При тому, що брати опікувались насамперед нарощуванням власних володінь, їх співправління певною мірою сприяло внутрішній стабілізації в країні.

Та зусиллями честолюбного і захланного Святослава Ярославича на початку 1073 р. триумвірат було зруйновано. «Въздвиге дьяволь котору въ братьи сей Ярославичихъ». І зійшлися у тій зваді Святослав із Всеволодом проти Ізяслава², емоційно пише Нестор. Ізяславу довелося тікати до Польщі, далі до Германії, й повернувся він на Русь лише після смерті Святослава (що сів 1073 р. в Києві) в кінці 1076 р. Однак Ізяслав не став правити єдиновладно на Русі, а утворив дуумвірат із молодшим братом Всеволодом, у той час чернігівським князем. Цей дуумвірат тривав трохи більше року (з середини 1077 р. до початку жовтня 1078 р.) і був перерваний загибеллю Ізяслава в битві з небожами Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем, котрі намагалися забрати володіння у своїх дядьків³.

У Києві єдиновладно, здавалось, вокняжився єдиний Ярославич, що залишився серед живих, — Всеволод. Та й він віддав данину порядку співвладдя з сином Володимиром Мономахом. Їхній вузько-родинний дуумвірат тривав аж до кончини Всеволода в 1093 р., після чого Володимир добровільно поступився київським великокнязівським столом старійшому в роді Ярославичів, синові Ізяслава Святополку⁴.

Святополк Ізяславич сів на «золотий» київський престол у важкий для Русі час. Посилився натиск половецьких ханів на південні землі Київської держави. Тому за порадою свого ото-

---

¹ Князь не назвав імені свого наступника на київському столі, а лише мовив: «Поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Ізяславу Киевъ; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто» (Повесть временных лет. С. 70). Ця багатослівна і розпливчата формула була витлумачена братами Ізяслава лише як визнання його старшим у роді.

² Повесть временных лет. С. 78.

³ Там же. С. 85–86.

⁴ Там же. С. 95.

чення він уклав союз із братом у перших Володимиром Мономахом, котрий на той час зарекомендував себе видатним полководцем у протидії хижому Половецькому степу. Той дуумвірат діяв попри суперечності між його членами аж до кончини Святополка (1113 р.). Його тривкості сприяли постійна половецька загроза й необхідність тримати у вузді буйних чернігівських Святославичів на чолі з сумно відомим спільником половецьких ханів Олегом «Гориславичем»¹, прозваним так у «Слові о полку Ігоревім» за наведення половців на Руську землю і розпалювання усобиць.

Співправління Святополка з Мономахом на Русі не означало руйнації монархічного способу правління. Давньоруська держава продовжувала залишатися монархією, та не з одним, а з двома государями на чолі. Для тієї пори це співправління принесло не лише певне послаблення центральної влади, а й стабілізацію внутрішнього становища і сприяло успішній боротьбі з кочівницьким степом. Адже внаслідок низки переможних походів у Степ 1103–1111 рр. половецькі хани були далеко відкинуті від рубежів Давньоруської держави².

Гучні перемоги над половцями сприяли не лише захистові руських людей і країни від степових хижаків, консолідації держави, а й підвищенню її міжнародного авторитету і слави. Описуючи найбільш видатну, здається, вікторію руського війська над смертоносним і грабіжницьким Половецьким степом, здобуту під проводом Володимира Всеволодича 1111 року, Нестор з гордістю і захопленням пише: «Възвратишася русьстии князи въсвояси съ славою великою къ своимъ людемъ; и ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ [Візантії] и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде, на славу Богу всегда и ныня, и присно во вѣки, аминь!»³

---

¹ Котляр Н.Ф. Соправительство в Древней Руси (XI — начало XII в.) // Восточная Европа в древности и средневековье. X Чтения к 80-летию В.Т. Пашуто, М., 1998.

² Повесть временных лет. С. 117–125.

³ Там же. С. 125.

Кончина Святополка Ізяславича черговий раз круто змінила течію політичного життя Русі. В Києві спалахнуло повстання проти поплічників померлого князя, що чинили насильства і знущались над городянами. Київські верхи, зібравши віче, покликали в князі немолодого авторитетного Володимира Мономаха. Вони сказали йому: «Поиди, княже, Киеву; аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло уздвигнеться, ... и будеши отвѣтъ имѣлъ княже, оже ти монастыре разъграбять»¹. У зв'язку з загрозою падіння княжої влади і настання хаосу Володимир після тяжких роздумів погодився посісти неспокійний київський престол: «Сѣдѣ на столѣ отца своего и дѣдѣ своихъ; и вси людье ради быша, и мятежь влеже [утих]»².

Відновлення Володимиром Мономахом єдиновладної монархії

Його вокняжіння призвело до реставрації забутої, здавалось, на той час у суспільстві одноосібної монархії. Помиляються ті історики, котрі пишуть, ніби самовладність Володимира Всеволодича була хіба що тінню самовладдя його діда Ярослава і прадіда Володимира: мовляв, він не міг уже так вільно, подібно до них, порядкувати на Русі, переводити князів з одного уділу до іншого без їхньої на то волі та ін. Насправді сталося інакше.

Вже перш кроки Володимира як великого князя київського виявляють його прагнення до необмеженої влади. Він, так само, як його батько і дід, садовить підвладних йому князів на престоли, переводить їх з однієї волості до іншої, карає непокірних позбавленням столів. Самовладність Мономаха яскраво виявилась в епізоді упокорення мінського князя Гліба Всеславича, так яскраво описаного «Повістю»: «Приходи Володимерь на Глѣба: Глѣбъ бо бяше воеваль дрѣговичи³ и Случескъ пожегъ, и не каяшеться о семь, ни покаряшеться, но противу Володимеру глаголюще, укаряя и». Як бачимо, мови не було про збройний виступ Гліба проти великого князя. Але й словесного його не-

---

¹ Повесть временных лет. С. 126.

² Там же.

³ Без дозволу великого князя.

вдоволення виявилось достатнім для того, щоб Мономах силою приборкав Гліба і, «наказавь его о всемь, вдасть ему Менескъ», — але вже як єдиновладний государ васалові... «И обѣщася Глѣбъ по всему послушати Володимера»¹.

Часи князювання Володимира Святославича, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха можна вважати добою розквіту давньоруської державності, торжеством княжої влади на Русі.

Але відносно об'єднана ранньофеодальна одноосібна монархія на Русі, що досягла вершини могутності і слави в князювання Володимира Мономаха, незабаром після його кончини (1125 р.) перестала існувати. Якоюсь мірою князювання в Києві його сина Мстислава (1125–1132 рр.) було інерційним продовженням самовладного царювання його великого батька. При тому, що й Мстислав був видатним полководцем, користувався великим авторитетом на Русі і в Європі, залізною рукою тримав всіх інших князів у покірності. І все ж таки ознаки занепаду монархії почали відчуватися в останні роки князювання Мстислава.

Настання удільної роздробленості держави

Здається, нічого не провіщало давньоруському суспільству драматичних подій, що настали незабаром після кончини Мстислава Володимировича. Монолітна і об'єднана держава Давня Русь неначе зненацька розділилась на півтора десятки земель і князівств, государі яких прагнуть до максимальної автономії, а то й до незалежності від великого князя київського. Єдиній східнослов'янській державі, на перший погляд, настав кінець. Вона вступила в добу удільної роздробленості (40-і роки XII ст. — XIII ст.).

Літописці яскраво-емоційно описують і засуджують удільну роздробленість держави, що ознаменувалась нескінченними міжкнязівськими «которами» (чварами) і війнами, коли брат ішов на брата, а син скидав з престолу батька. Палали міста, замки і села, гинули великі тисячі руських людей, а половці, захочені відсутністю єдності сил Русі, грабували її землі, забирали в

---

¹ Повесть временных лет. С. 128–129.

полон безліч селян і городян: «А поганые [половці] со всех сторон приходили с победами на землю Рускую», з гіркотою мовив співець «Слова о полку Ігоревім»¹.

Сучасні історики не випадково назвали удільну роздробленість, що охопила Давньоруську державу в кінці 30-х — 40-х роках XII ст., *феодальною*. Вона настала зовсім не несподівано, як вважали самі давньоруські літописці й вчені минулих років, але стала логічним і неминучим наслідком суспільно-економічної й політичної еволюції давньоруської спільноти. Протягом XI — першої половини XII ст. на Русі склався клас феодалів-землевласників — князів, бояр і дружинників.

Здобувши землю й залежних селян, феодали перетворюються не лише на економічну, а й політичну силу. З тієї пори вони все більше піклуються про власні володіння й долю свого князівства, ніж про державу в цілому. І місцеві князі, змушені спиратися на оточуюче їх боярство, звичайно слухняно проводили нав'язану їм земельними магнатами політику. Як образно висловився Б.О. Рибаків, процес феодальної роздробленості «підготовлювався ходом історичного розвитку: росли виробничі сили, виникали й розширювались нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства»². У третьому розділі цієї книжки наголошувалося на деструктивній діяльності князів-ізгоїв, що великою мірою спричинила настання удільної роздробленості Давньоруської держави.

Не заглиблюючись у причини і обставини перебігу удільної роздробленості на Русі, відзначу лише, що якщо вона частково й стала наслідком загального соціально-економічного розвитку суспільства (як вважає багато істориків), то в політичному плані призвела до кризи, послаблення державної структури і занепаду центральної великокнязівської влади. Роздробленість полегшила монголам завоювання Русі в 1237–1241 рр.

---

¹ Слово о полку Ігореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 61 (ритмічний переклад Д.С. Лихачова).

² Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 147.

Зміни в характері верховної влади

Для нас уявляється важливим саме цей бік роздробленості. Державність пережила тоді серйозні й принципові зміни. Дехто з істориків думає і думає понині, що Київська держава відтоді перестала існувати. Переконалий у тому, що вступ Давньої Русі в добу удільної роздробленості не знаменував розпаду цієї держави, змінились лише політична структура і форма державної влади. На зміну монархії *єдиновладній* прийшла монархія *федеративна*.

В.Т. Пашуто відзначав, що «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості». В середині XII ст., продовжував учений, державний устрій Русі набув нової форми. Стольний град Київ і належний йому домен південної «Руської землі» перетворився на спільне володіння групи князів-Ярославичів, котрі вважали себе колективними власниками «Руської землі» й вимагали собі там «частини» (частки власності), а свої права і обов'язки вони визначали на загальноруських з'їздах-«снємах». Таку систему керівництва державою історик назвав *колективним союзенітетом*¹.

Тому помилялись численні дослідники минулого і сучасності, коли бачили у боротьбі доцентрових і відцентрових сил, властивій Русі доби роздробленості, лише безлад і хаос: нескінченні княжі сварки і воєнні зіткнення за кращі столи, волості, землі й багатства. У цьому, на перший погляд, безладді неначе стихійно діючих сил, здавалось би, в абсурдному розвитку подій насправді існували свої закономірності й певний порядок і смисл, мало чи зовсім не зрозумілий сучасному історикові. Інша річ, що не завжди сувора і неоднозначна дійсність відповідала прагненням панівної еліти і правовим нормам: писаним (Правда Руська різних редакцій) або узаконенням звичасового права.

Феодальна (удільна) роздробленість Давньоруської держави була неоднозначним, суперечливим суспільно-політичним явищем. Політичне життя країни текло в суперництві сил об'єдна-

---

¹ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11.

ння і дроблення держави. Навіть в умовах поступового розширення автономії тих чи інших князівств частина князів і великих бояр була змушена відстоювати державну єдність і територіальну цілісність Руської землі, хай навіть часом на словах. Змушена тому, що суспільство вимагало від панівної верхівки піклуватися про єдність і військову могутність країни. Простий люд, селяни і ремісники, що склали абсолютну більшість населення Київської Русі, бачив можливість безпечного і доброго життя лише в існуванні сильної держави і влади, здатної захистити від ворога, насамперед і майже виключно — від кочовиків причорноморських степів. Хоча було б наївним шукати в джерелах прямі висловлювання простих людей на цей рахунок.

Завдяки цьому, висловлюючи, хай навіть у станovo-обмеженій формі, загальнонаціональні інтереси держави, найбільш прозорливі серед князів, навіть ті, котрі, здавалось, назавжди загрузли в болоті сепаратизму, не раз публічно погоджувались із тим, що не годиться воювати один з одним і тим самим губити рідну землю. Князі проголошували своє прагнення захищати Русь від ворогів, а найсильніші й авторитетніші серед них — навіть хотіли (здебільшого демонстративно) відновити централізовану монархію Володимира Мономаха і його діда Ярослава Мудрого.

Київський літопис відзначив, що в розпалі боротьби за Київ і загальноруську владу в кінці 40-х років XII ст. між княжими кланами Мономашичів, Мстиславичів, Давидовичів і Ольговичів була зроблена спроба укласти загальний мир і припинити усобиці. Літописець вклав до княжих уст такі самовикривальні слова: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ — миръ стоить до рати, а рать до мира... Оже есмы устали на рать. А мы доколѣ хочемъ Рускую землю губити?.. Нынѣ же, брате, хрестьянъ дѣля [заради] и всее Руской земли умирися... Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ... Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ»¹. Але й ця й інші, подібні до неї

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 256, 257.

спроби досягти згоди в суспільстві і припинити чвари не мали успіху.

Прагнення зберегти єдність Давньоруської держави вищою мірою притаманне політично свідомій частині суспільства 40-х років XII–XIII ст., коли іржа удільної роздробленості почала роз'їдати державний устрій Русі, вже через кілька років по смерті Мстислава Мономашича (1132 р.). Всеволод Ольгович чернігівський розпочав конфліктувати з новим великим князем київським Ярополком Володимировичем, братом Мстислава. Тоді «людие черниговци» (міське віче) поставили князеві ультиматум: «Проси си мира, мы бо вѣдаемъ милосердие Ярополче, яко не радуется кровопролитью, но Бога ради вѣсхощеть мира, то бо съблюдаеть землю Русьскую». Позбавлений народної підтримки, Всеволод «нача слати с молбою къ Ярополку, прося мира у Ярополка»¹.

Об'єднавчі процеси і явища наростали на Русі вже з перших часів настання роздробленості, з 40-х років XII ст., і це при тому, що зовні вони звичайно виглядали як суперництво різних княжих династій і феодалних угруповань. Як справедливо відзначив І.Б. Греков, коли нащадки Мономаха² змагались за київський великокнязівський стіл, то майже для кожного з них це змагання було водночас боротьбою за власний варіант єдності Давньоруської держави³ — певна річ, на чолі з тим князем, котрий очолював таку боротьбу.

Із системою колективного сюзеренітету керівництва державою співіснувала інша, що діяла, правда, лише в межах Південної Русі. Мова йде про княжі *дуумвірати* — форму правління, відому з часу, коли Ярослав і Мстислав Володимировичі 1026 р. уклали угоду про розділення між собою південної Руської землі: «И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону⁴, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбьствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в

---

¹ Там само. С. 216.

² Додам до цього, що не лише вони, а й інші княжі клани.

³ Греков І.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975. С. 14–15.

⁴ Правобережжя.

земли»¹. Та далеко не завжди таке співправління призводило до стабілізації життя в державі.

Дуумвірати другої половини XII ст. звичайно склали голови двох найсильніших княжих кланів, на які на той час розділився рід Ярославичів: київські, волинські й володимиро-суздальські Мономашичі й Мстиславичі, смоленські й галицькі Ростиславичі, чернігівські Ольговичі й Давидовичі. Найбільш сильним і повноправним дуумвіратом, що тривалий час діяв у Південній Русі, був союз глави смоленських Ростиславичів Рюрика і старійшого в роді Ольговичів Святослава Всеволодича в 1181–1194 рр. Проте дуумвірати другої половини XII ст. підтримували нестійку політичну рівновагу в Південній Русі, були суто прагматичними об'єднаннями в інтересах двох кланів і тому не мали історичної перспективи².

Протиборство доцентрових і відцентрових сил в суспільно-політичному житті Давньоруської держави тривало і набувало гострих форм протягом усієї доби удільної роздробленості. Часами фактори об'єднувачого характеру брали гору, і це знаходило реалізацію в досягненнях системи колективного сюзеренітету або ж діяльності сильних дуумвіратів, в успішних і згуртованих діях проти половецької загрози.

Занепад державності

Та на межі XII і XIII ст. стало очевидним, що процеси і явища, які роз'єднували і послаблювали руські князівства і землі, зайшли занадто далеко і набули незворотного характеру. Державність почала хилитися до присмерку. Для цього існували вагомі, історично об'єктивні причини, викликані до життя розвитком давньоруського суспільства, його панівної верстви, насамперед — фактори соціально-економічні. Та й сам той розвиток був неоднозначним.

---

¹ Повесть временных лет. С. 65.

² *Котляр Н.Ф.* Многоглавая власть (Дуумвираты и триумвираты Древней Руси) // Родина. М., 1998. № 3.

З одного боку, Русі часів роздробленості було властиве наростання економічних зв'язків поміж містами і землями, що створювало передумови складання відносно спільного (хай і скромного за обсягом) для всіх регіонів країни ринку. З іншого — боярство і князі на місцях, великі й середні землевласники, прагнули до замкненості своїх князівств і земель, як політичної, так і економічної, бачачи в тому засіб досягнення більш широкої автономії, а то й незалежності від державного центру. Поступово вони тією чи іншою мірою досягали бажаного. Це була одна з основних суперечностей суспільно-господарського розвитку Давньоруської держави середини XII — першої третини XIII ст.

Інша кардинальна суперечність державного життя Русі крилась у непослідовності програм і реальних дій членів правлячого дому Рюриковичів. Вона пояснюється все тим же зіткненням об'єднуювальних і роз'єднуювальних сил у політичному житті країни. Князям, котрі з середини XII ст. осідали на тих чи інших землях і обзаводились там земельними володіннями, доводилось разом із боярами-землевласниками проводити відрубну, сепаратистську політику, ставлячи власні економічні й політичні інтереси вище від державних.

Невщухаючі феодальні чвари, що постійно виливались у справжні великі й малі війни між князями та їхніми васалами в державі й в окремих волостях, завдавали їм самим величезної матеріальної шкоди і непоправних людських втрат, послаблюючи їх і доводячи до зубожіння їхніх підданих. Додамо до цього ще й напади половецьких орд, підігрітих княжими «которами» (чварами), що стали більш частими з початком XII ст.

Все це спонукувало окремих глав княжих кланів і сильних государів докладати зусиль до об'єднання своїх економічних потуг і військ для відбиття спільного ворога, кочовиків степів Північного Причорномор'я. А це, всупереч сепаратистським бажанням деяких Рюриковичів, підтримувало слабку єдність держави і центральну владу. До того ж князі просто не могли нехтувати суспільною думкою, хай слабко відбитою в джерелах, а ще більше — вимогами рицарства згуртуватися і захистити країну від хижих половецьких ханів. Князям доводилось, часто проти

волі, як це звичайно бувало з традиційними спільниками половецьких ханів чернігівськими Ольговичами, вирушати в походи у Степ і водити в них дружини, верхівка яких складалася все з того самого в більшості відрубно настроєного боярства, об'єктивно відстоюючи тим самим ідею спільності та єдності давньоруських земель.

Народ у масі своїй прагнув до єдності й зміцнення держави, здатної захистити його від ворога. Джерела прямо пов'язують це з необхідністю відсічі захланним половецьким ханам. Київський літописець розповідає, що 1168 р. великий князь київський Мстислав Ізяславич, правнук Володимира Мономаха, скликав на з'їзд залежних від нього південноруських князів і «нача думати с ними», як стримати натиск степовиків, котрі «уже у насъ і Гречьский путь изъотимають, и Соляный і Залозный»¹. Князі одностайно відповіли Мстиславу, що готові за Руську землю скласти голови, після чого об'єднані сили південноруських земель рушили на половецькі вежі й досягли перемоги над ворогом².

У свідомості феодальної верхівки країни поняття єдності Русі химерно узгоджувалось із принципом спільного володіння нею Рюриковичами (колективний сюзеренітет). Адже всі руські князі належали до одного роду і стояли на одній ієрархічній «лествице», хай і на різних її сходинках. Багато хто з них претендував на частку в загальній дідівській спадщині і не міг залишатися байдужим до її долі.

Останній дуумвірат на Русі

Заключний етап певної стабілізації внутрішньополітичного життя держави припав на правління в Південній Русі дуумвірату київського князя Святослава Всеволодича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича (1181–1194 рр.). Об'єктивно кажучи, і Рюрик, і особливо Святослав не належали до держав, наділених високими моральними якостями і чеснотами. Обидва неодноразово порушували угоди, скріплені «хресним

---

¹ Основні торговельні шляхи, що зв'язували Русь із Візантією та іншими країнами Півдня і Сходу.

² *Летопись по Ипатскому списку*. С. 368–369.

цілуванням». Подібно до інших князів, вони інтригували і розпалювали усобиці, зраджували друзів, дружили та родичались з ворогами Русі (половецькими ханами) заради досягнення своїх егоїстичних інтересів, нарешті, не гребували й наведенням половецьких орд на рідну землю.

Але, створивши дуумвірат, обидва князі під тиском громадської думки і особливо рицарства, відчуваючи, можна думати, відповідальність за долі Русі, зуміли, хай і не завжди послідовно й рішуче, переступати через власні інтереси й амбіції й доклали немалих зусиль, щоб втихомирити князівські чвари. Вони досягли значних успіхів і в боротьбі з кочовиками. Святослав із Рюриком провели переможні походи проти половецьких ханів (1183, 1185, 1190 рр.), відкинувши на короткий час степовиків до придонських степів. Співець «Слова о полку Ігоревім» з гордістю і зрозумілою в поетичному творі гіперболізацією описав ці перемоги, повністю віддавши їх київському государю: «Святослав грозный великий киевский...наступил на землю Половецкую, притоптал холмы и овраги, взмутил реки и озера, иссушил потоки и болота. А поганого Кобяка¹ от лукоморья, из железных великих полков половецких, как вихрь, исторг; и упал Кобяк в городе Киеве, в Святославовой гриднице»².

Та позбавитися на довгі роки від половецької загрози дуумвірам не пощастило. А тимчасова консолідація внутрішньо-політичного становища в Південній Русі не могла скільки-небудь серйозно зміцнити Давньоруську державу в цілому, у всьому її величезному обсязі, й припинити феодальні усобиці.

Кончина Святослава Всеволодича 1194 р. одразу порушила хитку рівновагу течії політичного життя Русі й призвела до дальшого послаблення соціально-економічних зв'язків і суспільної стабільності в Давньоруській державі. Особливо загострилась обстановка в самій Південній Русі на початку XIII ст. Тоді на чернігівський стіл сів Всеволод Ольгович, на прізвисько Чермний (рудий), і одразу заявив претензії на київський великокнязівський престол, на якому сидів Рюрик Ростиславич. Усе

---

¹ Одного з найвидніших половецьких ханів.

² Слово о полку Ігореве. С. 62 (ритмічний переклад Д.С. Лихачова).

перше десятиліття XIII ст. минуло в суперництві Ольговичів із Рюриком, яке завершилось досі незрозумілим історикам дивним обміном столами між ним і Всеволодом Чермним. Свою політичну кар'єру і саме життя Рюрик завершив, так і не побачивши більше «золотого» київського стола. Він помер у Чернігові 1216 р., а трьома роками раніше залишив світ і його суперник Всеволод Чермний. Ще роком раніше сконав государ Північно-Східної Русі Всеволод Юрійович, на прізвисько Велике Гніздо¹. Давньоруська державність помалу наближалась до свого кінця.

Після смерті цих непересічних політичних діячів Русі їх змінили на головних її столах набагато блідіші політичні постаті. Так, у Чернігові сів син Рюрика, слабохарактерний і нерішучий Володимир. А в Києві ще 1212 р. зусиллями Мстислава Мстиславича Удатного посадили невиразного члена клану смоленських Ростиславичів, його брата у перших Мстислава Романовича, котрий безславно загинув 1223 р. під час битви з монголами на р.Калці. Сини Всеволода Велике Гніздо розпочали тривалу боротьбу за престол Володимиро-Суздальського князівства, послабивши це державне утворення. Роздроблення Давньоруської держави в першій третині XIII ст. все більше посилювалось...

І справа була не тільки і не стільки в тому, що державі першої третини XIII ст. просто не вистачало яскравих княжих особистостей, видатних політиків і полководців, як вважає англійський історик Дж. Феннел² та деякі інші вчені минулого і сучасності. Адже навіть найбільш видатному державному діячеві і воєначальнику Давньої Русі XIII ст. Данилові Романовичу Галицькому виявилось не до снаги не те що згуртувати розрізнені князівства, хай лише південноруські, а й зберегти від розпаду відновлене ним 1245 р. і, здавалось, міцно збите на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг ще померти Данило (1264 р.), як його могутня і консолідована держава була буквально роздерта на шматки-уділи його братом Васильком, синами і небожем.

---

¹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Л., 1927. Стб. 427–429, 433, 436, 438.

² Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 гг. М., 1989. С. 208.

Справа полягала зовсім у іншому. Процеси і явища роздробленості на Русі, безперервно наростаючи і поглиблюючись, в перші роки XIII ст. набули незворотного характеру. Криза влади поглибилась, а відцентрові сили остаточно перемагали доцентрові. Занадто далеко зайшли феодалізація країни, народжений нею місцевий сепаратизм, князівські і боярські сваволя та егоїзм, щоб можна було повернути славні часи Ярослава Мудрого і його звитяжного онука Володимира Мономаха.

Винищувальна навала орд Батия на Русь в 1237–1241 рр. лише довершила розпад Київської Русі. Настав її кінець, і на новий схід державного сонця надій не залишалось!

5. Соціальна структура

Давньоруське суспільство постає на сторінках джерел, головним чином літописів, соціально неоднорідним, у ньому співіснувало по два, а то і по три уклади. Так було майже всюди в Європі. На уламках Римської імперії жили варвари, суспільний лад яких був родоплемінним при збереженні общинних стосунків. Існували й рештки рабовласницького ладу. Сусідська громада середньовіччя була кроком уперед в порівнянні з первісно-родовою общиною попередніх часів.

Челядь. На Русі здавна існувало патріархальне рабство. Воно було пережитком родоплемінного ладу, його реліктом. Челядь не брала участі в суспільному житті, її звичайно не садовили на землю, а використовували в хатньому господарстві, також для охорони вільних людей, переважно бояр і заможних городян. Поняття «челядин» з'являється в літописі під 912 р., в тексті договору Олега з Греками: «Аще украден будетъ челядинъ рускый, или ускочить, или по нужи продан будетъ, и жаловати начнутъ Русь, да покажетъ ся таковое о челядине.»¹ Із тексту зрозуміло, що челядинів було чимало на Русі, вони були в очах літописця буденним явищем. Так само в угоді Русі з Візантією 944 р. читаємо: «Игорь же, утвердивъ миръ съ Грѣки, отпусти слы, одаривъ скорою, и чалядью и воскомъ»².

Отже, челядь бувала своєрідними товаро-грішми, що впливає з тільки на наведеного повідомлення літопису, еквівалентом вартості. Це говорить про поширеність поняття. Недарма в тексті угоди Олега з Греками читаємо: «Аще обряшетъся ли русинъ ли греченинъ да искупятъ и възратятъ искупное лице въ свою сторону и возмутъ цѣну его купящий, или мнитъся в куплю над нь челядиннаа цѣна»³. Тобто, хай буде запропонована ціна, яка є належною за челядина.

---

¹ Повесть временных лет. С. 19.

² Там же. С. 26.

³ Там же. С. 19.

Так само у якості замітника грошей, срібла чи цінностей виступає челядь у розповіді про відвідини княгині Ольги послами візантійського імператора (літописець відносить подію до 955 р.): «Присла к ней царь гречьский, глаголя, яко «много дарихъ тя. Ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще возъвращюся в Русь, многи дары прислю ти: челядь, воск и скъру, и вои в помощь»¹. Те, що челядь названа першою серед обіцяних Ольгою дарів говорить про її високу ціну і масовість подібних виплат до Візантії. А син Ольги Святослав по тому, як сів у Переяславці на Дунаї, виправдовується перед нею тим, що «ту вся благая сходятся: ...изъ Руси же скоро, и воскъ, медъ, и челядъ»². Челядь в якості полонених, захоплених руськими князями у половців, виступає в «Повісті временних літ» у розповіді про переможний похід Святополка Ізяславича і Володимира Всеволодича Мономаха в 1095 р. у Половецький степ: «Святополкъ же и Володимеръ идоста на вежѣ, и взяста вежѣ, и полониша скоты и конѣ, и вельблуды и челядь, и приведоста я в землю свою»³. Так само в 1103 р. ці князі здійснили новий похід проти половців і знову захопили величезну кількість коней, худоби і челяді⁴.

Цей термін «челядь» досі викликає суперечки серед істориків. Йому присвятив кілька сторінок у своїй «Київській Русі» Б.Д. Греков. Вчений тлумачив його в широкому сенсі, відзначивши, що в угодах Русі з Греками слово «челядин» означає не лише рабів. Можливо, так іменували слуг, котрі супроводжували своїх панів під час далеких подорожей, серед них бували й раби. На думку історика, челядинами називали й закупів. Челядь не рабського стану, здається, виступає в «Повчанні» Мономаха, коли він розповідає про свій наїзд на мінського князя Гліба: «Изъѣххом городъ [Минск], и не оставихом у него ни челядина, ни скотины». Цей Гліб Всеславич відповів Мономаху тим

---

¹ Повесть временных лет. С. 30.

² Там же. С. 32.

³ Там же. С. 96.

⁴ Там же. С. 118.

же: «И потомъ к Мѣньску ходихом на Глѣба, оже ны бяше люди заяль»¹.

На думку Грекова, челяддю у слов'ян називали звичайно хатню прислугу, двірню, а також полонених, захоплених у перебігу нескінченних феодальних війн. Не дивно тому, що цей товар збували близьким і далеким сусідам. Певно, і Святослав мав на увазі подібні операції з челяддю в наведеній вище цитаті з «Повісті». Греков також думав, що термін «челядь» у Правді Руській охоплював різновиди панської двірні, що вийшла з патріархальної familia². Тому визначати статус челядинів можна, лише виходячи з контекстів згадок у джерелах.

Поняття «челядь» продовжує існувати в пам'ятках давньо-руської писемності і в XII і навіть у XIII ст. Патріархальне рабство дожило на Русі, Росії та Україні до Петровських часів. У розпалі феодальних війн доби роздробленості челядь виступає в літописах як головний товар, що його князі захоплювали один в одного, а також як еквівалент вартості. Ось лише кілька свідчень цього.

У 1159 р. під час запеклої війни між Мстиславичами і Давидовичами «Мьстиславъ [Изяславич] же зая товара много Изяславли [Давыдовича] дружины, золота и серебра, и челяди, и коний, и скота.»³. А під 1170 р. київський літописець оповідає про те, як руські князі перемогли половців, після чого «рускимъ воемъ наполнитися до изобилья, и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми»⁴. У цьому тексті половецьких полоняників називали челяддю, а також колодниками і чагами. Колодник — полонений, забитий у колодки, а чага — рабиня.

Цей текст перегукується із знаменитим зверненням «Слова о полку Игоревім» до Всеволода Велике Гніздо: «Великий княже Всеволоде! не мыслию ти прилетѣти издалеча/ отня злата стола поблюсти?/ Ты бо можеши Волгу веслы раскропити,/ а Донъ шеломы выльяти!/ Аже бы ты былъ, / то была бы

---

¹ Повесть временных лет. С. 103, 104.

² Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 164–171.

³ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 344.

⁴ Там же. С. 369.

чага по ногатѣ, а кошей по резанѣ»¹. Кошей — раб, він ще згадується в «Слові». Перед нами поетична гіпербола, адже ногата — одна-єдина, хай і повновагова арабська срібна монета (дирхем), а резана — всього лише фрагмент ногати. Співець «Слова» тим самим впевнений у перемозі руських князів над половецькими хижакими у тому випадку, якщо б вони об'єднались проти ворога.

Колодники, військовополонені, неодноразово трапляються на літописних сторінках з кінця X ст. Пригадаймо запозичену Нестором, слід гадати, з воїнського епосу напівлегендарну історію: «Иде Володимерь на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своим, ... и побѣди болгары. Рече Добрыня Володимеру: «Съглядахъ колодникъ, и суть вси в сапозѣх. Симъ дани намъ не даяти, поидемъ искати лапотниковъ»². Крім іншого, наведені рядки джерела кидають світло на соціальний стан болгарських воїнів, що належали, певно, до середніх верств людності.

Літописи згадують колодників упродовж XII і більшої частини XIII ст. Адже полонених перетворювали на челядь у перебігу нескінченних війн доби удільної роздробленості. В кінці київського князювання Ізяслава Мстиславича (1154 р.) він «закоторував» з галицьким государем Ярославом Володимировичем. Зустрівшись із ним на полі битви, київський володар опинився в скрутному становищі, його дружина була нечисленною, проте його дружинники перед цим захопили надто багато полонених («боле бо бяшетъ колодникъ его дружины»), що позбавило їх рухливості і в значній мірі бойових якостей. Ізяславу довелось повернутись до Києва³. Отже, перетворення полонених на колодників було масовим явищем.

У 1170 р. руські князі здійснили переможний похід у Половецький степ. «Яко же всимъ рускимъ воемъ наполнитися до изобилья, и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми; хрестьяны же отполонивше пустиша на свободу

---

¹ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.:Л, 1950. С. 22–23 (Литературные памятники).

² Повесть временных лет. С. 39.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 322.

«и». Привертає увагу те, що у руському полоні опинились і «колодники», і «челядь». Можливо, літописець розрізнив захоплених у полон половців-колодників і руську челядь, яку тоді одразу визволили з полону. Під час війни поміж Ростиславичами і Андрієм Боголюбським з Ольговичами в Наддніпрянщині 1174 р. дружина Мстислава Ростиславича «ударіша на товарѣ ихъ, и много колодникъ изымаша»¹. Аналогічний за змістом текст читаємо в Київському літописі під 1193 р. («ополонишася Ростиславъ и чернии клобуцѣ скотомъ и коньми и челядью и колодникъ много изымаша»)².

В часи удільної роздробленості воєнні дії між князями провадилися на всій території Руської держави. 1219 р. Данило Романович, тоді волинський князь, відвоював у польського князя Лешка «всю Украину» (Північно-Західну Волинь). Краківський государ у відповідь завдав удару йому на Бузі, однак воеводи Данила «бишася. и колодники изымаша, и воротишася с великою честью Володимерь»³. Галицько-Волинський літопис свідчить, що взяття колодників у ворога було буденною справою і тривало принаймні до середини 50-х років XIII ст.

Все ж таки і в Галицько-Волинському ізводі слово «челядь» було основним для позначення людей невільного стану. Близько 1229 р. Данило Романович переміг Конрада Мазовецького, тоді русичі «беаху полонили многу челядь»⁴. У 80-х роках XIII ст. мазовецький князь Болеслав здійснив низку нападів на Волинь. Близько 1282 р. володимирський князь Володимир Василькович при збройній підтримці свого брата в перших Лева Даниловича «шедше взяша Съхачевъ городъ и поимаша в немъ товара много и челяди»⁵. Отже, Галицько-Волинський літопис дає можливість стверджувати, що у 80-х роках XIII ст. перетворення полонених на невільних людей продовжувалось. Те ж саме бачимо в джерелах XIV ст.

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 369, 392.

² Там же. С. 455.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 82–83.

⁴ Там же. С. 92.

⁵ Там же. С. 138.

Абсолютну більшість руських людей в середньовіччі склали селяни. Годі й шукати в джерелах розповідей про них, як і про інші масові суспільні прошарки: ремісників, торгівців (купців), звичайних дружинників, збирачів, мисливців тощо. Тому картина суспільства Давньої Русі, намальована нашими літописами, виглядає не тільки обмеженою, а й по суті викривленою. Трудові елементи середньовічного суспільства Західної Європи IX–XIII ст. також майже не відображені в пам'ятках письменства.

Мовчазна більшість. Історики школи «Анналів» влучно назвали масу простого народу Європи, насамперед селян, «мовчазною більшістю» суспільства. Вони поставили перед собою нелегке завдання збагнути свідомість цієї більшості, спосіб життя людей, що склали продуктивну основу суспільства, але були усунуті з історії. Як писав один з чільних теоретиків «Анналів» Жак Ле Гофф, така більшість була виключена з історії спочатку середньовічними письменниками, що зосередили увагу на «сильних світу» тогочасності, монархах, аристократах, духовенстві, освічених людях тощо, а народ виступав у їхніх творах переважно у вигляді бунтівної «черні», позбавленої власного голосу. Другий раз ця німа більшість була викинута з історії вченими вже нових часів, котрі довірилися джерелам, створеним освіченими середньовічними авторами, що на свій лад уявляли «людей з вулиці». Безіменні трудівники села і міста, були позбавлені власного погляду на світ і жили виключно вульгаризованими, спрощеними недоїдками з бенкетного стола інтелектуалів¹. Ці суворі слова повною мірою відносяться до картини, створеної нашими джерелами, в більшості літописами, а на їх підставі — й істориками давніх і нових часів. Розуміючи бідність і обмеженість свідчень вітчизняних джерел щодо давньоруського суспільства, спробую стисло відтворити його історію. Почну з селян.

Смерди. При тому, що серед простого народу селяни-смерди чисельно переважали ремісників, промисловців, торгівців, купців та ін., згадок про них майже немає в писемних

---

¹ Жак Ле Гофф. Цивілізація середньовічного Запада. М., 1992. С. 356.

джерелах. А якщо й трапляються, то лише принагідно. Жодної закономірності в цих згадках мені не пощастило знайти. З'являються ці пригадування досить пізно, принаймні в «Повісті временних літ» з 1096 р. Тоді порушник спокою Руської землі Олег Святославич був покликаний Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом на народне зібрання, що мало обговорити, як оборонити країну від половців. Олег злякався публічного суду над ним самим, і зверхньо-брутально відповів на запрошення: «Нѣсть мене лѣпо судити епископу, ли игуменом, ли смердом»¹. В його очах простий народ був смердами, тобто непотрібом, з яким гоноровитий Рюрикович не бажав мати справи.

Та інакше дивився на селян-смердів Володимир Всеволодич Мономах. Процитований далі фрагмент «Повісті временних літ» характеризує його ставлення до простих людей, хліборобів, не випадково літописець навів його у співчутливому до переяславського князя тексті. Коли Володимир на зібранні з тодішнім київським государем Святополком Ізяславичем (при тому були присутні дружинники обох князів) закликав до походу в Половецький степ, дружина Святополка лицемірно заявила, що той похід погубить смердів та їхніх коней. У відповідь Мономах виголосив палку промову: «Дивно, ми, дружино, оже лошадиий жалуете, ею же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнеть орати смердъ, и приѣхавъ половчинъ ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье? То лошади жаль, а самого не жаль ли?»²

У розповіді про початок нового походу проти половецьких ханів 1111 р. літописець буквально повторив тільки но наведену промову Мономаха³, що є незвичним для цього джерела. В його очах (а він відбивав настрої верхівки суспільства) ставлення государя до звичайних людей було пробним каменем, на якому випробовувався будь-який князь.

Термін «смерд» мав в очах київських книжників XII ст. переважно негативний, образливий відтінок. Близько 1159 р. во-

---

¹ Повесть временных лет. С. 96.

² Там же. С. 118.

³ Там же. С. 122.

рог Ярослава Володимировича і його родич руський кондотьєр Іван Ростиславич (Берладник) напав на південний рубіж Галицького князівства. Він підійшов до ключової фортеці Ярослава на Дністрі Ушиці. До міста увійшла «засада Ярославля, ...и нача ша ся бити крѣпко засадники из города». Тут Іван одержав несподівану допомогу від жителів Ушиці: «А смерди скачуть чересь заборола къ Иванови, и перебѣже ихъ 300»¹. Іван Ростиславич відмовився від здобуття Ушиці, оскільки союзні йому половці збирались розграбувати місто.

Епітет «смердий» в зневажливому плані використано галицьким літописцем у розповіді про бунт галицьких же бояр проти князя Данила після навали Батия на Русь. Тоді «приидоста до [Данила] Лазорь Домажирець и Иворь Молибожичь, два безаконьника отъ племени смърдя». Вони від імені одного з лідерів бунтівних бояр Доброслава визнали, що той роздає землі своїм васалам без дозволу князя Данила². В негативному сенсі вжитий термін «смерд» галицьким книжником і в розповіді про напад чернігівського княжича Ростислава при підтримці свого тестя, угорського короля, на галицький Перемишль на початку 1240-х років: «Ростиславъ же моливъ Угорь много, просився у тестя, да выйдець на Перемишль; вышедши ему, собравъ смерды многы, пьщѣ, и собра я в Премьшль»³.

Музи. Суспільна організація східних слов'ян виступає вже в перших літописних розповідях про них, починаючи з 60-х років IX ст. Побудована на непевних фольклорних джерелах, напівлегендарна історія прибуття Рюрика на північно-західні землі східноєвропейської рівнини сповіщає: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро»⁴. У цьому літописному тексті «мужи» вже відстоять від маси воїнів Рюрика, адже він роздає їм гради, а сам він, глава держави, що перебувала в процесі зародження, підноситься над усіма своїми людьми. В Новгородсько-

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 341.

² Галицько-Волинський літопис. С. 103.

³ Там же. С. 105.

⁴ Повесть временных лет. С. 13.

му першому літописі молодшого ізводу прихід Рюрика з братами на Русь виглядає дещо інакше: «Избрашася з брата с роды своими и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду»¹. В «Повісті», поза сумнівом, йдеться так само про дружину, адже поняття «мужі» й «дружинники» є синонімами у початкових частинах літописів.

Біля джерел дружинності. Звичайно виникнення дружини у слов'ян як соціального прошарку і військового інституту історики відносять до різних часів: від VI до першої половини X ст.² Думки дослідників розділились і щодо стадії суспільного розвитку на якій дружини складаються. Т. Василевський даремно, на мій погляд, бачив можливість формування дружин у родоплемінному суспільстві. Йому заперечував Х. Ловмянський, котрий припускав досить гіпотетичну можливість створення дружин у родоплемінному суспільстві, та й то не постійних, а хіба що для одноразового набігу на сусідів. Адже в дофеодальний час у вождів просто не вистачало коштів для утримання сталих дружинних загонів³. Тотожної думки дотримувався Б.О. Рибаків. У 80-і роки XX ст. історією дружинних формувань займався А.А. Горський. На його думку, інститут дружини був притаманний суспільству часів генезису феодальних відносин, а дружинна знать складається вже в часи виникнення ранньофеодального укладу⁴. На мій погляд, працям А.А. Горського властива певна модернізація східнослов'янського суспільства IX–X ст. Він бачить у ньому навіть доменіальні землеволодіння київських князів середини X ст. (Ольга). Насправді вони виникли одним — двома століттями пізніше.

---

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1959. С. 106.

² Огляд думок істориків: Горський А.А. Древнерусская дружина. М., 1989. С. 10–13 й далі. Див. також недавнє серйозне дослідження П.С. Стефановича «Бояре, отроки, дружини». М., 2012.

³ Василевский Т. Организация городской дружины и ее роль в формировании славянских государств // Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972.; Ловмянський Н. Основные черты родоплеменного и раннефеодального строя славян // Там же. С. 12

⁴ Горський А.А. Древнерусская дружина. С. 18, 35.

На мою думку, давньоруська дружина була продуктом не стільки рішучої зміни суспільних стосунків, скільки зародження і розвитку державності. В руках князя вона була засобом примусу і управління, стягання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Матеріали археологічних досліджень свідчать, що найбільш численні контингенти дружинників були зосереджені в ядрі Давньоруської держави, на Середній Наддніпрянщині, що якраз і підкреслює творчу діяльність дружини в справі становлення східнослов'янської державності. Співвідношення дружини з апаратом управління не раз досліджувалось істориками. Воно докладно розглянуто у книжці Горського¹.

Отже, слово «дружина» належить до найдавніших соціально-політичних понять давньоруських джерел і з'являється на сторінках Новгородського першого літопису молодшого ізводу в розповіді про приход Рюрика з братами до Новгорода під умовним 854 р.² Наступна згадка про дружину (на думку О.О. Шахматова, вона належала до Найдавнішого Київського ізводу) міститься в оповіданні Новгородського літопису про приход Ігоря і Олега до Києва. «Повість временних літ» відносить подію до вельми умовного 882 р.: князі «потаїстася въ лодьяхъ, и с малою дружиною излезоста на брегъ...»³ У паралельних текстах «Повісті временних літ» слово «дружина» заступають поняття «вся русь» і «вои»⁴.

Вои. Термінологія джерел стосовно найменувань давньоруських воїнів чи окремих їх груп залишається неясною. У пам'ятках, що відбивають історію Русі IX–XIII ст., часто трапляється термін «вои». Довгий час історики вважали, що воями в літописах та інших пам'ятках давньоруської писемності називали народне ополчення — на відміну від дружини, члени якої

---

¹ Горский А.А. Указ. соч. Гл. 4. Дружина и аппарат управления. С. 61 и сл.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов древнерусских источников. С. 106.

³ Новгородская первая летопись. С. 107

⁴ Повесть временных лет. С. 13, 14 та ін.

називались начебто «князьими мужами»¹. Та проведене П.В. Лукиним спеціальне дослідження питання привело його до аргументованого джерелами висновку, що «слово «вои» не було строго визначеним терміном. Воно могло прикладатись до зовсім різних об'єктів: дружини, всього війська, частини війська, найманців»². Галицько-Волинський ізвод при розповіді про воєнні операції Романовичів та їхніх супротивників в абсолютній більшості випадків користується універсальним терміном «вои». Однак джерела містять й інші назви воїнів того часу.

Отроки. Починаючи з часів Ольги, літопис знає як членів княжої дружини ще й отроків. У розповіді про її помсту древлянам за вбитого ними Ігоря серед нечисленних дружинників княгині («мало дружини») були й отроки. На тризні по Ігорю «повелѣ [княгиня]отрокомъ своимъ служити пред ними»³. А от нищили древлян вже її дружинники. Це начебто наводить на думку про другорядну роль отроків у княжій дружині. П.С. Стефанович вважає отроків княжими військовими слугами, так само, як і гридів⁴. Але це не відповідає свідченням багатьох літописних контекстів. Значення терміну «отроки» у давньоруських джерелах недосить певне, розмите. У 1015 р. отроки склали частину ближньої дружини Бориса Володимировича, а один із них Георгій був улюбленцем Бориса⁵, отже, належав до старшої дружини.

Отроки багато разів згадуються в Галицько-Волинському літописі. З його текстів складається враження, що ті отроки належали до княжого двору, склали особисту охорону государя. У 1231 р., в розпалі боротьби з боярством за Галич і землю, Данило Романович опинився в скрутному становищі. Перед тим джерело розповідає, що одна частина його війська була пос-

---

¹ Серед літератури нового часу ця думка найбільш категорично висловлена І.Я. Фрояновим (Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980. С. 187, 203 та ін.).

² Лукин П.В. Древнерусские «вои». IX — начало XII в. // Средневековая Русь. Т. 4. М., 2004. С. 5–58.

³ Повесть временных лет. С. 28.

⁴ Стефанович П.С. Бояре. Отроки. Дружини. М., 2012. С. 225

⁵ Повесть временных лет. С. 59.

лана проти клану бояр Молибоговичів, котрі збирались вбити його, а інша пішла разом з його братом Васильком до Белза. Заради досягнення драматичного ефекту літописець перебільшує гостроту становища, повідомляючи, що з князем залишилась лише купка воїнів його охорони: «Самому же Данилу.оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ.»¹. Далі князь звертається до скликаного ним віча городян Галича з питанням, чи будуть вони йому вірними в боротьбі з боярами. Він імені присутніх на тому вічі відповідає сотник отроків Микула і висловлює загальну думку: не винищивши бояр, князь не досягне спокою в місті і в країні².

Майже через чверть століття по тому Данило Романович зібрався у похід проти ятвягів, що майже безупинно шарпали землі Північно-Західної Волині. Йому допомагали західноруські, а також польські князі Земовит мазовецький і Болеслав краківський. «И бысть рать велика, яко же наполнити болота ятвяжская полкомъ». Князі, що керували походом, зібрались на раду і запропонували Данилові Романовичу: «Ты еси король, голова всимъ полкомъ.....Вѣси [знаєш] бо ты войничьский чинъ [бойовий порядок], на ратехъ обычай ти есть;... изыде самъ напередъ». Галицько-волинський государ на ходу перешиковує полки: «Даниль же, изрядивъ полкы, кому полкомъ ходити, ...самъ же еха въ малѣ отрокъ оружныхъ»³. Цей фрагмент джерела майже зримо малює образ князя, що на баскому огирі їде попереду свого війська в оточенні отроків, своєї ближньої охорони («малой дружини»), воїни якої сторожко вдивляються в гущавину лісу.

Ці отроки, що завжди були біля князя, виконували також роль його своєрідних ад'ютантів і гінців. У тому самому поході Данило посилав «отрока Андрѣя» з дорученням до свого дворського Андрія. Однак гонець невірно передав княжі слова дворському, і той спізнився на поле битви, чим викликав невдо-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 94.

² Там же. С. 94.

³ Там же. С. 117–118.

волення свого государя¹. Галицько-Волинський літопис не користується терміном «дворяни» у значенні «люди княжого двору». У джерелі його заступає поняття «отрок». Воно трапляється на сторінках літопису не настільки часто, щоб скласти уявлення про роль і значення дворян, людей княжого двору, в державному і суспільному житті Галицько-Волинської Русі XIII ст.

Дворяни Слово «дворяни» використовується давньоруськими джерелами у двох сенсах і широкому, узагальнюючому, і вузькому, як позначення певної верстви людей двору. У широкому розумінні дворянами були всі (за виключенням високих чинів) належні до двору люди. У вузькому — воїни й міністеріали (слуги). Як писав історик, «вивчення початкового періоду становлення цієї верстви являє значні труднощі завдяки обмеженій інформації історичних джерел і впливу на її інтерпретацію різних наукових і суспільно-політичних теорій»².

М.Б. Сverdlov вважає, що дворяни були вільними служилими людьми. Однак ця думка потребує серйозних джерельних аргументів. Ті дворяни, що разом з городянами в Боголюбіві розграбували двір князя Андрія Юрійовича в 1174 р., явно належали до числа бідних людей, незадоволених князем і його придворними, ближніми до нього посадовцями. Ю.О. Лимонов вважає дворян слугами, безпосередньо пов'язаними з княжим двором. Він же розглядає їх як людей військових³. З цим можна погодитись. Але їх соціальний статус досі залишається не визначеним у науці.

У пізніших північноруських джерелах, починаючи з середини XV ст., слово «дворяни» означає людей, що служать князеві з наданого їм в умовне володіння (з умовою відбування військової служби) земельного наділу. На мій погляд, такого роду дворяни існували і в Галицькій землі, принаймні з кінця 30-х років XIII ст. У цьому переконує наступний епізод, повіданий Галицько-Волинським ізводом.

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 118.

² Сverdlov М.Б. Домонгольская Русь. СПб., 2003. С. 593.

³ Лимонов Ю.А. Владимир-Суздальская Русь. Л., 1987. С. 153.

Після повернення Данила Романовича з еміграції 1241 р., коли орди Батия залишили Південно-Західну Русь, князь переконався у тому, що великі галицькі бояри поводяться в Галицькій землі мов справжні самовладні князі, зокрема роздають державні землі своїм васалам. Данило послав до одного з них, Доброслава, свого стольника з вимогою пояснити скоєне. «Доброславу же рекшу: «Вдах има Коломыю»; Якову [стольнику Данила] же рекшу ему: «Како можеши бес повеления княжа отдати ю сима, яко велиции князи держать сию Коломыю на роздавание оружьником?»¹.

У вітчизняній науці здавна дискутували щодо того, яким було феодальне землеволодіння в Давній Русі: вотчинним (безумовним) чи помісним (умовним). Один з найбільших знавців проблеми Л.В. Черепнін писав з цього приводу: «Напевне, бояри і княжі «мужі» служили головним чином з вотчин. У нас немає відомостей (для давньоруських часів. — М.К.) про умовні земельні держання типу пізніших помість»². В історіографії встановилась думка, за якою роздавання князівських (державних) земель служилим людям почалося в середині ХУ ст., але масового поширення набуло тільки наприкінці того століття³.

Прочитовані рядки Літописця Данила Галицького зі словами «держать сию Коломыю на роздаванье оружьником» свідчать все ж таки, на мою думку, про існування умовного землеволодіння і землекористування в Галицько-Волинській Русі середини XIII ст. З них випливає, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавались військовим людям, котрі мусили за них служити своїм князям-сюзеренам. Перед нами типове умовне феодальне володіння — бенефіції або феод. Важливо відзначити, що такі феоди звичайно виділялись у порубіжних областях, особливо небезпечних з огляду на можливість ворожих вторгнень. У зв'язку з цим можна пригадати

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 103.

² Черепнін Л.В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности // Пути развития феодализма. М., 1972. С. 161.

³ Див., напр.: Носов Н.Е. О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV–XVI вв. М., 1970. С. 4.

численний прошарок «слуг войсковых» на українських землях Великого князівства Литовського, яких у XV–XVI ст. також розселяли поблизу кордонів, надаючи їм земельні наділи з обов'язком відбування військової служби. Вони й були дворянами.

Б.О. Рибаків упевнено твердив, що дворянство на Русі стало масовим явищем вже в XII ст. Він писав про існування на Русі в XII–XIII ст. значного прошарку людей, котрі служили з помість. Свою думку історик пояснював таким чином. Породжений новими умовами життя нижній прошарок феодалів, дворянство, був бідний, економічно пасивний і нестійкий, охочий до землі й селян, зате визначений у соціально-політичних симпатіях. Бо з самого початку, вже своїм народженням, дворянство було поставлене в становище суперника боярства, але суперника слабкого, не впевненого в завтрашньому дні, що жив лише самими княжими милостями. Тому в очах дворян XII–XIII ст. князь був і розумним кормчим і сильним захистом, а боярство — жадібним настирливим кривдником. Отже, підсумовував свої думки Б.О. Рибаків, «рицарственне XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів «детских» або «отроков», і неспокійних вершників торків та печенігів»¹.

Логіка історика буквально заворожує, проте, як мені бачиться, він дещо заглибив у часі появу дворянства як масового явища. Все ж таки і Данилові дворяни були скоріше не правилом, а виключенням. Абсолютна більшість землеволодільців (бояри) служили у XIII ст. із вотчин.

«*Детские*». Особливу категорію княжих служилих людей, поряд з отроками, знають джерела, головним чином літописи: «детские». Вони були молодшими дружинниками і виконували судові обов'язки. Так, вони слідкували за випробування обвинувачених вогнем, за що одержували пів-гривни. У випадках розділу спадщини між членами родини за судовою постановою детский виконував цю процедуру. Про це свідчить Правда Русь-

---

¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII ст. М., 1982. С. 478.

ка. Так само як судовий виконавець детский названий в угодах Смоленська з Ригою і Готським берегом 1229 р.¹ Багато хто з них належав до заможних людей. У 1175 р. після вбивства змовниками князя Андрія Боголюбського повсталі розправлялись і з княжими посадниками і тіунами, детскими і мечниками, «а домы их пограбиша»².

Гриді. Повноправними дружинниками були й гриді. Слово «гридь» означає княжого воїна, члена княжої дружини. Звідси збірне поняття «гридьба». Під 996 р. Нестор розповідає: «По вся нѣделя устави [Володимир Святославич] на дворѣ [княжому] въ гридьницѣ³ пирь творити, и приходити боляром, и гридем, и съцьськымъ, идесяцьськымъ, и нарочитымъ мужем...»⁴. Як писав Б.О. Рибаків, «знамениті бенкети Володимира що були своєрідним методом втягнення до дружини, оспівані в билинах у повній згоді з літописними записами:

Во стольном городе во Кieve,
У ласкова князя у Владимира
Было пированьице почестен пир
На многих на князей на бояров,
На могучих на богатырей,
На всех купцов на торговых,
На всех мужиков деревенских...»⁵

Історики і фольклористи вважають, що і Володимир, і князі, що які правили на Русі до нього, дійсно влаштували бенкети (пири), на які, поряд з дружинниками і знатними людьми («лепшими мужами»), запрошувався і простий народ. Тоді ще діяли пережитки доби військової демократії, коли князь звичайно бенкетував разом зі своєю дружиною. Крім того, бенкети були спритним засобом залучення людей із різних суспільних

¹ Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983. с. 205.

² ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927. Стб. 370.

³ урочиста палата у палаці князя, де відбувались наради князя з дружиною і банкети.

⁴ Повесть временных лет. С. 56.

⁵ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 51.

верств до княжої дружини, що завжди відчувала нестачу кваліфікованих воїнів і просто сильних і мужніх людей, котрі могли стати дружинниками. Згадаймо, що в ті суворі часи князі вели майже безперервні війни, придушували повстання племінних об'єднань, які не бажали коритися їхній владі, внаслідок чого дружина постійно втрачала людей¹. Нарешті, бенкети реалізували представницьку функцію княжого двору, пропагували його красу і велич.

Літопис Нестора ставить знак рівності між гридями і дружиною у викладі історії непокори Ярослава Мудрого своєму батькові: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и уроком дающю Кыеву двѣ тысячѣ гривень от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ [дружині] раздаваху». Але раптом син перестав платити данину батькові. Володимир обурився і вирішив йти походом на Новгород: «Ярославъ же, послав за море, приведе варягы, бояся отца своего»². З цих лапідарних повідомлень можна зрозуміти, що дружина («гридьба») Ярослава, певно, була малочисленною і навряд чи могла встояти проти київського війська, тому йому і довелося наймати варягів «за морем», вірніше від усього в Швеції.

Термін «гридь» уже для XII ст. був явно пережитковим і трапляється в джерелах надзвичайно рідко, майже виключно у новгородських літописах. Те ж саме можна сказати і про століття XIII-е. З нечисленних згадок про них створюється враження, що гридями у Новгороді тоді називали не просто княжих дружинників, а привілейовану частину княжого воїнства. Джерела ставлять гридів кінця XII–XIII ст. поряд з огнищанами, заможними людьми, що входили до верхівки феодального суспільства³.

У 1195 р. великий князь суздальський Всеволод Юрійович покликав новгородців у похід на Чернігів «на Ярослава и на все Ольгово племя... Идоша съ княземъ Ярославьмъ [Володимиро-

---

¹ Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев, 1986. С. 144–145.

² Повесть временных лет. С. 58.

³ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв). Т. VI. М., 2000. С. 74.

вичем] огнищане и гридьба и купци». А під 1234 р. в новгородському літописі сказано: «Изгониша Литва Русь, оли до торгу, и сташа рушанѣ, и засада: огнищане и гридба, и кто купецъ и гости, и выгнаша я ис посада опяť»¹. В обох літописних текстах гриді поставлені поряд не лише з огнищанами, а й з купцями. Знаючи, що Новгород був одним з найбільших у Північній Європі осередків торгівлі, можна думати, що люди, яких називали гридями, поряд з іншими заняттями, вели жваву міжнародну торгівлю, в наведеному тексті — з Литвою.

Мужі. Розповідь про утвердження Олега в Києві продовжена в «Повісті» словами, що свідчать про розшарування верхівки суспільства і провідну роль князя: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи. И прия градъ [Смоленськ], и посади мужъ свои ... И взя Любець, и посади мужи свои»² (882 р.). Термін «мужи» утверджується в літописі з часів Рюрика. В описі походу Олега на Царгород 907 р. згадується, що «въ корабли [Олега] по 40 мужъ»³.

Рюрику наслідував Ігор, йому Ольга, їй їхній син Святослав. Держава з самого початку існування мала одноосібного государя. В Древлянській землі, складовій частині цієї держави, в часи Ігоря і Ольги існувало ще кілька місцевих князів, насправді племінних вождів. Це доводиться словами древлянських послів, що прибули до Києва незабаром по вбивстві Ігоря й мовили Ользі: «Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищая и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревську землю»⁴. У відображенні другої війни Ігоря з Греками (944 р.) читаємо: «Посла Игорьъ мужѣ своя к Роману [імператору]»⁵. Немає сумнівів у тому, що в обох текстах ідеться про обраних мужів, дружинників і бояр з оточення князя. А от земельна власність у джерелах IX–X ст. зовсім не згадується. Земля тоді була і ще довгий час залишалась у спільній, корпоратив-

---

¹ Новгородская первая летопись... С. 42, 73.

² Повесть временных лет. С. 14.

³ Повесть временных лет. С. 17. Поза сумнівом, то були княжі дружинники, принаймні якась їх частина.

⁴ Там же. С. 27.

⁵ Там же. С. 23.

ній власності правлячої страти, цю власність уособлював київський государ.

Категорії мужів. Соціальна поляризація суспільства на Русі з часом набирала сили. За князювання Ольги (944–964) літопис вже відзначає різновиди княжих мужів, виразно виділяє їх верхівку, не лише в Києві, а й у Древлянській землі. Ольга звертається до древлян, щр просили миру, зі словами: «Да аще мя просите? Право, то пришлите мужа нарочиты»¹. Смысл поняття «мужи нарочиты» розкриває продовження цих слів: древляни посилають до неї «лучшие мужи, иже дерьжаху Деревьску землю»². З тексту виходить, що нарочитые або лучшие мужи склали верхівку древлянської знаті, котра «держала» Землю древлян. Оце слово «держала» свідчить про колективне володіння землею в цій області. Здобувши Іскоростень, Ольга полонених древлян «работѣ предасть мужемъ своимъ»³, тобто в рабство.

Давньоруське суспільство часів Ігоря і Ольги представлене джерелами вже досить стратифікованим. Воно складалось з княжої родини, лучших або нарочитых мужів (то були княжі дружинники, і різні привілейовані люди, що не входили до дружини), селян і городян. За свідченнями літописців, соціальна структура суспільства по Ользі далі ускладнюється, що, зокрема, відбилось у вживанні дефініцій, які вони прикладали до руських людей. Літопис називає мужів її сина Святослава «лѣпшими»: Він посилає до грецького імператора «лѣпшие мужи» з пропозицією миру. Ольжин онук Володимир роздає гради «мужамъ добрымъ, смысленымъ и храбрымъ», серед них також виділяються «лучшие»⁴. Ця тенденція і далі зберігається на сторінках «Повісті».

Бояри. Дещо пізніше від мужів і дружинників на сторінках «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису з'являються бояри. Вони була супутниками Олега під час його нападу на Візантію 907 р. Джерело справляє враження, що боя-

---

¹ Повесть временных лет. С. 27.

² Там же. С. 28.

³ Там же. С. 29.

⁴ Там же. С. 34, 37, 55.

ри складала найближче оточення князя, можливо, до них входила якась частина старших дружинників. Князь посилав до імператора людей «великого князя рускаго, от всѣх, иже суть под рукою его свѣтлыхъ и великихъ князь, и его великихъ боярь»¹ (текст угоди з Греками 912 р.). Чи вкладався якийсь зміст в епітет «великие» щодо інших, крім Олега, князів і бояр? Напевне, ні. Бо в тексті наступного за часом договору князя Ігоря з Візантією 944 р. читаємо: «великий князь руский и бояре его»². Бояри були визначною групою членів панівної верстви. Поряд з князем називались його бояри. Боярство було неоднорідним з самого початку його формування. В пізніших літописах є згадки, щоправда, нечисленні, що бояри князів стояли вище в суспільстві від бояр їх синів. На таку думку наводить, наприклад, текст Галицько-Волинського літопису під 6719 р.: «Бе бо вои Даниловы болшии и крепльшии, бяше бояре велиции отца его вси у него»³.

За літописними згадками X ст. боярство виглядає консолідованим, а джерела XI ст. застають його вже диференційованим, розділеним на «великих» і «менших». Існували різні судові штрафи за образу самих бояр і членів їхніх родин. Це доводиться церковним уставом Ярослава Мудрого середини XI ст.⁴ Природно, що між великими і меншими боярами могли існувати відносини субвасалітету. Глухі свідчення цього містяться в Київському XII ст. та інших літописах XII–XIII ст.

Зростання боярства як панівної верстви супроводжувалося накопиченням майна, коштовностей, срібла і золота, а пам'ятки писемності XII ст. сповіщають про перетворення бояр у великих і середніх землевласників. Завдяки цьому термін «боярин», що спочатку відносився до знатних і багатих людей, згодом став

---

¹ Повесть временных лет. С. 18.

² Там же. С. 24.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 81. Подія відноситься до 1213 р. (Там же. Коментар. С. 182). Див.: М.Б.Свердлов. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983. С. 199.

⁴ Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. М., 1972. С. 293 й далі.

прикладатися до всієї панівної верстви: членів дружин, і не лише великого князя, а й інших князів, і навіть не служилої знаті, одним словом, до тих, хто був здатний утримувати чималу кількість добре озброєних і споряджених людей.¹ М.Б. Свердлов посилається на текст Галицько-Волинського літопису XIII ст., в якому слово «боярин» використане як позначення суспільної верстви, що відрізнялася і від селян, і від міщан: «вся земля поплена бысть: боярин боярина пленившу, смердь смерда, градъ града, яко же не оставитися ни единой веси не плѣненѣй»².

Наростання економічної потуги боярства полегшило і зробило можливими його виступи проти князів, часом навіть збройні, як неодноразово діялося в Галицько-Волинському князівстві і Новгородській землі³. Цей процес набирив сили повсюдно на Русі й підштовхував удільну роздробленість, починаючи з середини XII ст. Все ж таки бояри продовжували залежати від князів і в розпалі роздробленості. Вони дорожили дефініцією «княжий муж», хоч би тому, що перебували під княжим захистом. Перша стаття Поширеної Руської Правди передбачала подвійну виру (штраф) і покарання всієї общини (верві), на землі якої вбили княжого мужа, якщо вона не видасть вбивцю (третя стаття Поширеної Правди).

Галицькі бояри. На окрему розмову заслуговують галицькі великі бояри. Роман Мстиславич загинув у Польщі (1205 р.) в zenіті своєї могутності й слави. Зійшов з політичної арени «самодержець всієї Руської землі», як назвав Романа у посмертній похвалі йому галицький літописець. Об'єднання Галичини, Волині і Київщини, придушення боярської опозиції, нищівний розгром половців, високий міжнародний авторитет Романової держави — все це по суті трималось на особі і силі великого князя. Заведений Романом, принаймні на підлеглий йому частині Русі, «добрий порядок» мав підтримуватися його нащадком і наступником. На жаль, старшому сину Романа Данилові в годину бать-

---

¹ Свердлов М.Б. Указ. Соч. С. 200.

² Галицько-Волинський літопис. С. 85.

³ Див.: *Котляр М.Ф.* Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія. 1999. № 2.

кової смерті ледве виповнилось чотири роки. Підняло голови бунтівне галицьке боярство, розбите, але не викорінене Романом.

Здавалось, велетенське колесо історії зробило оберт назад: Галичина і Волинь надовго поринають у вир удільної роздробленості. Сутички між боярством і центральною владою дедалі частішають. Галицький літописець з гіркотою зауважує: «Велику мятежю въставшю въ земди Руской»¹. Перш, ніж продовжити оповідь про боярську смуту в Галицькій землі, варто, здається розповісти, хто такі були ті галицькі олігархи. Галицьке боярство являло собою історичний феномен, якого не знали інші князівства і землі Південної Русі. Хіба що бояри Новгород Великого (котрі, починаючи з середини ХП ст., майже щорічно виганяли свого князя і брали собі іншого) могли помірятися з галицькими силою, свавільністю, зухвальством, пихою і безмежним властолюбством. Історикам невідомий початковий етап становлення суспільно-економічної й політичної могутності бояр Галицько-Волинського князівства. Подібно до самого столяного града Галича, тамтешні бояри наче несподівано випірнають на сторінках давньоруських літописів і польських хронік. І з'являються вони на літописних сторінках у 40-х роках ХІІ ст. вже дуже сильними, впливовими і пихатими.

Об'єднання Галицької й Волинської земель, проведене зусиллями Романа Мстиславича 1199 р., виявилось неміцним і недовговічним. Надто мало часу (всього близько шести років) існувало воно, щоб могли скластися й зміцніти адміністративний апарат, системи судочинства і збирання данини, усталася влада на всій величезній території великого князівства. Та й зовсім різними були ці частини нового державно-політичного утворення: Волинь з її стабільною центральною владою, земельною аристократією, що в цілому підтримувала свого князя, і Галичина, у якій Роман так і не встиг ні приборкати боярських олігархів, ні зміцнити свою владу. Тому по загибелі Романа створене ним Галицько-Волинське князівство швидко розпалося. І виною тому були галицькі бояри².

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77

² Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 160 і далі.

Політична могутність галицького, та й будь-якого іншого, великого боярства стояла на їхніх багатствах, насамперед, на земельних володіннях. Сама проблема виникнення боярського, тобто крупного, землеволодіння на Русі належить до числа найскладніших у науці. Досі вона задовільно не вирішена вченими через скупість і суперечливість свідчень джерел. Неясна навіть хронологія цього явища.

Не претендуючи, знову-таки через брак необхідних джерел, на універсальне розв'язання згаданої проблеми, спробую визначити, бодай приблизно, час складання боярської земельної власності у Галицько-Волинській Русі непрямим шляхом. Мова йтиме про час активізації боярства як політичної сили. Адже це могло статися лише тоді, коли ці феодалі зробились великими землевласниками, на них працювало багато залежних селян. Бояри накопичили багатства, обзавелись власними загонами озброєних людей¹.

Скористуюсь переважно свідченнями джерел, що стосуються галицького боярства, — воно набагато активніше від волинського втручається до політичного життя своєї землі й великого князівства в цілому. Для цього існували свої причини, і головна криється в особливостях походження боярського стану (про що йтиметься далі) і традиційній слабкості центральної влади в Галицькому князівстві другої половини XII ст.

Київський літопис 40-х — початку 50-х років XII ст., що користувався у даному разі якимись галицькими джерелами, взагалі не згадує про будь-яку участь галицьких феодалів у державних справах князівства. Усі питання внутрішньої та зовнішньої політики перший князь Галича Володимирко Володаревич вирішував одноосібно, принаймні, літопис не називає поряд з ним його радників-«мужів». Щоправда, джерело дає підстави думати, що з самого початку дехто з місцевих бояр був невдоволений владним князем (1145 р. «галичани», в яких можна бачити і бояр і верхівку городян, скориставшись відсутністю у місті Володимира, збунтувались і запросили на його місце Івана Берладника²).

---

¹ Бояри // *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. Київ, 2002. С. 89–102.

² *Летопись по Ипатскому списку.* С. 226.

Становище змінилось, і, судячи з літопису, неначе раптово, з початком князювання його сина Ярослава. Наступного дня по раптовій кончині батька у кінці 1152 р. Ярослав Володимирович просить повернутися з дороги київського посла Петра Бориславича, ображеного і вигнаного геть Володимирком. «И види [Петро] Ярослава сѣдяща на отни мѣстѣ в черни мятли и въ клобуцѣ, такоже и вси мужи его»¹. Ці «мужі» тобто великі галицькі бояри, швидко заволодівають владою в князівстві — і беруть гору над Ярославом.

Кормління. Вже наступного, 1153 р., під час наступу київського князя Ізяслава Мстиславича на Галицьку землю, «галицьский ж мужи почаша молвити князю своему Ярославу: «Ти еси молодъ, а поеди прочь и насъ позоруй, како ны будеть отець твой кормиль и любиль, а хочемъ за отца твоего честь і за твою головы своя сложити»... И тако послаша князя своего прочь, а сами поѣхаша биться»². У цих пихатих і гордовитих словах відчувається зневага до молодого князя і прагнення бояр самим вершити воїнські справи. І не лише воїнські, як згодом з'ясує молодий государ.

Отже, на початок 50-х років XII ст. у Галицькому князівстві феодальна земельна аристократія вже встигла скластись. Коротке свідчення київського літописця проливає світло не лише на високий соціальний статус боярства у Галицькій землі, а й на відносини сюзеренітету-васалітету, що сформувалися там. Виявляється, вже навколо першого галицького государя Володимирика стояли ці «галицькі мужі», яких він «кормил и любил».

Існують різні тлумачення давньоруського поняття «кормление». Одні історики бачили у «кормленщиках» своєрідних ранніх поміщиків: мовляв, їм надавали землі за службу чи з інших міркувань (з ласки государя, для того, щоб оточити себе сильними васалами тощо). Інші, і така думка поділяється більшістю вчених, думали, що сюзерен надавав васалові не помістя,

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 319.

² Там же. С. 321.

а лише права на «держання» міст і волостей і отримання від них прибутків¹.

Таке тлумачення терміну «кормління» неодноразово підтверджується Галицько-Волинським літописом. Наведу два характерних місця цього джерела. Близько 1235 р. Данило Романович «прия землю Галицкую и розда города бояромъ и воєводамъ, бяше *корма* у нихъ много»². А незабаром після Батисової навали на Русь Данило послав свого стольника Якова до боярина Доброслава, котрий самочинно захопив владу в Галичині, з наказом: «Чернѣговскихъ бояръ не велехъ ти, Доброславе, приимати, но дати волости галицкымъ»³.

Ці корми бояри одержували натурою (продуктовими данинами) і грошми. Як слушно зауважив В.Т. Пашуто, «кормління то і є підручництво». Так поступово складалась на Русі система сюзеренітету-васалітету⁴. Немає сумнівів у тому, що васали прагнули заволодіти і самими волостями й містами, з яких одержували корм. І часто досягали успіху: їм жалували самі ті міста і землі.

Принагідно відзначу, що тема «кормління» і нині не уявляється вченим цілком ясною. Дійсно, якщо бояри користувались кормами з того чи іншого міста або волості, то постає слушне питання: яким чином надходили їм ті прибутки, чіями руками вони стягались? Навряд, чи це робили на боярську користь княжі тіуни й інші магістрати верховного сюзерена. Швидше від усього, корм збирали самі «кормленщики» та їхні люди, користуючись при цьому позаекономічним примусом. А в цьому випадку доводиться визнати, що згадані міста й волості перебували в умовному володінні кормленщиків — адже експлуатація залежного населення у формі ренти є однією з головних ознак феодального землеволодіння.

---

¹ Черепнин Л.В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. М., 1972. С. 161.

² Галицько-Волинський літопис. С. 96.

³ Там же. С. 103.

⁴ Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 52.

Слід зауважити, що дослідження характеру і типів боярського землеволодіння утруднюється самою специфікою феодальної земельної власності — її розміри і рамки в більшості випадків досить умовні, а джерела часто залишають можливість різних, буває протилежних за змістом, тлумачень. Як писав знавець проблеми, феодальна власність могла мати і точні параметри і конкретні розміри, але не обов'язково. «Наприклад, феодальний сеньйор міг залишити за собою частину феодальної ренти, а васал у свою чергу міг одержати як феодал [умовне держання, лен] землю з її селянами від іншого сеньйора, тобто робився держателем землі одразу від двох чи більше сеньйорів, котрі стояли над ним»¹.

У зв'язку з проблемою «кормління» і, головне, з тією великою політичною роллю, яку відігравало боярство в західно-руських землях, особливо, у Галицькій, постає питання про джерела формування крупного боярського землеволодіння. З ним прямо пов'язане інше: чому так блискавично, вже в перші роки існування Галицького князівства, бояри виступають на політичну сцену як могутні і мало залежні від свого князя політики?

Адже великі галицькі бояри почувались і поводитись, мов справжні господарі землі. Вони жили у розкошах, носили дорогий іноземний одяг, золоті ланцюги, коштовну зброю, їздили на чудових, привезених з Угорщини й інших країн, конях. Бояри будували собі не те що палаци, а справжні замки. У містечку Судова Вишня поблизу Львова археологи розкопали добре укріплений феодальний замок Вишню (в містечку Судова Вишня), куди бояри Молибоговичі у 1230 р. вирішили заманити Данила Романовича і вбити його: «Филипъ безбожный зва князя Данила въ Вишню; другии же съвѣтъ сътвориша на убиение его»². Князя врятував лише випадок.

Той замок розкопав львівський археолог О.О. Ратич. Він існував у XII–XIII ст. Вченим було відкрито могутні земляні вали, у яких збереглися залишки дерев'яних кріплень, — подібних

---

¹ Сказкин С.Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. М., 1968. С. 125–126.

² Галицько-Волинський літопис С. 93.

до тих, що містяться у валах великих давньоруських міст Києва, Чернігова, Галича та ін.¹ У такому замку боярські воїни і слуги могли витримати облогу сильного війська. Матеріали археологічних розкопок та наш літопис свідчать, що в таких замках бояри нагромаджували запаси продовольства і зброї.

Дійшло до того, що, скориставшись з боярської смуги у землі і слабкістю приведених боярами князів-Ігоревичів, у Галичі в 1213 р. вокняжився... боярин Володислав!² Це було нечуваним і цинічним порушенням законів феодальної ієрархії, за якими на Русі князем міг бути лише народжений ним, член династії Рюриковичів. Єдиний раз на Русі боярин став князем, хай і не довго (наступного року його усунув угорський король³), і це зайвий раз свідчить про величезну силу, пихатість і зарозумілість галицьких олігархів.

Землеволодіння бояр. Здавна у науці утвердилась думка, що джерел складання боярського землеволодіння існувало кілька. Відзначивши, що на Русі, як і всюди в Європі, велика власність виростала «на руїнах дрібної», авторитетний історик минулого назвав як одне з її головних джерел «пожалування населеної землі у вотчину государем»⁴. Учений віддавав належне й іншій формі виникнення боярських маєностей: експропріації, хоча й не вважав насильницьке загарбання феодалами общинних земель основним методом утворення великого землеволодіння в Київській Русі, він бачив його в дії суто економічних чинників, завдяки чому «володіння менш щасливих общинників танули, мов снігова брила, під весняним сонцем» на користь більш щасливих, що ставали з перебігом часу великими феодалами»⁵.

До цих способів нагромадження земельних володінь сучасна наука додала хіба що придбання. В.Л. Янін вважає, що го-

---

¹ Ратиш А.А. Древнерусские городища в Судовой Вишне // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии. М., 1968. С. 39–41.

² Галицько-Волинський літопис. С. 81.

³ Там же. С. 82.

⁴ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. Т. 1. М., 1933. С. 39.

⁵ Покровский М.Н. Указ. соч. С. 41 и сл.

ловним шляхом розвитку вотчинної власності феодалів була купівля в общинників. Він думає, що такий спосіб прогресував протягом XII–XIII ст., якщо вже джерела того часу фіксують активну участь бояр у грошовому обігу¹. Ці слова особливо справедливі для Новгородської землі того часу, в якій вже існували розвинуті товарно-грошові відносини.

Проте існує ще одна концепція джерел складання великої земельної власності у Давній Русі. Вона належить Б.О. Рибаківу. Вважаючи вотчину первинною ланкою феодалізму, вчений вбачає її коріння у володіннях племінної знаті, що перетворилась у перебігу розвитку феодального способу виробництва у вотчинників-феодалів. «До цього можна додати, — пише він, — деяку кількість загарбань і бенефіціальних пожалувань з боку вищої князівської влади і її дружинників»².

Певна річ, було б наївним шукати головну і універсальну причину виникнення великого землеволодіння: зрозуміло, що в кожному конкретному випадку, в певних соціальних, економічних і природних умовах переважала якась одна з них. Та стосовно південноруських земель названі Рибаківим джерела складання боярського землеволодіння уявляються мені найбільш можливими.

Історики не раз відзначали слабкість центральної влади, засилля бояр у Галицькій землі, недостатню централізацію князівства, що й стало основною причиною порівняно пізнього складання державної території Галицької землі. Завдяки цьому переросла у феодальну племінна аристократія зберегла і примножила далі свої землі за рахунок князівських пожалувань, купівлі й загарбання общинних земель. На користь сказаного свідчить історія так званих болохівських князів.

Болохівська земля була розташована у горішній течії Західного Буга, басейнах річок Горині, Случі і Тетерева. Болохівські князі були представниками поступово вирослої у феодальну племінної знаті, що привільно почувалася на окраїнах Галицької

---

¹ Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. М., 1981. С. 272.

² Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 472.

землі і противилася намаганням князів поширити на їх територію системи влади, збирання данини і суду.

У часи Данила Галицького ці князі (гадаю, насправді не давні племінні вожді) стали у відкрити опозицію проти центральної влади, навіть пішли на співробітництво з монголо-татарськими поневолювачами, аби тільки зберегти власні володіння і можливість самовладно, не озираючись на князя, розпоряджатись ними¹. Не випадково все те відбувалося далеко від центру князівства... Словом, якщо не взяти до уваги переростання володінь родоплемінної знаті у феодальні, то неможливо уявити, яким чином так стрімко піднесли і забрали владу в руки галицькі великі бояри.

«Передні мужі» (великі бояри) галицького государя Ярослава Володимировича міцно тримали в руках свого князя, котрий і кроку не міг ступити без погодження з ними. Вони брутально втручались до його особистого життя, примушували жити з нелюбою дружиною Ольгою, а кохану жінку Анастасію спалили на вогнищі перед очами схопленого ними і ув'язненого князя². Не зміг позбавитися боярської опіки й син Ярослава Володимир, якого бояри примушували танцювати під їхню дудку і виганяли з князівства³. Переконавшись у ворожості і антидержавних настроях і діях більшості галицьких великих бояр, Роман Мстиславич близько 1199 р. жорстоко розправився з частиною їх, інших вигнав з князівства, а маєтності конфіскував⁴. Але Роман не встиг викоренити велике галицьке боярство.

По загибелі Романа в Польщі (1205 р.) більшість удільних князів і бояр, що раніше смиренно сиділи в галицьких та волинських землях і містах з ласки й дозволу великого князя, в

---

¹ *Котляр Н. Ф.* Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материале Болоховской земли) // *Элита и этнос средневековья*. М., 1995.

² *Летопись по Ипатьскому списку*. С. 385.

³ Там же. С. 444–445.

⁴ Молодший сучасник подій, польський хроніст Вінцентій Кадлубек сповіщає, що Роман придушив боярську опозицію в Галичині. Частина бояр наклала головою, інша втекла до Дністерського Понизя і до Угорщини (*Monumenta Poloniae Historica*. Т. II. Lwów. p. 437–441).

уському корилися йому, служили у війську і платили данину, відчували себе повновладними панами. Та якщо волинське велике боярство загалом підтримувало синів загиблого, чотирирічного Данила і дворічного Василька (джерела називають братів звичайно Романовичами), то галицьке збунтувалося і зовсім вийшло з-під їхньої, ще дитячої руки.

Після смерті Романа під Завихостом його заступила дружина Анна, яка правила Галицько-Волинським князівством від імені малолітнього Данила. Державні права княгині були визнані угорським королем Андрієм і малопольським князем Лешком. Анна спиралась на частину вірного Романовичам волинського боярства, зобов'язаного покійному князеві особистим збагаченням, на Романову закуту в залізо військову дружину, головне ж — на середні шари і верхівку городян, союзників її чоловіка у придушенні волинської, а згодом галицької боярської опозиції¹.

На зміну відносно єдиному Галицько-Волинському князівству Романа з 1206 р. прийшли децентралізовані й роздроблені Галицька і Волинська землі, у складі яких виділилось ще по кілька удільних князівств. Всі вони прагнули проводити власну зовнішню і внутрішню політику. Зміна політично-соціальної ситуації в краї полегшила західним сусідам можливість втручання у внутрішні справи обох земель і намагання розділити між собою багату спадщину Романа Мстиславича. Йдеться про Угорщину і Польщу.

Та спершу небезпека над Галицько-Волинським князівством насунулася зі сходу. Після загибелі Романа його ворог Рюрик Ростиславич (кинутий ним до монастиря), за образним виразом північноруського літописця, «смета с себе чернечьские порты и седе Кыеве»². Він одразу змовився з чернігівськими князями Ольговичами і восени 1205 р. організував похід на Галич, що не приніс йому успіху. Але на тому він не заспокоївся, і наступного року знову ходив на Галич, і знову невдало.

¹ Котляр М.Ф. Данило Галицький. С. 57–74.

² ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2 (далі — Лаврентьевская летопись, 2). Стб. 426.

Як сповіщає Галицько-Волинський літопис, угорський король Андрій II, дізнавшись про кончину Романа, зустрівся з Анною в галицькому місті Сянику, «прияль бо бѣ Данила яко милаго сына своего, оставилъ бо бѣ у него засаду»¹, тобто посадив залог у замку Галича. Тим самим король взяв у опіку Галицько-Волинське князівство, що стояло на межі розпаду. Відтепер Андрій титулує себе в своїх писаних латиною грамотах королем Галичини й Волині («rex Galiciae et Lodomeriaeque»)².

Проте в наступному, 1206 р. над Галицько-Волинським князівством нависла нова, ще грізніша біда. Ольговичі, традиційні вороги єдності Русі й давні союзники та родичі половецьких ханів (здебільшого вони одружувалися з ханськими доньками), організували новий похід на Галич. Разом з ними йшли їхній родич київський князь Рюрик Ростиславич, смоленський володар Мстислав Романович, сіверські князі Ігоревичі: Володимир, Роман, Святослав і Ростислав, сини героя «Слова про Ігорів похід» Ігоря Святославича. Становище ускладнювалось тим, що із заходу до кордонів Волині рушив польський князь Лешек. Північноруський Лаврентіївський літопис сповістив: «Королю же перешедшу чересь Горы и слыша, оже Ляхове идут к Володимерю [Волинському] Олговичемъ в помощь»³. Король Андрій відігнав коаліцію князів від Галича. У цих подіях галицькі великі бояри відігравали деструктивну роль, сприяючи руйнуванню Галицько-Волинського князівства.

Далі літописець коротко сповіщає, що «король примирих ляхів»⁴. Виходячи з цих слів, М.С. Грушевський вирішив, що тоді була укладена угода між королем і Лешком про взяття під покровительство вдови Романа з малими дітьми. На його думку, вони виробили план запрошення до Галича князя зі сторони. Вибір упав на сина Всеволода Велике Гніздо Ярослава, котрий був удільним князем у Північно-Східній Русі⁵.

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. G. Fejer (далі — Fejer). Т. 3. V. 1. Budaе, 1829. Р. 32 та ін.

³ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 427.

⁴ Там же.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. С. 20; Лаврентьевская летопись. Стб. 427.

Висловлювалась також думка, що угорський уряд покликав до Галича з Переславля Залеського Ярослава Всеволодича на прохання княгині Анни і тому прибрав з Галича свою залогу¹. Адже перед повідомленням про це Лаврентіївського літопису в ньому сказано, що галицькі бояри таємно послали по Володимира Ігоревича². Прихід Ярослава міг би, мабуть, захистити Галич і князівство від хижих бояр та їхніх маріонеток — чернігівських Ігоревичів. Ярослав без жалю залишає непоказний стіл Переславля і швидко йде на південь. Проте у дорозі він довідується про те, що є сильніші за нього конкуренти на галицьке княжіння — Ігоревичі, і повертається додому³.

Утвердження чернігівських княжичів у Галичі полегшувалось поверненням з еміграції могутнього боярського роду Кормилчичів, «иже бѣ загналь великый князь Романъ невѣры ради, словяху бо Игоревича»⁴. Як бачимо, ще за життя Романа і в часи його найвищої могутності галицькі бояри зраджували його, плели інтриги з сіверськими князями. З появою у Галичі Кормилчичів серед боярської верхівки перемагає чернігівсько-сіверська партія, і бояри закликають Ігоревичів на княжіння. Це сталося влітку 1206 р.⁵

Неважко уявити собі, як сприйняла цю зловісну звістку княгиня Анна, котрій обіцяв свій захист угорський король — а натомість зрадив її. Вона спішно виїздить до старої Романової вотчини, Володимира-Волинського. У Галичі князем сів Володимир Ігоревич, а його брат Роман в іншому стольному місті Галицької землі Звенигороді. Союзники і покровителі Ігоревичів Ольговичі повернулись на Чернігівщину⁶.

Проте Ігоревичі не задовольнилися Галичиною, вони зазіхали і на Волинь, де Володимир планував посадити князем третього брата, Святослава. Літописець лаконічно зауважує: «хо-

---

¹ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 242.

² Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 427.

³ Там же.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

⁵ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 427.

⁶ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

тящю Вьлодимерю искоренити племя Романово, поспѣвающимъ же безбожнымъ галичаномъ»¹, тобто ворожому Романовичам великому боярству. Ігоровичі висилають до громади Володимира-Волинського якогось попа з дорученням переказати: зруйнуємо місто, якщо не видасте нам Романовичів і не приймете на княжіння Святослава. Більшість городян і відданих Романовій родині волинських бояр з обуренням зустріли цю нахабну вимогу й навіть хотіли забити того попа. Проте знайшлися і такі бояри, що «имѣаху бо лесть въ сердци своемъ», і сказали: «Не подобаеть намъ убити посла»².

Певно, ворожа Романовичам партія на Волині була досить сильна, бо наступного дня Анна вирішила тікати з Володимира. Галицький книжник, мов у авантюрному рицарському романі, емоційно розповідає про цю нічну втечу: княгиня «свьѣтъ сътвори с Мирославомъ, и на ночь бѣжаша в Ляхы». Дядько взяв Данила і вийшов з міста, а піп Юрій з годувальницею, узявши Василька, вийшли через пролом у стіні. «Не вѣдяху бо камо бѣжашю, бе бо Романъ убиень на Ляхохъ, а Лестко мира не сътвориль»³.

Літописець надміру драматизував і без того вельми драматичні події. Адже Анна добре знала, куди їй «бігти». Бо ще за життя Романа, у кінці 1204 чи на початку 1205 р. було укладено троїсту русько-угорсько-польську союзню угоду⁴. Про це свідчить пізніша, близько 1206 р., звістка нашого літопису. Польський князь Лешек тоді «посла посол свой Вячеслава Лысого, рекый королеви [Андрію II]: «Азь не помянухъ звады Романовы»⁵. Присягались ми з тобою, говорили один одному вони, якщо залишаться живі його діти, мати до них любов... Давай тепер підемо і відвоюємо їм їхню отчину»⁶. Поряд із таким переважно формальним (як покажуть наступні події) додержан-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 77.

² Там же. С. 77–78.

³ Там же. С. 78.

⁴ *Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. Lwów, 1925. S.268.*

⁵ Посереднє свідoctво того, що коли влітку 1205 р. Роман подався до Польщі, його стосунки з Лешком були принаймні напруженими.

⁶ Галицько-Волинський літопис. С. 78.

ням союзницьких зобов'язань щодо родини Романа, угорський король і краківський князь підписали, ймовірно, того самого 1206 р. угоду про розподіл сфер впливу в Галицько-Волинській Русі. Галичина потрапляла під опіку короля, Волинь — польського князя.

Отже, Анна з дітьми вирушила до Кракова, де її, за словами прихильного до неї літописця, «з великою честю» прийняв Лешек. Водночас, розуміючи, що власними силами йому не захопити і не утримати Волинь, краківський князь зав'язує нові стосунки з угорським королем, метою яких був військовий союз для боротьби за Південно-Західну Русь. Новий польсько-угорський союз був скріплений. відсланням Данила до угорського двору (Василько з матір'ю був затриманий у Кракові)¹. Ці факти кидають справжнє світло на польсько-угорську угоду: обидві сторони дивилися на малих синів Романа, як на заручників у тій складній і не дуже-то порядній політичній грі, яку вони вели навколо Галичини і Волині.

Галицькі бояри в більшості прихильно поставилися до планів Угорщини і Польщі розділити Галицько-Волинське князівство. Бо їх турбували лише власні володіння і можливість далі збагачуватись. І в наступні роки, коли брати Романовичі поступово відвоюють батьківську спадщину, утвердяться в Галичі, Володимирі. Перемишлі, Белзі та інших містах, вони настановлять на спротив і ворожнечу боярства, що не зупинялося ні перед чим, аби скинути їх зі столів і посадити на ті столи своїх маріонеток, на зразок Ігоревичів чи Олександра Белзького, двоюрідного брата Романовичів.

Старци градские. Бояри здебільшого жили у містах. Недосить вивчену проблему являє собою це мешкання бояр у міських центрах, їх вростання в структуру міського населення². Джерела недосить ясно освітлюють її. Поряд з боярами у літописах вже з

---

¹ Там же.

² Втім, у Галичі й деяких інших міських осередках Галицького князівства другої половини XII — першого сорокаріччя XIII ст. боярські садиби оточували град з усіх боків, що становило неабияку безпеку для князя.

кінця X — початку XI ст. з'являються «старці градські», з яких деякі історики звичайно і починають історію городського боярства.

Досі вчені не дійшли спільної думки щодо походження, діяльності й ролі в суспільстві «старцев градских». На думку В.Й. Ключевського, у розповіді про добу князя Володимира Святославича літопис називає торговоу аристократію «нарочитими мужами», а десяцьких, соцьких та інших міських чиновників — «старцами градскими» або «старійшинами над усім градом». Ця військово-правляча старшина вийшла з купецтва¹. Іншої позиції дотримувався С.В. Юшков. На його погляд, старці градські були землевласниками (насамперед боярами), тому кияни, чернігівці та ін. були не купцями і промисловцями, а місцевими феодалами, котрі зміцнились під захистом міста і жили в своїх міських дворах². Б.Д. Греков вважав тих старців особливим різновидом знаті. На його думку, вони могли бути земськими боярами³.

«Градские старцы» згадані в літописі лише п'ять разів. Всі згадки відносяться до часів Володимира Святославича. Уперше про них мовиться в «Повісті временних літ» під 983 р. у драматичній розповіді про вбивство киянами-язичниками двох варягів-християн. Тоді громада вирішила принести людську жертву язичницьким богам: «И реша старци и бояре: «Мечем жребий на отрока и деѣвицю; на него же падеть, того и зарѣжемь богомь»⁴.

Вкупі з боярами старці градські згадуються літописцем і в наступних трьох випадках. Під 987 р. (дата, як і попередні, неточна) йдеться про залучення їх до найважливішої справи прийняття християнства: «Созва Володимеръ бояры своя и старци градскиѣ, и рече имь: «Се приходиша ко мнѣ болгаре, рѣкуще: «Прими законъ нашъ». Далі до князя завітали послы від «німців» — християн західного обряду, іудеїв і греків. Бояри

---

¹ Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. Пг., 1919. С. 24–28.

² Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.: Л., 1939. С. 143 и др.

³ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 126.

⁴ Повесть временных лет. С. 38.

і старці порадили князеві послати довірених людей до країн, звідкіля приходили послы, і ознайомитись з їхньою божою службою¹. Літописна оповідь про освячення Десятинної церкви підсумовується такими словами: «И створи [князь] праздникъ великъ в ть день боляромъ и старцемъ градским, и убогим раздая имѣнье много»². Нарешті, під 996 р. у «Повісті» вміщено повчальну історію про те, як Володимир Святославич вирішив було відмінити віри за вбивство і почав страчувати вбивць. Але «рѣша епископи и старци: «Рать многа, оже вира, то на оружьи и на коних буди»³.

В.Й. Ключевський припустив, що Володимир Святославич, котрий виріс у Новгороді Великому і добре знав міські порядки, приблизив до себе городську старшину, щоб спиратися на них у скрутну мить. Тому і в Києві князь зробив ставку на старців градських, що були кимось на зразок земських бояр⁴. Розглянувши наведені контексти, М.М. Тихомиров дав власне пояснення своєрідного феномену «старцев градских». Це поняття зустрічається насамперед у старшому від літопису Слова про те, «како крестися [Володимир], возмя Корсунь». У Слові вміщена запозичена літописом фраза «Созва Володимерь боляры своя и старци градъскиѣ»⁵. Цей літературний термін і був використаний літописцями. Не випадково у деяких списках «Повісті» замість «старцев градских» бачимо «старцев людских», представників міського населення, в середовищі якого народжувалась власна знать, «нарочитые люди или «нарочитая чадь», що протиставлялась простою «чади», Отже, зробив висновок Тихомиров, «старцы градские» є терміном, характерним для «Повісті», і він трапляється лише у текстах, пов'язаних із діяльністю Володимира⁶. Відсутність згадок про старців градських у літо-

---

¹ Повесть временных лет. С. 48.

² Там же. С. 55.

³ Там же. С. 56.

⁴ Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. С. 29.

⁵ Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. СПб., 1907. С. 8.

⁶ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 160.

писах постволодимирової пори свідчить про те, що їх почали називати по іншому: мужами, боярами тощо.

Суспільство часів Володимира Святославича було достатньо стратифікованим, особливо зважаючи на його молодість і соціальну незрілість державної організації країни. У знаменитій розповіді Нестора про учти Володимира в фольклорно-легендарній формі химерно відбився склад київської людності: «По вся недѣля устави [князь] на дворѣ въ гридьницѣ пирѣ творити, и приходити боляром, и гридем, и съцьскимъ, и десяцьскимъ, и нарочитымъ мужемъ, при князе и безъ князя»¹. В цьому контексті гридї були верхівкою дружини, частина бояр до неї входила, а нарочиті мужі, як вважав Тихомиров, були частиною міського населення, хоча з літописних контекстів можна зробити висновок, що, починаючи з часів Ольги, ними називали суспільну (спочатку племінну) верхівку. а то й княжих дружинників вищого рівня. Соцькі й десяцькі представляли міську громаду.

Дружина. Слова про світлих і великих князів і бояр з дипломатичних угод з Візантією не викликають довіри істориків ще й тому, що тексти угод були перекладені з грецької на початку XII ст. Перекладач явно користувався звичними для нього поняттями свого часу. Інакше виглядає справа із використанням у літописі слова «дружина». Хоча дружина при князі з'являється принаймні в IX ст., за Аскольда, джерельні звістки про неї починаються в давньоруських літописах з часів появи Олега в Києві близько 882 р. Уже з перших згадок дружини в літописах зрозуміло, що вже за Олега вона набирає великого значення. А от свідчення про стосунки князя з дружинниками в літописах беруть початок із часів Ігоря, після 912 р.

У перебігу другого походу Ігоря на Греків 944 р. сталася битва: «Русь же възратишася къ дъружине своей къ вечеру», як свідчить літописець. Можливо, в цьому тексті йшлося про дружинний табір, ставку князя: він «созва дружину и нача думати» з приводу пропозиції імператора укласти мир. Дружинники запропонували князеві взяти запропоновані греками золоті паво-

---

¹ Повесть временных лет. С. 56.

локи й не воювати з ними, і «послуша ихъ Игорь»¹. По суті, дружина вирішує питання війни і миру в мало консолідованій державі Ігоря. В.І. Сергеевич влучно зауважив, що «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»². Так буде ще півстоліття, до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

Ігор виглядає в джерелах особливо залежним від дружинників князем. Об'єктивно це свідчить про те, що за нього державна влада не була ще достатньо сильною і організованою, а сам князь не користувався авторитетом серед своїх дружинників, на відміну від попередника Олега і наступниці Ольги. Ігор слухається дружину у всьому. І не лише у важливій державній справі — укладенні миру з Візантійською імперією.

Восени того року дружина спонукує Ігоря піти в Древлянську землю: «Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудешъ, и мы. И послуша ихъ Игорь». Вираз «и послуша ихъ Игорь» сумним рефреном супроводжує державну діяльність цього князя і, врешті решт, визначає його трагічну долю³. Похід закінчується смертю Ігоря і частини його дружинників («деревлене убиша Игоря и дружину его: бѣ бо ихъ мало»)⁴.

Руські государі другої половини X ст. Святослав Ігоревич і його син Володимир відображені в літописі як справжні дружинні князі, що шанують свою дружину і рахуються з нею. Це при тому, що обидва володіли сильним і незалежним характером. Таким виглядає Святослав у оповіді «Повісті» за 964 р. про початки його князювання (коли він перейняв владу від матері Ольги). Дружинники у всьому слухаються свого государя, та й він цінує їх. На умовляння Ольги хреститися Святослав з бентежністю відповідає: «Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ? А дружина моа сему смѣятися начнуть!» Она же рече ему: «Аще

---

¹ Повесть временных лет. С. 23.

² Сергеевич В.И. Русские юридические древности. Т. 1. Территория и население. СПб., 1890. С. 305.

³ «В се же лѣто рекоша дружина Игореви: «Отроци Свѣнелжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы назѣ. Поиди княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы. И послуша ихъ Игорь». Повесть временных лет. С. 26.

⁴ Там же. С. 27.

ты крестишися, вси имуть тоже створити!». Он же не послуша матере...»¹. Можливо, Святослав Ігоревич не розумів важливості прилучення до універсальної світової релігії, як це розуміла його державна матір. Але й якщо зрозумів би, то все одно не зміг би зважитися здійснити такий важливий крок без ради з своєю дружиною, — певна річ, з її верхівкою, бо дружина тоді вже була відчутно розширеною.

Літописці велемовно розповідають про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Колоритно описуючи учти, що їх влаштовував князь у своїй грідниці, Нестор пише: «Егда же подъпяхуться [дружинники], начьняхуть роптати на князь, глаголюще: «Зло есть нашим головамь: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребряными». Се слышавъ Володимеръ, повелѣ искovati лжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рек сице, яко: «Сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра»².

Мені здається, що літописець вписав у свій текст уривок дружинного фольклору, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого пана, не забуваючи при тому про себе. Навряд чи подібні історії відбувалися насправді, як у стосунках Володимира з дружиною, так і його попередників. Для сучасного історика є важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою князь із дружиною складав немовби єдине ціле. Вона йде від прадавніх часів, з тієї пори, коли князі обзаводились постійними збройними загонами. Відносини між князем і дружиною могли бути й службові, й неформальні, теплі, вона поділяла успіхи й невдачі князя. Адже «дружина — головна підпора княжої власті, 1 йому, окрім дружини, властиво нема на кого покластись. Тому радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів — цього вимагали не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя»³.

---

¹ Повесть временных лет. С. 30.

² Там же. С. 56.

³ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 227-228.

Дружина — не лише давньоруське чи слов'янське явище. У західноєвропейському середньовіччі дружинникам відповідають рицарі, що склали загопи добірних воїнів короля, герцога, графа тощо. Вони звичайно були важко озброєними, закутими у броню вершниками. Перші серед них склали ближнє коло сюзерена, якась частина рицарів була його радниками і адміністраторами. Рицарів, так само, як дружинників, було небагато (дружини навіть головних руських князів склалися з кількох сотень воїнів). Збільшити їхню кількість було непросто, адже озброєння й добрі коні коштували дорого, крім того дружинники, як і рицарі, повинні були володіти видатними бойовими якостями. Як писав дослідник цієї теми, вже у X ст. на Заході розвинулась і стабілізувалась «культура і самосвідомість професіоналів ратної справи, що склалися, як правило, з вільних людей»¹. Це саме можна сказати й про давньоруських дружинників, особливо кращих — старших, «передних мужей». Вони належали до верхів суспільства. Мені невідомі свідчення джерел про дружинників, що не були б вільними людьми. Високим гімном дружинникам і дружинності є слова Нестора: «Бѣ бо Володимерь любя дружину, и с ними думая о строи земленѣмь, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣмь...»².

За доби Володимира Святославича завершується існування *дружинної форми держави*. Вже у літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє переважно військову і военну роль. Однак дружинна сутність Давньоруської держави не могла завершитися раптово, в один день чи рік. Ярославу теж до часу доводилось рахуватись із своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Розповідаючи про його вокняжіння у Києві, Нестор не забуває згадати про тих, хто забезпечив йому перемогу: «Ярославъ же сѣде Киевѣ, утеръ пота с дружиною своею, показавъ побѣду и трудъ великъ»³.

Повість временних літ в описах подій першої половини XI ст., слідом за фольклорною традицією й відаючи данину

---

¹ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. М., 1987. С. 339.

² Повесть временных лет. С. 56.

³ Там само. С. 64.

громадській думці (у якій так багато значила традиція взагалі), продовжує оспівувати любов князя до дружини як найвищу чесноту. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава, джерела зображують останнім дружинним государем. У посмертному панегірику Мстиславу мовиться, що він «любяше дружину по велику»¹, тоді як в розлогій посмертній похвалі Ярославу підноситься мудрість князя, але ні словом не згадано його дружину. Наставали нові часи.

Історики встановили, що в часи Ярослава дружина і дружинність як дійові фактори соціально-політичного життя втрачали позиції в суспільстві. Це відзначено О.Є. Пресняковим при вивченні пам'яток давньоруського права. Він помітив, що у найдавнішій частині Руської Правди збереглися риси дружинного права, але вони опинились на другому плані тому, що новгородцям пощастило добитись від князя захисту проти сваволі дружинників. «Якщо це так, — підсумував свої спостереження вчений, — то князівська влада вперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті одержує характер урядової влади і князь із «начальника дружини» робиться «земською владою»², отже владою для всього народу, а не виразником інтересів самої дружини, як це було раніше.

Все ж таки дружина продовжувала посідати помітне місце в давньоруському суспільстві й після часів Володимира Святославича і Ярослава. Та сказане не означає, що держава й у XI–XII ст. зберігала дружинну форму управління. Сама дружина все більше розшаровується, з неї виділяється боярство. В літописах кінця X — початку XI ст. дружинники виступають під загальним найменням «гриді». Пригадаємо знамените місце «Повісті» Нестора про банкети Володимира Святославича під 996 р. : «По вся нѣделя устави [Володимир] на дворѣ в гридьнищѣ пирь творити, и приходити боляром, и гридем, и съцьскимъ, и десятицьскимъ, и нарочитымъ мужем...»³. Однорідною виглядає і дружи-

---

¹ Повесть временных лет. С. 66.

² Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII ст. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 370.

³ Повесть временных лет. С. 56.

на Ярослава років перебування його у Новгороді: «Ярославу же суццю Новѣгородѣ, и уроком даюццю Києву двѣ тысячѣ гривень от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху»¹

Літописи пізнішого часу, другої половини XII–XIII ст., розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, детських та ін. Це свідчить про поглиблення стратифікації дружини. Разом із тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається й термін «гряді», але здебільшого вже для позначення верхівки дружинників. Під 1166 р. Новгородський перший літопис занотував: «Приде Ростиславъ [Мстиславич] ис Києва на Луки и поза новгородѣце на порядъ: огнищане, грядь, купцѣ вячшее»². А в 1195 р. володимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович закликав новгородців у похід на Чернігів, «на Ярослава и на все Ольгово племя... Идоша съ княземъ Ярославъмъ [Володимировичем] огнищане и грядьба и купци»³. Обидва рази гряді згадуються новгородським книжником у колі можливих людей: більших купців і огнищан, котрі були багатими громадянами Новгорода. Напевне, частина тих грядів належала до дружинної верхівки.

З XII ст. дружина перестає бути єдиною правлячою структурою, відтоді останню складає лише її верхівка. А зародження протягом другої половини XI–XII ст. індивідуального феодального землеволодіння висунуло на перший план нову соціальну верству: земельну аристократію з числа все тих же старших дружинників, боярства і частини старої племінної знаті, що зуміла перетворитися на бояр і увійти до дружини.

Поступово переростаючи на феодальну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати чималу роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII–XIII ст. З неї виходили адміністратори й радники князя. Напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣде Святополкъ с своєю дружиною, а Володимерь с своєю в єдиномъ шатрѣ. И почаша думати» про

---

¹ Там же. С. 58.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 32.

³ Новгородская первая летопись... С. 42.

майбутню війну з кочовиками¹. Зрозуміло, що в обох випадках в джерелі йшлося про старшу дружину. А Мономах у «Повчанні» розповідає про повсякденне життя руського князя, його сповнений турбот день і згадує про своїх радників: «сѣдше думати с дружиною» — так само, з її верхівкою².

Таким виглядає давньоруське суспільство на сторінках літописів та інших писемних пам'яток IX–XIII ст.

---

¹ Повесть временных лет. С. 117–118.

² Там же. С. 102.

6. Урядовці й міністеріали княжого двору

Структура східнслов'янської спільноти й керівництва нею прослідковується в літописі з перших згадок про утворення державності, починаючи з відомостей про напівлегендарний прихід Рюрика з братами на Північну Русь. Вже в розповіді «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізвода за 60-і роки IX ст. бачимо певне соціальне розшарування давньоруського суспільства. У тексті «Повісті временних літ», що відноситься до умовного 862 р., читаємо: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады.»¹ Тут «мужи» піднесені над масою воїнів, а глава держави, що перебувала в стані зародження, поставлений літописцем над ними. Чим далі йдемо сторінками літописів, тим структура суспільства ускладнюється, а на час виникнення двору государя вона робиться досить складною.

Урядовці Чини й міністеріали

Історик не має можливості сказати щось особливо конкретне про княжі двори XI–XII ст. Лише окремі деталі, якісь живі риси побуту тих дворів часом висвітлює, вихоплює з темряви XII-го століття Київський літопис, — взагалі такий конкретний в описі міжкнязівських стосунків, нескінченних сутичок і війн між князями — і такий скупий у проблемі, що цікавить нас. Внутрішнє життя владних структур Русі в той час залишається для нас утаємниченим, за винятком хіба що сюжету вічного протистояння князя і бояр, які склали основу двору будь-якого руського середньовічного государя. Звична для давньоруських

---

¹ Повесть временных лет. С. 13.

часів скупість і лапідарність писемних джерел, у даному разі є майже нездоланною перепоною на шляху пізнання закономірностей і особливостей щоденного життя тих дворів XII ст.

Дещо докладніше розповідає про урядовців і слуг княжого двору Галицько-Волинський літопис XIII ст. Він єдине і систематичне джерело з історії Південно-Західної Русі в цілому. Літопис кидає яскраве світло на стосунки південноруських князів між собою і з володарями Північної, Західної та Північно-Східної Русі. А також з государями Угорщини, Польщі, Австрії, Германії, князьками Литви і племінною старшиною Землі ятвягів.

Галицько-Волинський ізвод спирається на широке коло давньоруських джерел: князівські літописці, воїнські повісті, документи з княжих архівів, у тому числі й із зібрання документів канцелярії самих Романовичів. Складачі ізводу використали візантійські хроніки Георгія Амартола й Іоанна Малали. «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія та ін.¹

В оповідях Галицько-Волинського літопису відчуються живі інтонації очевидців і учасників подій. З тексту випливає, що складачі мали багато інформаторів з різних суспільних верств. Ідейна спрямованість джерела виразно проглядається чи не на кожній його сторінці. Його редактори і автори підносять ідею сильної княжої влади, що здатна приборкати феодальну опозицію й захистити народ від зовнішнього і внутрішнього ворога. Книжники гнівно картають жадібних, пихатих і зрадливих бояр, котрі заради досягнення власних цілей, анітрохи не вагаючись, кидали Галичину і Волинь до рук іноземних поневолювачів. Але ж саме бояри склали фундамент двору Романовичів!

Княжий двір

Як і всюди у тогочасній Європі, княжий двір на Русі був не просто місцем перебування государя, а його політичним центром, він конституював і скріплював суспільну реальність. У своєму складі княжий двір об'єднував представників різних со-

---

¹ Див. про це докладно: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. К., 1993.

ціальних страт: від найближчого оточення государя, вищих посадовців (печатника, тисяцького, радників), великих бояр і полководців, до дворян і слуг. Звичайно ці люди, кожний у своєму суспільному колі, були зв'язані стосунками спорідненості, дружби, спільністю служби, що робило їх корпорацією, хай і розділеною на суспільні верстви. Так було всюди і в Європі¹, і на Русі XIII ст., — але не в Галицькій землі, бо там двір різко поділявся на дві частини, що ледве співіснували, а частіше ворогували між собою: волинську і галицьку. Довгий час, аж до фізичного винищення Данилом більшості великого галицького боярства у 1245 р., він міг довіряти лише волинянам, поклатися лише на них. Цю свосвідність складу двору Романовичів дослідник повинен постійно тримати в полі своєї уваги.

Все це утруднювало діяльність двору Данила Романовича, що розривався суперечностями і чварами, часом унеможлилювало проведення єдиної політики князем через незгоди у власному дворі. З іншого боку, ця суперечливість і неоднорідність складу княжого двору робила неефективним власний його вплив на князя і часом позбавляла чинів двору та інших високих посадовців можливості вершити політикою, не оглядаючись на государя, як це звичайно бувало в інших князівствах і землях Давньої Русі. Необхідно відзначити, що подібний склад двору Романовичів, невщухаюче суперництво між різними боярськими й іншими угрупованнями полегшували проникнення до нього людей незнатних, що будували свою кар'єру на додержанні вірності або самому князеві або тому чи іншому високому посадовцеві.

Оскільки бояри складали основу будь-якого княжого двору на Русі, особливо двору галицького государя, тому варто сказати кілька слів про них, — якими вони були у першій половині XIII ст., за Данила і Василька Романовичів. Галицьке боярство постійно протистояло князям, суперничало з ними за владу, багатства і можливість беззастережно порядкувати в землі. Тому, ледве увійшовши до Галича у 1205 р., Роман Мстиславич захо-

---

¹ Двор монарха в середньовіковій Європі. Ред. Н.А. Хачатурян. Вып. 1. М.; СПб., 2001. С. 16–18.

дився придушувати боярських олігархів. Але не довершив розпочатого.

Боярство вціліло і одразу по загибелі князя влітку 1205 р. повстало проти його дружини Анни та її малих синів. І в наступні роки й десятиліття переважна більшість галицького боярства протистояла Романовичам, противилась їхнім державотворчим діям. Данилові доводилось часами напружувати всі сили, аби оборонитись від бояр та їхніх ставлеників, сусідніх князьків і угорських воевод. Лише після переможної для нього битви біля м.Ярослава 1245 р., в якій государ здолав угорське і польське війська, а також загони ворожих йому бояр, з опозицією було покінчено¹.

Зрозуміло тому, що при оцінці діяльності двору Романовичів ніяк не можна виходити лише із загальних уявлень про той двір на Русі. Для конкретного дослідження двору доведеться зосередитись на діяльності його посадовців (чинів і міністеріалів-слуг). Попередньо зауважу, що всі ці посадовці довгий час виконували свої обов'язки *de facto*, бо їхні посади не були за ними закріплені законодавчо чи якимось інакше². Це відповідало реаліям середньовічного політичного життя, яке змушувало государя часто давати доручення не певним особам, а тим, хто знаходився під рукою. Щоправда, з перебігом часу, вже у другій половині XII ст., джерела називають окремих осіб (бояр), за якими все ж таки закріплювались певні функції, найчастіше військового чи дипломатичного характеру. Така спеціалізація потроху вкорінювалась у Галицько-Волинському князівстві за Романовичів.

Навіть назви головних придворних чинів, дворський, тисяцький, печатник та ін. не завжди відповідали відбитим у джерелах дорученням государя, які вони виконували. Найперше це стосується дворського, першого чина княжого двору на Русі.

---

¹ *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. К., 2002. С. 90–102, 265–266 та ін.

² М.Б. Сverdlov слушно зауважив з цього приводу: чини княжого двору одержували лише доручення, а «придворними титулами ці посади княжого двору ще не стали» (у давньоруські часи). Див.: *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в. СПб., 2003. С. 590.

Дворський

Коло обов'язків дворського в джерелах (найперше у літописах), по суті, не визначене або окреслене надто широко. Недарма словники давньоруської мови звичайно уникають тлумачити зміст поняття «дворський». У прекрасному словнику І. Срезневського воно зовсім не розкрито, а в новітньому «Словнику давньоруської мови» коротко і невиразно сказано: «Посадова особа при дворі князя, боярина та ін.»¹ І дійсно, дворський виступає у джерелах в різних іпостасях і різних ролях. Тому й не існує єдності чи хоч би близькості думок щодо місця дворського в феодально-ієрархічній структурі князівства, його ролі в діяльності княжого двору².

Чимало уваги приділив дворським С.М. Соловйов. Історик користувався головним чином джерелами Північно-Східної Русі XIV–XV ст. На їх підставі він дійшов висновку, що дворський відав князівською землею, давав від імені государя наділи князівським слугам, коротше кажучи — завідував княжим господарством, наглядав над ремісниками тощо³. Однак концепція Соловйова для давньоруських часів виглядає вразливою, бо мало узгоджується з свідченнями літописів.

Думка Соловйова загалом була прийнята його колегами і наступниками В.І. Сергеєвичем, В.О. Ключевским, М.П. Павловим-Сільванським та ін. Вони зосереджували увагу на господарських обов'язках і діях дворських. Так само С.В. Юшков думав, що дворський «відав усім князівським господарством» і вважав тотожними поняття дворецький і ключник. Вчений посилався при цьому на слова київського літописця під 1175 р. про ключника Андрія Боголюбського Амбала, убивцю свого князя: «Тоть бо ключь держашеть у всего дому княжа, и надо всеми

---

¹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) в десяти томах. Т. II. М., 1989. С. 449.

² Див. одну з недавніх дисертаційних праць такої тематики: *Самодуров И.В.* Институт дворских в средневековой Руси XII — начала XVI вв. Автореферат. М., 2003.

³ *Соловьев С.М.* Сочинения. Т. 4. Кн. 2. М., 1993. С. 563–569.

волю ему даль бяшетъ» государ¹. Однак вважаю цей погляд невірним, бо джерела добре знають різницю між вельможею дворським і княжим міністеріалом-ключником. Сам Юшков все ж таки бачив ту різницю, тому написав, що в XIII ст. значення дворецького незмірно зросло, і він належав «до числа найвизначніших осіб у державі» Романовичів². Але як саме проходив процес того зростання, не пояснив.

Серед істориків Давньої Русі одним з небагатьох спробував розібратися у цьому понятті М.С. Грушевський. На чолі двору стояв «дворський» або «дворецький», пише історик. «Цим словом Галицький літопис тлумачить західний уряд (урядовця. — М. К.) palatinus, comes palatini³, і досить можливо, що сформування цього уряду у нас на Україні (тобто, Південній Русі. — М. К.) сталося не без впливу того західного уряду»⁴. Втім, не слід особливо довіряти сказаному ним: як відомо, Грушевський полюбляв пояснювати будь-які явища і процеси південноруської історії якимись, часто міфічними, західними впливами.

Далі він пише, що літописи XII ст. лише одного разу згадують дворського: у Київському літописі під 1169 р. виступає Олекса дворський біля київського князя Мстислава Ізяславича⁵. А от при дворі Данила Романовича «дворський грає першу роль між боярами, звичайно виступає на чолі княжого війська і в не-присутності князя має головний провід у місті». Вчений вважає, що коло обов'язків дворського з часом розширилося за рахунок «уряду тисяцького»⁶. Додам до цього, що все ж таки дворський не міг стояти на чолі війська, бо його очолював лише государ. А коли князь був відсутній у столиці, то його мав заступати також не дворський, а тисяцький.

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 401.

² Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992. С. 282–283.

³ при цьому приклади вживання терміну наводяться чомусь лише з угорських джерел XIII ст.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 232.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 372.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 232.

Щоб розібратися в обов'язках дворського і скласти певніше, ніж було до цього, уявлення про його роль при дворі Данила і Василька Романовичів, звернемося до Галицько-Волинського ізводу. Більше тридцяти років дворським в уряді Данила був боярин Андрій, що випливає з пізніших свідчень цього джерела. Уперше на сторінках джерела він з'являється в описі подій 1225 р., коли Данилові, тоді молодому волинському князеві, довелося боронитися від війська тестя, галицького князя Мстислава Мстиславича, і белзького князя Олександра. Романовичі здобули перемогу, захопили полонених і здобич, «и бывшимъ посломъ отъ обоихъ, и пущень бысть Демианъ и Андрей»¹. Через три роки Андрія названо в літописі серед головних воєвод, посланих государем на Луцьк, самовільно загарбаний князем Ярославом Інгваровичем. Воєводи швидко і вправно придушили виступ Ярослава, а Данило приєднав Луцьк до своїх володінь². Джерело дає підстави вважати, що аж до 1238 р. Андрій був дворським волинського двору Романовичів. По тому він робиться дворським відновленого Данилом Галицько-Волинського князівства.

З тексту літопису складається враження, що Андрій був насамперед воєводою і належав до кращих серед них при дворі свого князя. Як воєвода він виступає в Галицько-Волинському ізводі під 1241 р. Тоді Данило вирішив придушити осередок боярського спротиву своїй владі у загубленому в горах галицькому місті Перемишлі. В повіданому джерелом епізоді Андрій уперше названий дворським (дворецьким)³: ««Даниль же дворецкого посла на Перемишль, на Костятина резанского, посланного от Ростислава⁴, и владыци перемыслскому коромолующу с ними ему. И слышавъ Костянтинъ Андрея грядуща на не,

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 87.

² Там же. С. 89.

³ можливо, він став дворським незадовго перед тим, після краху зрадника Григорія.

⁴ служилий князь Ростислава Михайловича чернігівського, суперника Данила Романовича в боротьбі за галицький стіл

избѣже ношию. Андрей же не удаси [не застав] его, но удаси владыку и слуги его разьграби гордѣи...»¹.

Той Константин сидів намісником Ростислава Михайловича у Перемишлі, а коли дворський Андрій напав на місто, втік до Угорщини. Константин був третім сином рязанського князя Володимира Глібовича², княжив у Рязані в 1217 р., коли допоміг брату Глібу винищити інших братів, і вбивці поділили між собою владу в Рязанському князівстві³. Дальша чверть століття життя цього братовбивці не відома літописцям. Не ясно також, як він опинився у підручниках Ростислава Михайловича. Як сповіщає наш літопис, перемишльський єпископ мав свій двір, що не обмежувався суто церковними функціями. Про це, зокрема, свідчить той факт, що при тому дворі жив славетний трубадур Митуса, оспівувач феодальної анархії й опозиції князям⁴.

Так само дворський Андрій виступає у ролі одного з чільних воєначальників Данила Романовича в повіданому літописом епізоді 1243 р. Тоді Данило Романович пішов воювати краківського князя Болеслава і розділив своє військо: «Самъ Данило воева около Люблина, дворський же Ондрей по Сяну»⁵. Галицько-Волинське військо рушило чотирма шляхами на Польщу. Данило воював в околицях Кракова, його брат Василько — поблизу Зволі і в басейні р. Лади, а воєвода Андрій добрався до Сандомира. Інший воєвода князя Вишата воював на Підгір'ї, як свідчать Галицько-Волинський літопис і польські джерела⁶. Внесок дворського до тієї кампанії був досить значним.

Далі наш літопис розповідає про те, як близько 1243 р. Ростислав Михайлович разом з уграми нападає на Перемишль, найбільш вразливе місце в оборонній системі Галицько-Волинського князівства на південному заході. Романовичі послали проти нього «сыновца своего Всеволода, Андрѣя и Якова и

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 104.

² Донской Д. Указ. соч. № 229, 383. С. 101, 137

³ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 440–441.

⁴ *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. К., 2002. С. 261–265.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 105.

⁶ *Labuda G.* Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. Poznań, 1983. S.148.

иные бояры»¹. Про те, що Яків був 1243 р. також дворським, відомо з літопису². Перед цим він стольник. «Биюшу же Андрею и Якову, секущимся люоть, Всевольдъ не поможе имъ»³.

Видатну роль полководця і рицаря відіграв дворський Андрій у знаменитій Ярославській битві 1245 р., коли Данило поставив його командувати однією з важливих частин свого війська. Галицький князь розташував свої полки таким чином: центр наказав тримати «малой дружине» дворського Андрія⁴, свій головний і найсильніший полк поставив на лівому фланзі. Правий фланг займав дещо слабший полк Василька Романовича. Звідси роблю висновок, що Данило Романович свідомо послабив центр, аби заманити ворога вглиб бойового порядку свого війська і завдати вирішального удару суперникові лівим флангом, взявши його врешті-решт у кільце. Стратегічно йому вдалося переграти угорського воєводу Фільнія, що командував з'єднаними силами угрів, поляків і галицьких бояр-противників Данила⁵.

Дворський точно виконував план битви, запропонований государем: «Андрѣви же дворському тьсняшюся, да не сразится с пълкомъ Даниловымъ, ускоривъ съразися с полкомъ Ростиславлимъ⁶ крѣпко». Літописець яскраво передав жар і силу битви: «Копиемъ же изломившимся яко отъ грома трѣсновление бысть, отъ обох же снози [вершники] падша с коней [и] умроша, и инии уязвени быша отъ крѣпости ударения копейнаго»⁷.

Галицький літописець, отже, думав, що Ростислав кинувся на полк Данила, а дворський, щоб перешкодити йому, підставив під удар власний нечисленний полк. Проте розгляд дальшого розвитку подій приводить до висновку, що Данило навмисно заманював ворога поміж флангів свого війська. Стримуючи на-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 105.

² Там же. С. 106.

³ Там же. С. 105–106.

⁴ здається, то були добірні бійці княжого двору, добре озброєні рицарі.

⁵ Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. К., 1996. С. 141–143.

⁶ Ростислав Михайлович чернігівський, що очолював авангард ворожого війська.

⁷ Галицько-Волинський літопис. С. 108.

тиск ворога, Андрієві ратники повільно відходили до річки Сяну. Дворський бився відчайдушно і мужньо: «Андрѣви же оставшюся съ малому дружини, въезда крѣпци боряшесе с ними». Його полк зазнав великих втрат, і Данило Романович послав йому підкріплення¹.

Великою мірою завдяки стійкості та мужності свого дворського, Данило Романович виграв битву біля Ярослава. По тому він розправився з боярським ватажком Володиславом, «злым мятежником земли», й іншими великими боярами Галича і землі. Так була остаточно зламана боярська опозиція державній владі Галицько-Волинського князівства.

І надалі дворський Андрій бере активну участь у війнах Романовичів, очолюючи ті чи інші контингенти їхнього війська. У кінці 1248 — на початку 1249 р. вони здійснили великий переможний похід до Ятвязької землі. У жарі битви дворський виявив велику хоробрість і мужність, при тому, що був тоді хворий: «Андрееви же дворському серце крѣпко имущу, нездравие же тѣло обдеръжаше и руци, потокою же ему в ратные, копие упусти и замало не убиень бысть»². Мабуть, той Андрій справді був видатною особистістю, хоробрим і гордим лицарем, якщо вже галицький книжник присвятив йому такі, зовсім незвичні для його суворого твору, теплі слова.

Останній раз дворський Андрій виступає на сторінках Галицько-Волинського ізводу в описі зимової кампанії проти ятвягів 1254/55 р. Данилові Романовичу допомагали польські князі Болеслав краківський і Земовит мазовецький, котрим ятвязькі набіги дошкуляли не менше, ніж галицько-волинському государю. Данило вибудував бойовий порядок свого війська, в якому доручив Андрієві ар'єргардний полк: «Даниль же, изрядивъ полкы, кому полкомъ ходити...Дворському же повелѣ за собою ходити». Та далі сталося непорозуміння, що могло б дорого коштувати Андрієві.

Галицькі й волинські полки діяли тоді на широкому фронті, зв'язок між ними здійснювався за допомогою гінців. У перебігу

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 108

² Там же. С. 111.

битви «король [Данило Романович] посла отрока., рекый дворському: «Аще узриши насъ погнавшихъ, скорѣ по насъ пожени», тобто слідуй за нами, коли ми кинемося в атаку. Отрок невірною переказав слова князя Андрієві, і той спізнився. «Данилови же королеви рекшу ему: «Зле сътворилъ ми еси», дворському же отвѣчавшу: «Не азъ и хотение мое, но злое намъ сътворилъ посоль, не изнесъ права слова намъ». Як виходить з контексту розповіді, Данило задовольнився поясненнями дворського¹. Та після цієї звістки ім'я дворського Андрія зникає з Галицько-Волинського ізводу².

В джерелі згадуються й інші дворські Данила Романовича. У 1235–1241(1242) на політичній сцені активно діє галицький дворський, зрадник Григорій Васильович. Влітку 1235 р. Данило бере участь у війні між Володимиром Рюриковичем київським і Михайлом Всеволодичем чернігівським. У битві з приведеними Михайлом половцями галицький і волинський государ програв, бо його зрадили бояри Молибоговичі і дворський Григорій. До половецького полону потрапив і київський князь: «Вълодимеру же ятому бывшу в Торцескомъ³ и Мирославу⁴, съветомъ безбожного Григоря Василевича»⁵.

По тому Данило втратив на час галицький стіл, а Григорій благополучно повернувся до Галича. Минуло три роки, поки старший Романович знову і, як йому, певно, здавалось, остаточно заволодіє галицьким столом. Його закликала зібрання городян Галича, міське віче. Бояри на чолі з дворським Григорієм і єпископом Артемієм намагались протистояти народному бажанню: «Єпискупу же Артемию и дворському Григорию възбранящю ему...». Однак то було марно: «Узрѣвшима же, яко не можега удрѣжати града [у своїх руках], яко малодушна блюдящася о предании града, изыдоста слезныма очима и лижюща уста

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 118.

² Котляр М.Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. К., 2005. С. 59–60.

³ Місто Торцький на півдні Київської землі.

⁴ Ближній до Данила боярин, котрого він приставив як військового радника до Володимира Рюриковича.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 97.

своа, яко не имѣюща власти княжениа свого, рѣста же с нужею: «Прийди, княже Данило! Прийми град!»¹

Перед нами одне з найкращих місць Галицько-Волинського ізводу, як за літературно-художніми достоїнствами, так і за ідейною спрямованістю. У цих саркастичних і дотепних словах відбилась ненависть городян, середнього і дрібного боярства до олігархів-зрадників народних інтересів, у них прославляється государ, здатний захистити народ від хижих бояр і забезпечити йому спокійне і стабільне життя.

Зрозуміло, що після вступу до Галича Данило Романович не побажав тримати біля себе зрадника і підлабузника й прогнав його. Дещо пізніше князь зробив своїм дворським стольника Якова, а от хто замінив Григорія Васильовича у 1238 р. у галицькому дворі Данила, нам невідомо. Вище мною було висловлено припущення, що ним став Андрій, до того волинський дворський. Однак Григорій не змирився з втратою посади і продовжував брати участь в опозиції проти свого князя. Нагода помститися Данилові настала після руйнівної навали орд Батия на Русь. Галичина і Волинь були спустошені, загинула значна частина населення, у боях з ворогом склав голови цвіт рицарства, у тому числі дружинники і члени княжого двору. Влада государя сильно послабилась.

Навесні 1241 р. Данило Романович повернувся з Мазовії до Галича, де його люб'язно приймав князь Болеслав. Проти нього знову піднялись великі галицькі земельні магнати: «Бояре же галицьстии Данила князем собѣ называху, а сами всю землю держаху... Григориа же Васильевича себѣ горною страну Премьшльскую мысляше одрѣжати. И бысть мятеж великъ в земли и грабежъ отъ нихъ»². Інший боярин Доброслав взагалі вокняжився в галицькому порубіжному місті на Дністрі Бакоті.

Як відомо, серед великих галицьких бояр ніколи не існувало єдності. Не стала виключенням і сприятлива, здавалось би, для них ситуація, коли вони начебто взяли гору над князем. Минуло небагато днів, аж коли «присла Доброслав [до Данила] на Гри-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 99.

² Там же. С. 103.

гория, рече: «Невѣрень ти есть», — противляшеся ему [Григорій] и самъ хотяше всю землю [Галицьку] одрѣжати»¹. По тому бояри приїхали до Данила, щоб він розсудив їх.

Звернення всевладних начебто Доброслава з Григорієм до государя, якого вони ще недавно публічно зневажали, свідчить про укоріненість в суспільній свідомості й звичаєвому праві системи феодальної ієрархії, зокрема суворих правил сюзеренітету-васалітету, насамперед вищого авторитету князя. Адже Данило визнавався суспільством як законний і авторитетний государ. Тому коли Доброслав посварився з Григорієм, їм нічого не залишалось більше, як звернутися за справедливим судом до свого пана і сюзерена. Данило Романович скористався з цього, щоб покінчити з обома: «Слышавъ же Даниль рѣчи ихъ, яко полны суть лъсти [брехні], и не хотятъ по воли его ходити, и власть его иному предати, смысливъ же се съ братомъ, по нужи же видя беззаконие ихъ, повелѣ я изымати»². То був важливий успіх Романовичів у боротьбі з бунтівним боярством за відновлення цілісності Галицько-Волинського князівства. Мабуть, обидва боярина завершили життя в одному із підземель замків Романовичів.

Здається, історія зрадливого і пихатого Григорія Васильовича залишається єдиною в давньоруському письменстві. Інших випадків повстання дворського проти свого государя на Русі мені не відомо.

Як було показано вище, боярин Андрій залишався дворським волинського двору, а далі й двору Галицько-Волинського князівства і після монгольської навали. Однак поряд з ним у 1243–1245 рр. діє інший дворський Яків. Вже згадувалось, що у 1243 р. він разом з Андрієм відбивав напад Ростислава чернігівського і угорського війська на Перемишль. Мабуть, Яків відігравав другорядну роль, будучи дворським суто формально. Адже Галицько-Велике князівство Романовичів було єдиним організмом, хай Данило вважався галицьким князем, а Василько — волинським. Тому якщо Яків і був волинським дворським, йому часом доручали загальнодержавні справи. Показовою у цьому

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 103.

² Там же.

плані є розповідь літописця про напад Литви на Західну Волинь у кінці 1244 — на початку 1245 р. Тоді «Данило же и Василко погна на нѣ, и дворьскый Яковъ воя своя» повів на ворога. Битва принесла успіх війську Данила і Василька¹. У наведеному епізоді Яків виконує роль воєводи Романовичів, котрому доручено очолити один з контингентів їхнього війська.

Останнім дворьським Данила Романовича, якщо судити з літопису, був Олекса, що лише одного разу згадується в нашому джерелі, зате в надзвичайно яскравому описі короткої й нищівної (для ворога) війни з литовцями. Восени 1255 р. Литва напала на Волинь поблизу Луцька. Князі Романовичі не знали про той напад, і проти ворога виїхали чини їхнього двору з військом: «Служащии же князи Данилови и людие Василкови, Гюргий, Олекса дворьскый, и инии ехаша на ня». Злагоджений удар руського війська був настільки сильним і несподіваним, що литовців загнали в озеро. Літописець емоційно вигукує: «И тако погрязаху [вони], аггеломъ потопляеми отъ Бога посланнымъ, и нагрязе же озеро труповъ и щитовъ и шеломовъ... И бысть на Литву сѣча велика»².

Тисяцький

На мій погляд, цей урядовець у Галицько-Волинському князівстві стояв лише на щабель нижче від дворьського і був другим у придворній ієрархії. Історики висловлювали різні погляди щодо статусу й кола обов'язків тисяцького на Русі, зокрема Галицько-Волинській. Від М.Ф. Владимирського-Буданова йде думка, згідно якої на Русі були два роди тисяцьких: земські у містах і княжі. Земських він порівнював з римськими народними трибунами. Такі тисяцькі були немовби буфером між князем і міською громадою. Інакше вважав О.Є. Пресняков: тисяцькі були представниками княжої влади, отже, придворними чинами³. Із першим загалом погодився і С.В. Юшков, відзначивши

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 106.

² Там же. С. 120.

³ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 145–148.

при тому, що у Новгородській боярській республіці тисяцькі дійсно були представниками її земської верхівки і не були пов'язані ніяким чином із князем¹.

Особливо докладно, як на мене, розглянув на матеріалі південноруських джерел роль і місце тисяцького в соціальних структурах Давньої Русі М.С. Грушевський. Його висновки не втратили наукового значення і нині. У відповідності до прямих і непрямих свідчень величезного кола джерел, виходячи з власного уявлення про історичний поступ суспільства, вчений зауважив, що сам уряд тисяцького бере початок від десяткової системи земської організації і виник задовго до складання примітивної княжої адміністрації дружинного характеру. З самого початку тисяцький був військовим урядовцем, але з перебігом часу десяткова організація суспільства набирала адміністративного, княжого характеру. Довгий час тисяцький був військовим начальником міста і його округи².

Серед праць недавнього часу, де згадані галицькі тисяцькі, виділю ґрунтовне дослідження М.Б. Свердлова з історії княжої влади та її інститутів у Давній Русі. Він зупиняється на «традиції інститутів княжих тисяцьких і воєвод», визнаючи також існування земських тисяцьких у Галичині³.

Взагалі південноруські літописи не часто і якось неохоче згадують про тисяцьких. Їх частіше називають літописи північно-руські, зокрема Суздальський. Зупинимось на його згадках про тисяцьких у Києві. Під 1136 р. у джерелі виступає Давид Ярунович, «тысячьскый киевський», напевне, земський. А от під 1147 р. названі «Лазарь тысячьскый» та «Рагуйло Володимерь тысячьскый», тобто тисяцький князя Володимира Мстиславича, тоді волинського князя. У буремних подіях 1147 р., що розгорнулися навколо вбивства князя Ігоря Ольговича, в літописі згадуються одразу два тисяцьких: княжий, Рагуйло, і земський, Лазар⁴.

---

¹ Юшков С.В. Назв. праця. С. 276 і далі.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 233–235.

³ Свердлов М.Б. Указ. соч. С. 647.

⁴ Лаврентьевская летопись, 2. Стлб. 304, 316, 317, 318.

Часто називають тисяцьких і новгородські джерела. У всіх відомих мені випадках то були міські, земські тисяцькі, котрі відігравали одну з чільних ролей у політичному житті Новгородської боярської республіки. Звичайно вони діють укупі з посадником, главою земської влади Новгорода, і в політичних подіях здебільшого протистоять князеві, запрошеному новгородською громадою. Скористаюсь найавторитетнішим, на мою думку, серед Новгородських літописів: Першим старшого і молодшого ізводів.

У 1215 р., пишеться у ньому, після того, як Мстислав Мстиславич Удатний залишив місто і подався заволодівати Галичем, новгородці послали за Ярославом Всеволодичем, онуком Юрія Долгорукого, «Юрѣя Иванковича посадника и Якова тысячкою, и купецъ старейших 10 муж»¹. Своєрідною новгородською традицією стало віднімати посади одночасно і в посадника і в тисяцького. Під 1219 р. у джерелі читаємо: «Тогда же отъѣша посадничество у Твердислава, ... а тысячкое у Якуна отъѣша». Те ж саме читаємо в літописі під 1286 р.: «На зиму отъѣша посадничество у Семена и даша Андрію Климовичу, а тысячкое отъѣша у Ивана и даша Андріану Олферьевичю»². Все це діялось за постановою міського віча.

Так само, як і посадник, тисяцький у Новгороді ставав жертвою міських заворушень, боротьби поміж різними боярськими партіями, а то й просто вибуху гніву юрби. Коли 1228 р. князь Ярослав посварився з архієпископом Антонієм (главою земського уряду Новгорода), у місті спалахнуло повстання: «И поидоша с вѣця на тысячкою Вячеслава, и розграбиша дворъ его и брата его Богуслава и Андрѣица, владычня столника»³. З цього можна зрозуміти, що на вічі перемогла партія, яка підтримувала князя. А через два роки, під час чергового «мятежа» у місті

---

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 252.

² Новгородская первая летопись. С. 260, 326.

³ Там же. С. 273.

юрба скликала віче і «даша посадничество Степану Твердилаличу, а тысячкое Микитѣ Петриловичю»¹.

Можна додати до цього, що в Галичі XIII ст. за літописом не простежується будь-який зв'язок між княжим тисяцьким і міською громадою. Княжий тисяцький скоріше їй протистоїть, не кажучи вже про стосунки з ворожими Романовичам боярами: так само, як і дворський, галицький тисяцький запекло і наполегливо бореться з ними. Зовсім інакше поводитись земські, міські тисяцькі, існування яких у Галицькому князівстві доводиться літописом. То була пережиткова особливість соціального ладу землі, що бере початок у часи пізнього (перша половина XII ст.) складання Галицького князівства. У Галицько-Волинському ізводі такі земські тисяцькі часом виступають як активні учасники політичного життя, звичайно на боці бояр.

У 1219 р. незадоволені вокняжінням Мстислава Мстиславича у Галичі угорський король Бела і польський (краківський) князь Лешек вирішили силою відібрати Галич у нього. Як звичайно, шлях угорського війська (до якого пристало й польське) прямував на Перемишль, південно-західну браму Галицького князівства. Літописець коротко занотував: «Аронови² же тогда тысящю дръжащю в Перемышли, избѣже предъ ними»³. Цей земський тисяцький піклувався насамперед про добробут бояр Перемишля і округи, йому байдужі були інтереси простих людей. Так само 1227 р. інший перемишльський тисяцький відчинив браму перед уграми.

Тоді галицький князь Мстислав Мстиславич «по съвѣтъ лживыхъ бояръ галицкихъ вдасть дъщерь свою меншую за королевича Андрія и дасть ему Перемышль». Але королевич чомусь не зважився увійти до Перемишля, а повернувся до Угорщини, «нача въздвизати рать; бывши же зимѣ, прииде к Перемышлю». Слід відзначити, що становище коменданта цієї фор-

---

¹ Новгородская первак летопись. С. 278.

² в Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису це ім'я виглядає інакше: Ярон (Ярун). Див.: Летопись по Ипатскому списку. С. 419.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 83.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 357–358

теці було двозначним: з одного боку, галицький князь незадовго перед тим добровільно віддав Перемишль Угорщині, а з іншого — королевич Андрій збирається чомусь силою захопити місто. «Юрєви тогда тысящу дръжашю, преда Перемишль и бѣжа самъ къ Мстиславу». Можливо, оточення Мстислава передумало, і князь зважився захищати Перемишль. Але міський тисяцький з дорогою душею віддав Перемишль ворогові, певно, під тиском тамтешніх, ворожих князеві бояр.

Далі розглядатиметься діяльність і функції княжих тисяцьких у Галичі, що відзначались своєю специфікою і оригінальністю в порівнянні з такими урядовцями в інших князівствах і землях Давньої Русі. Для XII ст. не існує відомостей про галицьких тисяцьких. У докладному Київському літописі XII ст., що чимало уваги приділяє галицьким справам, тисяцькі взагалі згадуються рідко. В обох наведених далі прикладах вони походять із Наддніпрянщини. У 1164 р. розгорілася суперечка у стані чернігово-сіверських Ольговичів. Після смерті батька Святослава Ольговича Олег ворогує з братом у перших Святославом Всеволодичем. У тій суперечці активну участь узяв «Гюрги тысяцький», явно чернігівського походження. А 1169 р. Мстислав Ізяславич, правнук Володимира Мономаха, не без боротьби з своєю ріднею захопив Київ. Його допоміжна кіннота чорних клобуків стрімко вдерлась до міста: «А берендичи пустив на воропъ, и на болоньи отъ Днѣпра зажгоша дворъ тысячкого Давыда»¹. Однак ні ці, ні подібні їм інші скупі згадки джерел XII ст. не можуть дати нам скільки-небудь реального уявлення про тисяцьких у Південній Русі того часу. А от Галицько-Волинський ізвод XIII ст. містить чимало відомостей про галицьких тисяцьких, які, на мій погляд, можуть допомогти уявити собі цього чина галицького княжого двору в його статусі й діях. Почнемо з часу, коли Данило досяг повноліття, і мати передала йому владу й пішла до монастиря. Це сталося 1219 р.

Тисяцький князя Данила Дмитрій виступає поряд із ним уже в перший рік його самостійної державної діяльності. Тоді Данило за дорученням свого тестя, галицького князя Мстислава, за-

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 365–366.

хищав Галич від угорсько-польського війська. Мстислав зазнав поразки у битві з поляками на Кривавому Броді й був змушений залишити Галичину. Він звелів зятю: «Изыди из града!» Данило же изыде из Дьмитромъ тысяцкымъ, и съ Глѣбомъ Зьеремѣвичемъ и с Мирославом...»¹ Та ще раніше, коли Данилові ледве виповнилося десять років, в його оточенні з'явиться боярин Дем'ян, котрого через десять же років літописець назве тисяцьким.

У 1211 р. угорське військо і з'єднані сили західноруських князів ідуть на Галич відбивати його у зайд, чернігівських князів Ігоревичів. Від Василька, що княжив тоді у Белзі, прийшли зі своїми загонами люди його двору, і серед них «Демьянь и Воротиславъ, и инии бояре мнози»². У цьому фрагменті джерела Дем'яна ще ніяк не виділено, він названий серед інших бояр. А от згідно розповіді Галицько-Волинського літопису про події 1221 р., він вже займав одну з вищих посад у дворі Данила Романовича. Тоді Мстислав Мстиславич відбиває в угрів Галич, йому допомагає зять і союзник: «Данилови бо приехавшу в малѣ дружинѣ съ Демяномъ тысяцкимъ»³. Слова «малая дружина» означають звичайно воїнський контингент княжого двору, яким командували дворський або тисяцький.

Однак бувало, що «малой дружиной» керував сам государ. Тоді тисяцькому доручався княжий полк. У 1230 р. під час запеклої й кривавої боротьби з бунтівними галицькими боярами «Данилови же събравшу вои вборзѣ, посла Демяна на Судислава, а самъ иде в малѣ дружинѣ къ Галичю... Судиславъ не стерпѣ передъ Демианомъ, но побѣже в Галичъ», — отже, стратегічний план старшого Романовича було виконано. Боярський ватажок був загнаний у Галич, де йому швидко по тому довелося капітулювати. Данило обложив Галич, і до нього «прийде же Демьянь съ всѣми бояры галицкыми»⁴, — вони перекинулися на княжу сторону, переконавшись, що в тій ситуації сила на боці государя.

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 83.

² Там же. С. 80.

³ Там же. С. 85.

⁴ Там же. С. 92.

Вірний слуга свого князя, Дем'ян був хороброю людиною, стійкою у бою, і міг запалити воїнів на битву. У 1230 р. Данило Романович доручив йому захищати Галич від угорського королевича: «Изыде же Бѣла риксъ, рекомый король угорський¹, в силѣ тяжцѣ, рекшю ему, яко: «Не имать остатися градъ Галичъ, нѣсть кто избавляя и отъ руку моею»².

Цими словами починається своєрідна, написана у кращих традиціях середньовічного красного письменства, особлива повість про невдалий напад угорського королевича на Галич³. Тут і вихваляння угорського принца, проти якого начебто ніхто не може встояти, і божа поміч Данилові й Василькові, і «рана [кара] фараонова», наслана Господом на угрів (епідемія), і ангел, що нищить загарбників. Навіть Дністер, що розлився тоді, порівнюється вченим галицьким книжником з біблійною рікою Скиртом. М.С. Грушевський з приводу цієї повісті відзначив: «Що ж до стилю оповідання, то, крім кількох виразних біблійних алюзій, ... маємо в нім і стилістичну імітацію оповідання пророка Ісаї»⁴.

«Половци Беговарьсови», яких угорський король залучив до участі в цій кампанії (про що йдеться в літописі), були, слід гадати ордою, що кочувала десь на Нижньому Дунаї: до цього району половецькі хани почали перебиратись ще з середини ХП ст. Історичні реалії склалися не на користь Угорщини. «Побачивши одначе, що місто [Галич] хоче рішуче боронитися, а Данило стягнув у поміч половців Котянової орди і польські полки, Бела кинув облогу і спішно пішов назад, понісши великі втрати у війську наслідком хвороб, що розвинулися в його війську, і партизанської війни, веденої галичанами. Далеко тяжчою видалалася Романовичам боротьба з внутрішнім ворогом»⁵.

Ворожа загроза Галичу не налякала Дем'яна. Марно посол угорського королевича повторював слова Бели: «Слышите сло-

---

¹ Бела тоді був наступником престолу, а королем — його батько Андрій II (помер 1235 р.).

² Галицько-Волинський літопис. С. 92.

³ Котляр М.Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. С. 206–207.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 48.

⁵ Там же.

веса великого короля угорського, да не уставляетъ власть Демьянь, глаголя и земля изметъ, ны Бог, ни да уповаеть вашъ Даниль на господа, глаголя: «Не имать предати градъ съй королеви угорському». І знову Дем'ян зберігав мужність — «Демианъ же одинако крѣпляшеса, грозы его не бояся»¹, чим виграв час і допоміг князеві відстояти Галич від ворога.

Так само 1231 р., коли Данило Романович опинився в скрутному становищі, будучи оточеним ворожими йому боярами та їхніми людьми у Галичі, Дем'ян з купкою воїнів княжого двору став біля государя і не дозволяв нікому наблизитись до нього. Данило звернувся тоді по допомогу до городян стольного града: «Самому же Данилу созвавшю вѣче, оставшюся в 18 отрок верныхъ и с Демяномъ тысяцкимъ своимъ...»². З дальшої розповіді джерела можна зрозуміти, що городяни підтримали свого государя проти бояр.

Взимку 1232/33 р. угорське військо на чолі з королевичем Андрієм знову рушило на Галич. Князь вийшов ворогові назустріч. Ось як рухалось його військо: «Василкови же идушю противу угромъ, а Демяну тысяцкому идушю и инѣмъ полкомъ многымъ ошую, Даниль же идяще полкомъ своимъ посреди»³. Як бачимо, тисяцький Дем'ян продовжував залишатися чільним воєводою свого князя. У класичному для Давньої Русі тричленному бойовому порядку він командував лівим крилом.

Вірний Данилові тисяцький Дем'ян пильно стежив за підступами галицьких великих бояр, що особливо посилились на межі 20-х і 30-х років XIII ст. У тому самому 1230 р. «кромолѣ [змові] же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкыхъ» — вони замислили заманити Данила Романовича у боярський замок Вишню, що належав «Филиппу безбожному», і вбити там його. Але перед тим, як государ зібрався до Вишні, «прийде къ нему посоль от тысяцкого его Демяна, рекшю ему, яко: «Пирь ти золь

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 93.

² Там же. С. 94.

³ Там же. С. 95.

есть, яко съвещано есть безбожнымъ бояриномъ Филипомъ и братучадомъ твоимъ Олександромъ¹, яко убиену ти быти»².

Мабуть, тисяцький Дем'ян був людиною видатних здібностей і вміння. У першій половині 20-х років Данило Романович неодноразово використовував його як удачливого дипломата. У 1221 р. князь опинився у скрутному становищі, його затиснули з обох боків суперник у змаганнях за Волинь белзький князь Олександр Всеволодич і краківський государ Лешек Білий, котрий теж претендував на Волинську землю. Їм допомагав і угорський король : «В то же врѣмя отступилъ бѣ Олександръ [зрадив Романовичів] и сѣтвори миръ с Лесткомъ и Коломаномъ³, и с Филею [угорським полководцем] грѣдымъ⁴, Романовичема не престааша хотя зла». Щоб роз'єднати ворожу коаліцію, Данило вдався до дипломатичних і воєнних засобів.

З побіжного зауваження літописця відомо, що Романовичі підбили Литву напасти на Польщу, і це зробило Краків поступливішим на перетрактаціях з Руссю («по литовском воевании на ляхы сѣтвори миръ» Лешек). Джерело називає дипломатів з обох сторін при посередництві яких була досягнута угода: «Сѣтвори миръ Лестко съ Даниломъ и Василкомъ, и Дрѣжиславомъ Абрамовичемъ и Творианомъ Вѣтиховичемъ, а Романовичи сѣтвориста миръ съ Демяномъ тысяцкымъ». Головним і найбільш бажаним для Данила наслідком договору було те, що «отступи Лестько отъ Александра». Данило одразу використав угоду: «В субботу же на ночь поплєнено бысть около Белза и около Червна Данилом и Василкомъ, и вся земля [Белзька] поплєнена бысть»⁵. Літописна розповідь розкриває ключову роль тисяцького у готуванні й підписанні русько-польського договору 1221 р.

Через чотири роки Романовичам знову довелось воювати проти Олександра белзького, котрий вступив у союз із тестем

---

¹ брат Данила у перших, белзький князь Олександр Всеволодич, що неодноразово згадується в моїй праці.

² Галицько-Волинський літопис. С. 93.

³ угорський королевич.

⁴ угорський сановник, приставлений королем до сина.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 85.

Данила Мстиславом галицьким, що тоді ворогував із зятем. Після вдалого для Романовичів завершення кампанії «бывшимъ посломъ отъ обоихъ, и пущень бысть Демианъ и Андрѣй» для укладення угоди¹. Нарешті, у 1228 р. Данило, що вважав тоді себе васалом Мстислава Мстиславича, надіслав до нього свого дипломатичного представника скаржитися, що жителі Пінська самовільно загарбали належне волинському князеві місто Чорторийськ: «Даниль же посла Демьяна къ тести своему, река ему», що піняни вдерлись до Чорторийська. Мстислав на словах підтримав Данила, та не допоміг йому. Тоді Романович пішов на Чорторийськ разом з Дем'яном і Мирославом, двома чи не найближчими до нього урядовцями його двору, і коротким штурмом здобув місто, приєднавши його до свого князівства². Як бачимо, діяльність тисяцького Дем'яна була вельми активною й різноплановою. В його особі князь Данило мав вірного, вмілого і досвідченого урядовця, котрий проводив княжу лінію самовіддано й вдало.

Підсумовуючи сказане щодо ролі й обов'язків тисяцького в Галичі, відзначу, що тисяцькі в часи Данила Романовича були високими княжими урядовцями, служили государю (за винятком зрадника Григорія Васильовича) і були в його руках важливим знаряддям здійснення своєї влади у місті й князівстві у цілому.

Печатник

У величезному фонді давньоруських джерел, насамперед літописів, існують лише кілька згадок про «печатника», хранителя княжої печатки, канцлера, одного з найвищих чинів двору государя. Всі вони належать Галицько-Волинському ізводу. В жодному іншому княжому дворі на Русі подібної посади не існувало, якщо, звичайно, довіряти літописанню і словникам давньоруської мови.

Уперше княжий печатник Кирило з'являється на сторінках нашого джерела у переказі подій 1241 р., у ролі воєводи свого государя. Тоді, після «Батиевого погрому», підняла голови фео-

---

¹ Новгородская первак летопись. С. 87.

² Галицько-Волинський літопис. С. 90.

дальна опозиція княжій владі у Галицькій землі, яка до того, з часу утвердження Данила Романовича в Галичі 1238 р., приишкла і лише чекала зручного часу, щоб піднятися проти свого государя. Той час настав після спустошення монголо-татарськими ордами Русі у 1237–1241 рр. Далі літописець небезсторонньо нотує: «Ростислав¹ събралъ князи болоховские и останокъ галичанъ, прииде ко Бакотѣ»².

Скориставшись із послаблення влади Романовичів у Галицько-Волинській Русі, Ростислав Михайлович відважився на спробу повернути собі Галич (який недавно втратив) і вступив у союз із «болоховськими князями», залучивши до справи ще й частину галицького боярства. Ці болоховські князі, так само, як і Болоховська земля, в якій вони купно, мабуть, правили, належать до числа головних загадок давньоруської історії XII–XIII ст. Згідно свідоцтв Галицько-Волинського літопису (з врахуванням даних актового матеріалу XVI–XVII ст.), Болоховська земля простяглась у верхів'ях Південного Бугу, басейнах річок Горині, Случа й Тетерева³ Літописці XII–XIII ст. називають вісім болоховських міст: Болохов, Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городище, Божський і Дядьків.

Самим болоховським князям присвячена чимала наукова література. Один час їх навіть вважали волохами чи торками, але більшість істориків упевнена в їхній приналежності до слов'ян. Слід вважати спрощеним погляд на болоховських князів як на місцевих, головним чином галицьких, бояр, яких помилювали татари і за це вони визнали владу Орди і служили їй. Найбільш близькою до істини уявляється мені версія М.С. Грушевського, за якою болоховські князі очолювали незалежні від будь-якого князя міські й сільські общини. Вчений слушно на-

---

¹ не раз згаданий у нашій розповіді Ростислав Михайлович чернігівський, що з середини 30-х років зазіхав на Галич і землю.

² Галицько-Волинський літопис. С. 103.

³ *Дашкевич Н.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. К., 1876; *Его же.* Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. К., 1899; Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976 та ін.

живав їх поборниками обласної самостійності й противниками централізованого державного ладу. Йому належить тонке висловлювання: «Репрезентантами князівсько-дружинного ладу вони не були, а були князями в значенні переддружиннім»¹.

Як встановлено істориками, Галицьке князівство виникло досить пізно в порівнянні з іншими князівствами Південно-Західної Русі: лише на початку 40-х років XII ст. Воно розвинулось із територій двох волостей: Теробовльської й Перемишльської, що перебували у володінні князів з династії Ростиславичів, а також завдяки освоєнню земель на півдні, заході і півночі. Тільки на початку XII ст. у центральній частині Галицької землі, що почала тоді формуватися, виникають нові феодальні міста Звенигород і Галич².

Та навіть на початок XIII ст. Галицьке князівство залишалось недосить консолідованим. Тому, як тільки загинув 1205 р. великий князь Роман Мстиславич, воно знову стало роздробленим. Слабкість центральної влади в Галицькій землі, недостатня «окняженість» (одержавленість) її території були головними причинами того, що її окраїни майже не відчували на собі цієї влади, тим більше території, розташовані на стику кількох князівств. А Болоховська земля якраз лежала там, де сходились Київська, Галицька і Волинська землі.

Тому є підстави вважати, що Болоховська земля залишалась незалежною, і в XII і в першому 40-річчі XIII ст. перебувала поза державною структурою будь-якого князівства, аж поки на неї не поширили владу Романовичі. У цій землі, певно, зберігались суспільні відносини, властиві пізній фазі існування родоплемінного ладу. Не випадково літописці ні разу не називають на ім'я жодного з болоховських князів: тамтешнє суспільство перебувало на стадії, коли влада вождя ще не стала спадковою, а сам він не піднісся над плеємною верхівкою. Не можна прийняти думку, ніби болоховські князі були якимись закутними Рюриковичами. Якби вони були Рюриковичами, то літописці

---

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 155–157.

² Котляр Н.Ф. Формирование территории... С. 75–117.

обов'язково назвали б їх всіх на ім'я, зафіксували часи народження, одруження й кончини¹.

У державі було неспокійно, тому «Курилу же сущу печатнику тогда в Бакоте, послану Даниломъ князем и Василкомъ исписати грабительства нечестивыхъ боярь, утѣшити землю»². Цей Кирило, що вперше згадується в тільки-но наведеному фрагменті Галицького літопису, був чи не найближчою до Данила в його оточенні людиною. Близько 1243 р. галицький літописець називає його митрополитом, але висвячення Кирила в сан сталося під час його поїздки до Нікеї близько 1246³, де тоді перебував православний грецький патріарх. Кирило згодом розійшовся з Данилом через жваві стосунки того з папським престолом (які він не схвалював) і від'їхав до Олександра Невського, у Володимир на Клязьмі, де знаходився з 1251 по 1264 р., тобто до смерті цього князя. В другій половині 60-х — 70-х роках він жив у Києві й обіймав посаду загальноруського митрополита. Помер 21 листопада 1281 р. у Переславлі Залеському⁴ Як видно з подальшої розповіді літописця, на початку 40-х років Кирило належав до числа полководців Романовичів.

Та Кирило був не лише церковним ієрархом і воєводою, а ще й досвідченим, видно, адміністратором, коли вже государ доручив йому втихомирити південний рубіж Галицького князівства, визначити обсяг безчинств і здирств, заподіяних боярами тому регіонові. На нього покладалось і завдання дати відсіч війську Ростислава та ворожим боярським загонам. Відкинувши ворога від брами Бакоти, Кирило присоромив Ростислава Михайловича, нагадавши йому про ті благодіяння, які він з батьком

---

¹ *Котляр Н.Ф.* Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли) // *Элита и этнос средневековья*. М., 1995. С. 98–103.

² Галицько-Волинський літопис. С. 103.

³ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1901. Т. XLI. С. 33.

⁴ *Черетнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // «Исторические записки». № 12. М., 1941. С. 245–251; *Творогов О.В.* Кирилл // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1. (XI — первая половина XIV вв.). Л., 1987. С. 225–227.

одержали від Данила в лиху годину Батисевої навали. Але той гордовито відмовився вислухати печатника. Тоді «видевъ же непослушанье его [Ростислава], и изыде на ня с пѣшьци, онъ же увидѣвъ то, пойде прочь». Після цього Данило Романович на чолі свого війська «устребися на ня: грады ихъ [болоховців] огневи предасть и гребля ихъ роскопа». Ростислав побіг за Дніпро.

Справу розгрому болоховських князів довершив печатник: «Прийде же Куриль, печатникъ князя Данила, съ тремя тысячами пѣшець и трети сты конникъ, и вѣдасть имъ взяти Дядьковъ градъ», після чого «плѣнивъ землю Болеховскую и пожегъ...»¹.

Через рік з огляду на повернення монголо-татарського війська з Європи виникла небезпека і для князівства Романовичів. Тому «Даниль же затворилъ Холмъ², еха ко брату си Василкови³, и поима съ собою митрополита Курила»⁴. А восени 1246 р. «Куриль бо бѣ митрополитъ идяше посланъ Даниломъ и Василкомъ на поставление митрополье руское...»⁵.

При тому, що існувала спільна для всієї Русі Київська митрополія, Данило Романович вирішив заснувати загально-руську митрополію в Галицько-Волинському князівстві, що б незмірно піднесло міжнародний авторитет государя і офіційно зробило б його першим серед давньоруських князів. Справа полегшувалась тим, що митрополіча кафедра в Києві залишалася не заміщеною з часу монгольської навали на столий град. Надісланий 1237 р. з Нікеї, де тоді перебував вигнаний 1204 р. з Константинополя хрестоносцями візантійський патріарх, грек Іосиф⁶ після зруйнування Києва ордами Батия в джерелах біль-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 104.

² неприступна фортеця Холм була по монголо-татарській навалі фактичною столицею Данила.

³ перебував тоді у Володимирі Волинському.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 104. Типове для Галицько-Волинського ізводу забігання вперед: адже Кирило був поставлений митрополитом лише через чотири роки, про що йдеться в наступному записі джерела, наведеному мною.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 110.

⁶ Новгородская первая летопись. С. 285.

ше не згадується, він або втік додому або загинув. Ще раніше, в 1222–1223 рр. володимирський єпископ Іоасаф, що мав резиденцію в Угровську, спробував на власний страх і ризик сісти на митрополичу кафедру (якої тоді ще не існувало!): «ступи на столъ митрополий и за то свержень бысть со стола своего»¹. Данило не схвалив передчасну ініціативу волинського ієрарха, Іоасаф «приведень бысть на бископью в Холмъ»².

Якщо врахувати ту обставину, що в 1240–1242 рр. Данило Романович поширив свій політичний вплив на Київ, то він природно зайнявся справами церковними (ідеологічними) і на власний розсуд вибрав кандидата в митрополити на ім'я Кирило, явно русина за походженням. Хоча Кирило названий у літописі митрополитом, але висвятити його змогли лише в 1246 р. (Щоправда, в 1240–1244 рр. патріарха в Нікеї просто не було). Коли Кирило приїхав нарешті до патріаршого двору, його затвердили без жодних труднощів³.

Політик з голови до ніг, Данило використав суто, здавалось би, церковну подорож Кирила до Нікеї, аби владнати стосунки з угорським королем. Літопис констатує: «Бывшую ему [Кирилові] у короля, убѣди и король словы многими, дары увещеваа, яко: «Проведу тя у Грекы с великою честию, аще створить Даниль съ мною миръ». Кирило вимагав клятву від Бели IV, що той буде додержуватись угоди з Данилом. Одержавши запевнення у цьому, він повернувся до свого государя і порадив йому: «Поими дъщерь его сыну си женѣ». Пысля того «Данило пойде, поемь сына своего Льва и митрополита, и иде къ королеви въ Изволинъ, и поя дщерь его сыну...»⁴.

В угорському місті Изволіні 1246 р. була підписана важлива для обох сторін міждержавна угода, за якою, крім іншого, відбулося передання королю знатних угорських полонених, захоплених Романовичами у битві під Ярославом влітку 1245 р. То був вияв доброї волі, що скріпив союзницьку угоду своєрідною

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 85.

² Там же.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 67, 267.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 110.

печаткою якої став династичний шлюб. Одруження Лева з Констанцією засвідчене і угорським джерелом¹. Літопис підкреслює видатну роль Кирила в укладенні важливого дипломатичного договору.

Підсумовуючи сказане, відзначу, що Кирило був людиною сильного характеру і видатних державних здібностей. Він хоробро бився з ворогом, командував військом, уміло вів перетрактації з угорським королем. Досліджені тексти Галицько-Волинського ізводу ще раз переконують у тому, що на Русі придворні чини і посади не були закріплені за певними особами, коли навіть печатник використовувався як воєвода, а церковний ієрарх посилався закордон як дипломат.

Радники

У цій ролі при дворі Данила виступало кілька ближніх бояр. Зупинимось на найбільш яскравій постаті з їхнього оточення боярині Мирославі. Він виступає на історичну сцену влітку 1206 р.

Тоді, по смерті великого князя Романа Мстиславича, його родина опинилась у тяжкому становищі. Проти княгині Анни та її двох ще дуже малих синів піднялися із зброєю в руках галицькі великі бояри. Анна тікає до м. Володимира, сподіваючись, що там, у вотчині її мужа, почуватиметься безпечно. Але Ігоревичі, що були закликані боярами до Галичини, не задовольнилися набутиєм і вимагають від громади міста Володимира видати їм малих Романовичів. У цій критичній ситуації княгиня приймає рішення залишити Волинь: «Наутрии же увѣдавши княгини [про загрозу від Ігоревичів], свѣтъ сътвори с Мирославомъ [и] съ дядькомъ [вихователем княжичів] и на ночь бѣжаша в Ляхы [до Польщі]»². Так Анна приймає перше своє політичне рішення, порадившись перед тим із Мирославом.

Через п'ять років по тому удова Романа, що сиділа з малим ще Васильком у Бересті, довірить Мирославу справу першорядної ваги: «Княгини же Романова посла Мирослава ко Лесткови глаголюща, яко: «Сий [Олександр, князь белзький] всю землю

---

¹ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Ed. G. Vencel. T.4. Pest, 1864. p.13.

² Галицько-Волинський літопис. С. 78.

нашу и отчину държить [Волинь], а сынъ мой въ единомъ Берестыи» княжить. Дипломатична місія Мирослава увінчалася успіхом, бо Олександр був змушений віддати княже місто Белз Василькові. На наступних сторінках літопису описане князювання Василька у Белзі, й серед чотирьох великих бояр, що були при ньому, названо Мирослава¹.

Будучи, гадаю, найближчим до родини Романа боярином, Мирослав виконував важливу роль радника і фактичного правителя при малолітніх дітях Анни. Близько 1212 р. «княгини же Романова съ сыномъ своимъ Даниломъ и съ Вячеславомъ Толстымъ [великим волинським боярином] бѣжавша въ Угры, а Василько с Мирославомъ ехаша въ Белзь»², де мав княжити цей молодший син Романа. Через рік чи два бачимо Мирослава серед «великих і найміцніших» бояр волинських, котрі підтримували Данила в боротьбі проти галицького боярина Володислава, що самочинно вокняжився в Галичі. Проти Володислава було послано з військом «отъ Данила же Мирослава и Демиана»³. Як мовилось, останній, теж волинський великий боярин, довгими роками був тисяцьким і найкращим воєводою Данила Романовича.

У 1219 р. Данило починає рішучу боротьбу за відвоювання у Польщі Волині, і з ним повсюди і невідступно перебуває Мирослав, так само, як раніше, коли старший син Романа жив в Угорщині, цей боярин був завжди поряд із Васильком. Разом із Данилом Мирослав витримує облогу угрів у Галичі, далі допомагає князеві здобути Чорторийськ. Коли Данило збирає віче в Галичі, щоб заручитися підтримкою міського населення проти боярства, при князеві було лише 18 вірних дружинників; тоді «Мирославу пришедшу къ нему на помощь съ малому отроку [невеликим числом отроків]»⁴. При читанні Галицько-Волинського ізводу створюється враження, що Мирослав виконував при Василькові й Данилові роль Добрині Нікітіча, брата матері Воло-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 78–81.

² Там же. С. 81.

³ Там же. С. 82.

⁴ Там же. С. 83, 90, 94.

димира Святославича Малуші. Він був захисником княжичам, старшим другом, радником, правителем, воєводою... Княгиня Анна довіряла йому найдорожче: своїх синів.

Мирослав також брав участь у різних урочистостях, що супроводжували міжкнязівські стосунки на Русі: «Еха Василко к Суждалю на веселе [весілля] шюрина своего, к великому князю Гюрьгю, поем Мирослава съ собою и ины» [бояре]¹ — подібна формула літопису може свідчити про особливе, навіть виключне становище Мирослава при дворі Романовичів.

У 30-х роках XIII ст. Данило Романович поширив свій вплив на Київ, ставши у приязні відносини з тамтешнім князем Володимиром Рюриковичем. Галицький государ допомагав київському стримувати натиск чернігівського князя Михайла Всеволодича, котрий зазіхав і на Київ і на Галич, залучаючи на підтримку великі орди половців. Одним із найближчих помічників Данила у цій кампанії був Мирослав. У 1235 р. Данило Романович «оставилъ у него [Володимира Рюриковича] Глѣба Зеремѣвича [свого боярина] и Мирослава, и ины бояры многы»². Мирослав був приставлений Данилом до Володимира на прохання київського князя як представник свого государя і головний радник. Літописець так пише про це: «Вълодимеру же просящу [у Данила], Мирославу же помагающю ему»: «Изыдемъ на поганья половци» і далі: «Володимиру же хотящю възвратитися [з походу], и Мирославу глаголющю на възвращение», але Данило Романович присоромив київського князя і його радника, мовивши, що це суперечить рицарській честі³. Останній раз Мирослав згадується в літописі, коли його в тому 1235 р. разом із князем Володимиром Рюриковичем захопили в полон спільники чернігівського князя Михайла половці⁴. Напевне, в тому полоні й загинув цей найближчий до Романовичів волинський боярин.

Як мені здається, можна зробити спробу, бодай гіпотетично, встановити, з якого саме боярського роду походила Романова

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 92.

² Там же. С. 97.

³ Там же.

⁴ Там же.

княгиня. Серед волинських великих бояр літопис найчастіше називає Мирослава. Джерело створює враження, що то був найближчий до Анни та її синів боярин, котрому доручались важливі та делікатні дипломатичні й узагалі державні справи.

На сторінках Галицько-Волинського ізводу Мирослав одразу з'являється як добре знайома літописцям і, напевне, сучасникам людина, бо джерело не вказує ні його соціального становища, ні посади при дворі князя Романа, певно, розповідати про все те людям його часу не було потреби. Ймовірно, Мирослав був братом Романової княгині Анни.

Кормильчич

«Кормилец» був одним з найвищих сановників княжого двору на Русі, вельможним вихователем наступника княжого стола. Даремно словник Срезневського ставить знак між кормильцем і дядьком¹, останній був швидше слугою. Пригадаймо наведену мною розповідь про романтичну втечу княгині Анни з синами з Володимира Волинського. Дізнавшись про загрозу з боку Ігоревичів, вона порадилася з Мирославом і дядьком й вирішила втікати до Кракова. Вночі княгиня вибирається з Володимира: «Данила же взме дядько предъ ся, изыде изъ града, Василка же Юрий попь с кормилицею взме, изыде дѣрою вонъ изъ града»². З контексту виходить, що хлопчиків виносили з міста слуги й священник. Можна припустити, що справжнім кормильцем княжичів був тоді сам Мирослав. А от починаючи з 40-х років XIV ст. галицькі й іноземні джерела дійсно називають дядьком людину з функціями кормильця.

Термін «кормилец» дуже рано з'являється в літописі. Розповіді про трагічну смерть князя Ігоря в Древлянській землі 945 (944) року, «Повість временних літ» зауважує: «Вольга [Ольга] же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ съ дѣтскомъ Святославом, и кормилецъ его Асмудъ.»³. До цього місця джерела

---

¹ Срезневский И.И. Материалы для Словаря древне-русского языка. Т. 1. СПб., 1893. Стб. 1405.

² Галицько-Волинський літопис. С. 78.

³ Повесть временных лет. С. 27.

видавець «Повісті» Д.С.Лихачов зробив характерну примітку: «Кормилец — дядька, «педагог» при молодому князі, котрий зберігав певне значення і тоді, коли його вихованець ставав дорослим. Таких кормильцев згадано в літописі кілька. У Ярослава [Володимировича] був кормильцем і воєводою Будий (Будій, Блуд). У сина Мономаха Юрія був кормильцем Георгій Симонович. Під 1151 і 1171 рр. в Іпатіївському літописі згадується кормилец при князі Володимирі Андрійовичі. Пізніше кормильці називались часом «дядьками» і «пестунами»¹.

Особливість Галицько-Волинського ізвода полягає в тому, що на його сторінках саме слово «кормилец» взагалі відсутнє. А от похідне від нього «кормильчич» трапляється неодноразово. У всіх відзначених літописцем випадках той кормильчич є одним із лідерів великого галицького боярства і звичайно протистоїть государю. Власне, йдеться (за єдиним виключенням) про одну людину, Володислава Кормильчича. Природніше від усього припустити, що цей Володислав був сином кормильця останнього Ростиславича на галицькому столі Володимира Ярославича.

Володислав Кормильчич з'являється вже на першій сторінці Галицько-Волинського літопису (під 1205 р.). Його «приведоша» з Угорщини, куди його загнав Роман Мстиславич «неверы ради: словяху бо Ігоревича».² Кидається у вічі та обставина, що Володислава «привели», а не сам він повернувся до Галича. Значить, угри послали його туди, щоб він, лідер проугорської боярської партії Галичини, проводив там вигідну їм політику. З лаконічного фрагменту джерела дізнаємось, що Роман вигнав кормильчича за державну зраду, адже той намагався посадити на галицький стіл одного з сіверських Ігоревичів, ймовірноше від усього, Володимира. Отже, ще за життя Романа галицькі олігархи вирішили спекатися владного князя й зав'язали стосунки з одним з Ігоревичів. Сказане підтверджується подальшим розвитком подій. Уже 1206 р. сини Ігоря Святославича вокняжились у Галицько-Волинській Русі.

¹ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. С. 435 (під 945 р.).

² Галицько-Волинський літопис. С. 77.

Проте Володимир, Роман, Святослав і Ростислав Ігоревичі не виправдали надій боярства, вони не бажали ставати його маріонетками. Ці бідні, але гордовиті, Рюриковичі обтяжувались принизливою боярською опікою і через п'ять років вирішили раз і назавжди покінчити з боярами, не зупинившись навіть перед фізичним винищенням їх.

Влітку 1211 р. «свѣтъ [змову] же сътвориша Игоревичи на бояре галицкыи, да избють ихъ. Убьено же бысть ихъ числом 500, а инии же разбѣгошася. Володиславъ же Кормиличичъ бѣжа въ Угры»¹. Ігоревичі вирішили скористатися досвідом боротьби з боярством свого великого попередника Романа Мстиславича. Однак вони не мали ні сили ні авторитету Романа, не могли спертися, як він, на городян Галича та інших міст, бо були зайдами й не мали місцевого коріння. В очах галицького суспільства Ігоревичі були узурпаторами, котрі відняли престоли у отчичів-Романовичів. Та й політична ситуація в князівстві була для них несприятливою, роздробленість, яка настала по смерті Романа, взагалі дуже і дуже послабила княжу владу.

Додамо до цього, що ні в кого з Ігоревичів не було ні політичного досвіду ні характеру Романа Мстиславича. Історики звичайно вважають кількість забитих ними бояр 500 перебільшеною². Однак число загиблих мало бути значним. Майно вбитих і втікачів до Угорщини Ігоревичі забрали собі, що видно з наступної розповіді нашого літопису. Виходячи з послідовності перебігу подій, М.С. Грушевський слушно відносив «боярську різню» на літо 1211 р.³

Але проводирям найсильнішої на той час проугорської партії в Галичі пощастило втекти: «Володиславъ же Кормиличичъ бѣжа въ Угры, и Судиславъ и Филипъ»⁴, ці ватажки галицького боярства опинились в Угорщині. І вони не забарились з кривавою відповіддю бундючним і недалекоглядним Ігоревичам. Угорщина здавна зазіхала на Галицьку землю. Згадаймо, як

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 79.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 26.

³ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 11.

⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 79.

1188 р. король, замість того, щоб допомогти скинутому боярами з престолу Володимирові Ярославичу, ув'язнив його в Угорщині, а на стіл у Галичі посадив свого сина! Тому Андрій II пішов назустріч боярам-вигнанцям на чолі з Кормільчичем: «Просиша [бояри] у короля угорського: «Дай намъ отчича к Галичю Данила, ать с нимъ приймемъ [и] от Игоревичевъ»¹.

У цих словах відверто викладена програма Володислава й інших великих бояр. Вони зовсім не збирались поновлювати Данила на столі, інакше б вони сказали, що престол призначається Данилові. Вони ж мовили: «Съ нимъ приймемъ» Галич у Игоревичів, та не для малого князя, а для себе. Як свідчить літописець, «король же с великою любовью посла воя въ силѣ тяжцѣ». В обозі угорського війська їхав Володислав з іншими боярами. Подолавши опір виставлених Игоревичами загонів, військо увійшло до Галича.

По тому бояри зуміли покінчити з Игоревичами. Після повернення до Галича вони викупили за величезні гроші з угорського полону Романа і Святослава Игоревичів і у вересні 1211 р. повісили їх!: «Убѣжени же бывше угре великими дарми, предани быша на повѣшение» князі Игоревичі². Цей єдиний в давньоруській історії факт публічної розправи васалів над князями ще раз свідчить про жорстокість і цинізм галицьких бояр, повне нехтування ним норм будь-якої моралі, церковної й феодальної. Він демонструє ще й виключну могутність галицького боярства, що могла зрівнятися на Русі хіба що з силою бояр Новгороду Великого. Але й ті не вішали прилюдно своїх князів!

Однак іділія князювання хлопчика Данила в стольному граді батьківського князівства тривала зовсім недовго. Спочатку бояри вигнали з Галича його владну матір, котра приїхала підтримати сина і налагодити керівництво князівством. Далі вони спробували позбавитись і Данила. Але король Андрій вирішив демонстративно прислухатись до думки верхів суспільства і зая-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 79.

² Там же. С. 79.

вив: «Вълодиславъ княжится, а ятровь мою выгналь»¹. Його люди схопили Володислава і «оковавше, ведоша въ Угры»². Та це не означало, що Андрій II збирався поновити Данила на галицькому столі. Його наміри були зовсім іншими.

При потуранні їй, більше того, сприянні короля спільники Кормильчича, великі бояри підбили пересопницького князя Мстислава захопити Галич. Він пішов разом з боярами на стольний град Галицького князівства. Становище осиротілої родини Романа стало загрозливим, і княгиня разом з Данилом і Васильком змушені були залишити Галич. Вона з Данилом вирішила шукати прихистку в Угорщині, Василько з Мирославом подалися до волинського міста Белза. І тут зовсім несподівано і нелогічно угорський король, котрий ув'язнив Кормильчича, знову виставляє його на політичну шахівницю: «Король же пусти [випустив] Володислава, и събра много вои и иде на Галичь». При наближенні королівської раті Мстиславу прийшлося залишити Галич і повернутись до Пересопниці. А «Володиславъ же еха в Галич, и въкняжися сяде на столѣ»³.

Як писав знавець проблеми, той «факт для середньовіччя був досить незвичайним. Приклад єдиного в руській історії князювання боярина знову свідчить про велику силу галицьких бояр. Але швидко падіння Володислава разом з тим мовить, що боярство не могло правити самостійно; його роздирали внутрішні суперечності, воно не мало міцної соціальної бази, так що переоцінювати силу його не доводиться»⁴.

Ці справедливі слова виглядають все ж таки занадто фаталістичними: насправді галицьке боярство володіло неймовірною силою, суперечності, що роздирали його, легко долалися, коли доводилось об'єднуватись проти Романовичів. Данилові й Ва-

---

¹ Там же. С. 81. Король називав Анну своєю ятрівкою, дружиною брата. Але не в родинному, а в державному розумінні цього слова — адже він і Роман Мстиславич називали один одного братами, як то було прийнято в середньовічній титулатурі.

² Там же.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 81.

⁴ Пауцто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. С. 199.

силькові прийшлося тридцять років воювати проти галицьких бояр, перш ніж вони змогли возз'єднати Галичину з Волинню. Більш правим був, здається, М.С. Грушевський, коли писав, що суспільна думка була тим вокняжінням збурена: «Факт сей був занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодитися». Ініціатором дій проти Володислава виступив Мстислав пересопницький, що тільки-но втратив Галич¹. Однак насправді головними дійовими особами були угорський король і польський князь, як показує дальший розвиток подій.

Дійсно, вокняжіння боярина в Галичі було не те що не сприйняте суспільною думкою, воно ще більше нагріло ситуацію, і міжнародну, і давньоруську. Південноруські князі ужили рішучих заходів, зібрали військо і пішли на Галич. У тому війську їхав із своїм полком і малий Данило. Польський князь прислав допоміжний загін. Натомість «Володиславъ выйде [проти них] съ угры и чехи своими»², тобто з іноземними найманцями, бо галицьке населення вороже ставилось до нього і не зібрало, як звичайно робилося в таких випадках, народного ополчення. У коротких літописних рядках зосереджена картина боярського панування в Галичі: двоє залежних від Володислава бояр Ярополк і Яволд зачинились у місті з залогою, а сам він виступив проти хлопчика Данила і його союзників, не будучи впевненим у своєму тиллові. Події відбувалися у самому кінці 1213 р.

У великій битві на підступах до Галича Данилове військо перемогло Володиславове: «Бывши же съчи велицѣ, одолѣша ляхове и русь». Драматизуючи події, галицький книжник відзначає: «Данилу же тогда дѣтську суццю, яко же [не] можаше на кони ѣздити»³, хоча насправді княжичеві було вже 12 років, і він упевнено сидів у сідлі, як належало майбутньому воїнові. Взагалі на Русі княжич у 12–13 років проходив обряд ініціації (різні випробування), після чого вважався мужчиною, рицарем.

І все ж таки загони Данила не змогли здобути сильно укріпленого Галича й повернулись на Волинь. Володислав утримався

---

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 29.

² Там же. С. 81–82.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

на княжому столі, хоч і ненадовго. Бо він був угорським попихачем і у всьому залежав від короля та його радників. А Лешек надав Данилові й Василькові, нащадкам великого князя неозорої Галицько-Волинської Русі, наче на глум, малесенькі міста Тихомль і Перемиль, звідки вони не лише заздро дивились на м. Володимир, але почали з цього клаптика Волинської землі одважне відвоювання Романової «отчини».

Самовладне правління боярина в Галичині (хоча й інспіроване угорським урядом) стало формальним приводом до нового втручання з-за кордону до давньоруських справ. Знову угорський король і польський князь зазіхають на Романову спадщину. Якщо вірити літописцеві, Лешків посол переказав його слова королю Андрієві: «Не есть лѣпо боярину княжити в Галичи». Здавалось би, обидва володарі піклувались про Данила, офіційного наступника галицького стола. У дійсності сталось навпаки. Бо далі посол краківського князя від імені свого пана заявив: «Но поими дѣщерь мою за сына своего Коломана і посади его в Галичи»¹. Цьому передували такі події.

Боярин Володислав, на час вокняжившись у Галичі, раптом відмовився ділити владу з уграми! Оскільки при краківському дворі жив тоді Данило, Лешек міг вважати себе зверхником Галицької землі². А король Андрій, що розглядав Галицьку землю мало не як свою власність, страшенно розгнівався на Лешека за те, що той підтримав військову експедицію Романовичів на Галич, і вчинив похід на краківського князя. Захоплений зненацька уграми, Лешек послав до Андрія II краківського каштеляна Пакослава, свого найближчого сановника, При його посередництві государі в 1214 р. уклали угоду в м. Спіші про загарбання і розділення поміж собою Галицько-Волинської Русі³. На тодішнього галицького «князя» боярина Володислава обидва государі просто не звернули уваги.

Боярин же Володислав Кормильчич, котрий став уже непотрібний, але в ситуації, що створилася, міг виявитись небез-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

² *Włodarski B.* Polityka ruska Lieszka Białego Lwów, 1925. S. 51.

³ *Ibid.* S.52.

печним для планів Андрія, був схоплений і засланий до Угорщини, де згодом помер ув'язненим в якомусь замку. Галицький книжник зловтішно занотував, що нахабне захоплення і посідання Володиславом галицького княжого стола принесли нещастя його нащадкам: «Нашедъ зло племени своєму и дѣтемъ своимъ княження дѣля [через те княжіння], всѣ бо князи не призряху дѣтей его того ради»¹. Так зійшов з політичної сцени Кормильчич Володислав, «злой мятежник» Галичини, як назвав галицький книжник іншого бунтівного боярина Судислава.

За Спішським договором трирічна донька Лешка Саломея була заручена (і, здається, незабаром по тому й обвінчана!) з п'ятирічним сином Андрія Коломаном, котрого і посадили князем у Галичі. Західною ж частиною Галицької землі заволодів Лешек Білий. Угода чітко відбилася в нашому джерелі: «Король посади сына своего в Галичи, а Лестькови да Перемишль, а Пакославу Любачевъ»². Каштелян Пакослав, як гадають історики, був автором цього проекту. Саме він вів перетрактації поміж королем і краківським князем, за що й дістав у винагороду Любачівську волость. З пізніших розповідей Галицько-Волинського ізводу відомо, що поза рамками Спішського договору краківський князь захопив забузькі землі Волині з Берестям.

Наче Романовичів не існувало більше, угорський король і польський князь змовились поділити між собою Галичину і почали впроваджувати змову в життя. Про спільну угоду з Романом Мстиславичем і неодноразові обіцянки його вдові захистити права Романовичів і посадити Данила на стіл Галицько-Волинського князівства обидва государі наче забули...

План загарбання західноруських земель сягав так далеко, що Андрій звернувся до папи Іннокентія III з проханням доручити угорському архієпископові «помазати» Коломана на «короля Галичини». За це папі було обіцяно запровадити унію галицької церкви з римською католицькою. Іннокентій погодився, і через певний час, десь взимку 1215/1216 р., Коломан був коро-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

² Там же. С. 82.

нований¹. Зважаючи на прихильну до Романовичів європейську громадську думку і загальне співчуття княжичам на Русі, союзники вирішили повернути їм Володимир-Волинський². Це було чималим здобутком Анни з синами. Звідси розпочався майбутній наступ Данила на Галич. Та все те відбудеться лише через кілька років.

Доки йшли переговори з папою щодо коронації малого Коломана, угорський король почав запроваджувати в життя Спішську угоду. Він посадив сина в Галичі, тримаючи при ньому сильну залогоу на чолі з досвідченим і хитромудрим палатином Бенедиктом, котрий бував у цьому місті раніше і викликав ненависть галичан за знущання над ними. А Лешек увів військо до Перемишля.

У Галицько-Волинському ізводі згаданий ще один «кормильчич». У 1231 р. угорський король, підмовлений боярином Судиславом (принаймні, так вважає літописець), йде війною на Данила, котрий княжив тоді в Галичі. Вороже військо наблизилось до порубіжної фортеці Ярослава, але не змогло здобути місто штурмом. Комендант фортеці боярин Давид Вишатич розгубився, адже «теща бо его б'єше вѣрна Судиславу, кормилчича Нездиловаа, . вѣща ему, яко: «Не можеши удрѣжати града сего». Незважаючи на протидію хороброго й вірного Данилові тамтешнього воєводи Василька, Давид віддав місто ворогові³. Фігура цього Нездила уявляється мені загадковою. Якщо Володислав Кормильчич був, найвірогідніше, сином кормильця князя Володимира Ярославича, то чиїм кормильцем був той Нездило? Хіба що якогось великого боярина на кшталт Судислава? Але ж про боярських кормильцев досі ніхто не чув.

---

¹ Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia. Ed. A. Theiner. T. 1. V.1. Romae, 1860. № 1.

² Галицько-Волинський літопис. С. 82.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 94.

Воєнні чини **Воєводи**

Далеко не завжди князь перебував на чолі свого війська або дружини. Часто, особливо з настанням XIII ст., військом керували його воєначальники (воєводи). До того ж деякі князі (наприклад, Ярослав Володимирович у другій половині XII ст. або Володимир Василькович в останній третині XIII ст.) воліли залишатися вдома, посилаючи з військом вірних і досвідчених воєвод.

З настанням XIII ст. масштаби воєнних операцій руських військ значно зросли. Зробилось численнішим саме військо, зросла кількість полків у ньому, союзники ж (чорні клобуки) перетворились на окремі воїнські частини: стрільців і легку кавалерію. Все це у багатьох випадках робило просто неможливим оперативне керівництво походом і, особливо, боєм з боку самого лише князя. Воєводи з перебігом часу все частіше виступають на сторінках джерел і, зрозуміла річ, насамперед в описах бойових дій і походів.

Все ж таки літописи середини — другої половини XII ст. не так вже й часто згадують інших, крім князя, воєначальників. У ті часи государ залишався головним і, в більшості випадків, єдиним керівником свого війська. Та й сам термін «воєвода» дуже рідко трапляється в літописах, переважно у найдавнішій їх частині. Так, під 945 (944) р. Нестор розповідає про події, що сталися по вбивстві Ігоря древлянами: «Вольга [Ольга] же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ съ дѣтьскомъ Святославомъ, и кормилецъ его Асмудъ, и воєвода бѣ Свѣнелдъ»¹. А в «Повчанні» Володимира Мономаха читаємо: ««На войну вышедъ, не лѣни-теся, не зрите на воєводи, ... и сторожѣ сами наряживайте...»².

Саме слово «воєвода» нечасто зустрічається в Галицько-Волинському літописі (в основному на його останніх сторінках), хоча взагалі княжі воєначальники згадуються в ньому дуже часто. Та й у інших давньоруських літописах цей термін трапляється надзвичайно рідко. Наведу хіба що фрагмент Лаврентіївського літопису за 1220 р.: «Георгій великий князь, сын Всево-

---

¹ Повесть временных лет. С. 27.

² Там же. С. 101.

ложь, посла брата свого Святослава с полкы и воеводами на безбожныя Болгары»¹.

Отже, воєводи начебто не були членами княжого двору², то й не варто про них тут говорити, скаже скептично налаштований читач. Але ж воєводами бували й вищі чини двору: двірські, тисяцькі, навіть сам княжий печатник. Всі вони ходили в походи, очолювали великі й малі загони княжого війська, мужньо билися в першій його лаві. Тому варто все ж таки зараховувати воевод, котрі й не мали придворних чинів, до княжого двору. Спочатку мовлю кілька слів про воевод попереднього, XII ст.

1146 року біля валів Києва сталася вирішальна битва між військами Ігоря Ольговича, що сидів у Києві, і його небожа у перших волинського князя Ізяслава Мстиславича, котрий претендував на головний руський стіл. Щоб відбити атаку авангарда Ізяслава: кінноти чорних клобуків («переїхавше берендичи чересь Лыбѣдь и взяша Игоревы товары [обоз] передь Золотыми вороты и подь огороды»), Ігор звелів поїхати до своїх полків «Улѣбови тысячному своему и Иванови Воитишичю»³. Обидва вони належали до числа ближніх до князя бояр. Та цей приклад не можна вважати характерним для керівництва воєнними операціями у Південній Русі середини XII ст. Адже Ігор Ольгович мав хворобу ніг, не міг ходити і ледве їздив верхи. Він доручив загальне командування військом своєму братові Святославу. Природно тому, що Ігор скористався з допомоги своїх довірених воєвод.

Як відомо, галицький князь Ярослав Володимирович звичайно не ходив у походи на чолі своєї раті, доручаючи її воєводам. Так було і 1159 року під час міжусобної війни між чернігівськими князями Ізяславом Давидовичем і Святославом Ольговичем. На допомогу Святославу наспів князь Володимир Андрійович із своїм полком і «Тудор Елчичь съ галичьскою помощію прииде»⁴.

---

¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 444.

² бо джерела ніколи не називають їх серед посадовців двору.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 232.

⁴ Воскресенская летопись. С. 72.

Набагато багатшими є відомості про воєвод, що керували князівськими полками, у давньоруських джерелах XIII ст. Насамперед, у Галицько-Волинському ізводі. Княжі воєначальники виступають на його сторінках часто і, можна сказати, постійно. Створюється враження, що воєводи не лише командували військом чи його підрозділами, а й проводили самостійні бойові операції, певна річ, за дорученням своїх государів.

Майже всі згадки про них у Галицько-Волинському літописі стосуються воєначальників Данила і Василька Романовичів. Однак у тому джерелі трапляються й нечисленні звістки про воєвод Мстислава Мстиславича Удатного, котрий сидів у Галичі з 1219 по 1228 р. Незабаром після вокняжіння у Галицькій землі Мстислав воював з поляками і «посла Дмитра, Мирослава и Михалка Глѣбовича противу имъ к Городку»¹. Але немає впевненості в тому, що названі воєначальники були послані неодмінно від Мстислава. Як відомо з Галицько-Волинського ізводу, Мирослав був довіреним боярином і воєводою Романовичів. Серед воєначальників Данила у цьому джерелі неодноразово згадано й Дмитра. У Мстислава залишався сам лише Михалко Глібович. До того ж Мстислав Мстиславич серед усіх князівських занять найбільше любив війну і навряд чи він часто доручав свою дружину й нечисленне військо (яке звичайно мав) кому-небудь із своїх воєвод. Зате Романовичі, насамперед старший, Данило, часто й систематично використовували власних воєначальників під час майже постійних воєнних дій, які їм довелось вести протягом багатьох десятиліть.

Одним з видних бояр і воєвод князя Мстислава Мстиславича був Гліб Зеремійович, котрого неодноразово згадує Галицько-Волинський літопис. У воєнному епізоді 1219 р. Гліб разом з Мирославом і Дмитром тисяцьким знаходяться разом з Данилом в обложеному уграми Галичі. Тодішній галицький князь Мстислав Удатний звелів своєму зятеві Данилу вийти з міста, і літописець свідчить: «Даниль же изыде [из Галича] из

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

Дмитромъ тысячькымъ и съ Глѣбомъ Зеремѣвичемъ, и с Мирославомъ...»¹

Але надалі галицький великий боярин Гліб облишив військову службу і разом із Судиславом очолив ворожу Романовичам партію олігархів, яка прагнула, щоб там не було, перешкодити поверненню Данила на галицький стіл. Бояри повністю підім'яли простакуватого Мстислава Мстиславича, і під їхнім впливом старіючий князь постійно ворогував із зятем. У кінці життя, 1227 року, Мстислав, згідно запевнень галицького літописця, хотів начебто віддати Галич зятеві, та «Глѣбови же Зьеремѣвичемъ и Судиславу претяща не дати ему Данилови, рѣста бо ему: «Аже и даси королевичю [угорському], когда въсхощеси, и можеш ли взяти подъ нимъ; даси ли Данилови, в вѣкы не твой будетъ Галичь»². У цих словах вичерпно викладена програма бояр, супротивників вокняжіння Данила Романовича у Галичі. Наступного, 1228 року «Мъстиславъ великій Удатный князь умре: жадающу бо ему видети сына своего Даниила, Глѣбъ же Зеремѣвичь, убѣжень бысть завистию, не пустяше его»³.

Після кончини Мстислава Удатного «отъступи Глѣбъ Зеремѣвичь отъ королевича къ Данилови»⁴, досвідчений і політично чутливий глава боярської опозиції Романовичам зрозумів, що становище обложеного у дитинці Галича угорського королевича Андрія стало безнадійним і легко перекинувся до Романовичів, а слідом за ним так вчинило все галицьке велике боярство. А 1235 року Гліб узяв участь у війні між Володимиром Рюриковичем київським і Михайлом Всеволодичем чернігівським. Володимир допомагав Данило, і серед його бояр, що були приставлені ним до київського князя, літописець назвав і Гліба. Розповідь джерела про наступну поразку Данила і полонення Мирослава половцями залишає можливість думати, що серед бояр, котрі зрадили Данила, був Гліб⁵. Подальші сліди Гліба Зеремійовича,

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 83.

² Там же. С. 89.

³ Там же. С. 90.

⁴ Там же. С. 96.

⁵ *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. С. 198–199.

уособлення безпринципного, жадібного і амбітного боярства, губляться в Галицько-Волинському літописі.

Тепер звернемося до свідоств цього джерела про інших воєвод Данила і Василька Романовичів. Під час війни з Польщею 1219 року «ѣхавше ляхове воевать, и воеваша по Бугу. Посла по них Даниль Гаврила Душиловича, и Семена Олуевича, Василка Гавриловича; и биша ся до Сухое Дорогве¹, и колодники изимаша, и воротишася с великою честию в Володимерь»². З наведеного тексту виходить, що юний Данило Романович доручив велике (як випливає з результату всієї кампанії) військо своїм воєводам, і ті з честю виконали доручення свого князя.

І пізніше чимало воєвод Данила і Василька Романовичів бере участь у бойових діях, не раз керує окремими полками і виконує самостійні бойові завдання. Серед численних воєвод, що вірно служили Данилові й Василькові, літописці виділяють кількох, чий внесок у бої з ворогом був особливо вагомим. Першим серед них був, на мій погляд, згаданий вище Мирослав, котрий виконував, поряд з військовими і воєнними, дипломатичні й адміністративні обов'язки у Волинському князівстві Романовичів. Як один з воєначальників Данила і Василька Мирослав уперше з'являється на сторінках Галицько-Волинського ізводу в оповіді про міжусобну боротьбу в Галицькій землі 1211 року.

Тоді проти Ігоревичів, що узурпували владу в Галичині й на Волині, виставили військо, яке складалось із загонів кількох західноруських князів. «Василку же княжашю в Белзѣ; прийдоша же отъ него Великий Вячеславъ Толстый и Мирославъ, Дъмьянь и Воротислав, и инии бояре мнози, вои отъ Белза»³. У літописному оповіданні названо також інших видних воєвод Романовичів: Дем'яна і В'ячеслава, що їх згодом неодноразово згадує наше джерело.

Серед воєвод Данила, що названі в літописі, можна виділити тисяцького Дмитра, В'ячеслава [Товстого] і «печатника»

---

¹ урочище у північно-західній Волині.

² Галицько-Волинський літопис. С. 82–83.

³ Там же. С. 80.

(канцлера) Кирила. Чи не найяскравішою постаттю серед них був Дмитро, названий літописом у розповіді про війну Мстислава Удатного і Данила з поляками 1219 року. Джерела не згадують Дмитра в наступних подіях у Галицько-Волинській Русі аж до 1238 р. У тому році, в зв'язку з наближенням орд Батия до Києва, Данило Романович «остави в немь Дмитра, и вдасть Кыевь в руци Дмитрови обдержати противу и оть иноплемненныхъ языкъ, безбожьныхъ татаровь». Дмитро очолив оборону стольного града Русі під час облоги його Батием у листопаді — грудні 1240 р. Літописець називає Дмитра тисяцьким, через що деякі історики вважали його київським воєводою. Однак імовірніше думати, що Данило Романович довірив оборону міста своєму випробуваному у боях воєначальнику, можливо, в минулому галицькому княжому тисяцькому.

Дмитро мужньо бився з ворогом, перебуваючи у гущі подій: «И възыдоша горожане на избыть стѣны, и ту бяше видѣти ломъ копѣйный и щитомъ скепанье, стрѣлы омрачиша свѣтъ побѣженнымъ; и Дмитрови ранену бышу...». Після того, як монголи штурмом оволоділи Києвом, «Дмитра же изведоша язвена и не убиша его, мужества ради его»¹ — завдяки мужності воєводи Батий подарував йому життя, що в практиці жорстокого і шаленого хана було виключним вчинком.

У подальшій розповіді галицький книжник зображує Дмитра кимось на кшталт радника Батия, мовляв, він порадив ханові не баритися в плюндрованій монголами Галицькій землі, а рушити далі, в Угорщину. Літописець пояснює слова Дмитра тим, що він намагався позбавити Русь від загибелі людей і грабунків з боку загарбників: «Про то же рече ему, видѣ бо землю гибнущю Рускую оть нечестиваго»². Подальша доля Дмитра в літописі не простежується.

Як було мовлено, «великий Вячеславъ Толстый» був уперше названий у літописі в оповіді про події 1211 р., коли Романовичі (вірніше, мати, що стояла за ними) зважились вибити Ігоревичів з Галицької та Волинської земель. Цей воєвода при-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 100–101.

² Там же. С. 102.

йшов від Василька, що княжив тоді в Белзі, разом з іншими видними воєначальниками: Мирославом і Дем'яном. Незабаром по тому літописець називає В'ячеслава володимирського серед бояр, котрі восени 1211 р. підсадили Данила на галицький стіл¹. На мій погляд, у цьому тексті йдеться про великого боярина В'ячеслава Товстого. На користь такого припущення може свідчити й повідомлення Галицько-Волинського літопису про вигнання матері Данила і Василька Анни з Галича на початку 1212 р.: «Княгини же Романова, съ сыномъ своимъ Даниломъ и съ Вячеславомъ Тольстымъ бѣжавша въ Угры, а Василко с Мирославомъ ѣхаша въ Белзь»². З контексту цього свідчення виходить, що В'ячеслав Товстий був одним з найбільш наближених бояр і воєначальників Романовичів: княгиня приставила його до Данила, так само, як Мирослава до Василька.

У 1228 р. В'ячеслав перебував серед воєвод Данила Романовича, яким князь доручив вибити з Луцька Ярослава Ингваровича³. А швидко по тому В'ячеслав разом з Данилом відбивав набіг ятвягів на Берестя: «И угониста и из Володимеря, ... и убьень бысть Даниломъ и Вячеславомъ Шютрь ... Бѣжащимъ же ятвземь, угони я Даниль...»⁴. Після цієї звістки літописці більше не згадують про В'ячеслава.

Часом у Галицько-Волинському ізводі називаються воєводи самого лише Василька. Але й у цих випадках вони звичайно діють сумісно з воєводами Данила. Так, у поході на Литву 1255 року згадані й ті, й інші: «Служащии же князи Данилови и людие Василкови, Гюргий, Олекса дворьскый, и инии ехаша на ня», тобто на литовців⁵.

Після завершення життя Данила і Василька Романовичів Галицько-Волинська Русь знову занурилась у багно удільної роздробленості. Їхні сини наче забули про необхідність спільних дій проти ворогів й ходили звичайно у походи нарізно. Серед

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

² Там же. С. 81.

³ Там же. С. 89.

⁴ Там же.

⁵ Там же. С. 120.

нечисленних звісток про їхні сумісні дії можна навести хіба що кілька. У 1273/74 г. «здумаше князи пойти на ятвязь, ... сами князь не идоша, но послаша воеводы своя ратью: Левъ [Данилович] посла съ своею ратью Андрѣа Путивльца, а Володимеръ [Василькович] посла съ своею ратью Желислава, а Мьстиславъ [Данилович] посла съ своею ратью Вьлодъслава Ломоносого. ... И тако приишоша с побѣдою и честию великою къ своимъ княземъ»¹.

Майже через десять років Володимир Василькович і син Лева Юрій вестимуть війну з Малополющею, допомагаючи своєму союзнику Конраду мазовецькому. І знову їхні полки очолюють воеводи: «Из Мѣлника же отряди [Володимир] с ними воеводу, Василка князя слонимського Вьлодимерови, и Желислава, и Дуная, а съ Юрьевою ратью бяше воевода Туйма»².

Нарешті, 1285 року князі знову самі не йдуть у похід, а посилають з полками воевод. Тоді Володимир Василькович був уже тяжко хворий і не міг їздити верхи; Лев же Данилович, мабуть, розсудив, що коли його брат у перших не пішов у похід, то й йому не личить так чинити: «Левъ же и Володимеръ сами не идоша, но посласта воеводы: Левъ посла съ своею ратью Туима и Василка Бельжанина и Рябця, а Володимеръ посла съ своею ратью Василка князя и Жилислава и Оловяньца и Вишту»³. Як бачимо, Желислав служив Володиміру протягом багатьох літ. Напевне, й служилий слонімський князь Василько належав до числа постійних воевод волинського государя Володимира Васильковича. Те ж саме, гадаю, можна сказати і про Туюму, котрий служив Леву Даниловичу і його синові Юрію. Доцільно розповісти й про власне служилих князів.

Служили князі

Доба удільної роздробленості породила явище, раніше невідоме на Русі: інститут служилих князів. То були безземельні чи малоземельні члени родини Рюриковичів, або й такі, що втра-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 131.

² Там же. С. 136.

³ Там же. С. 137.

тили свою землю. Це явище було особливо характерним для Галицько-Волинської Русі другої половини XIII ст. Та найбільш яскравий представник цієї своєрідної князівської верстви належить ще століттю XII-му. Мова піде про вже згаданого Івана Ростиславича, прозваного Берладником. Він був галичанином, все життя прагнув відібрати Галич у свого дядька Володимирка і брата у перших Ярослава й через те загинув.

Іван був небожем галицького князя Володимирка Володаревича і сидів у єдиному уділі, що зберігся в Галицькому князівстві, Звенигороді. Владний і амбітний, Іван не бажав задовольнятися роллю дрібного князька у державі свого дядька. У 1145 р. він вчинив невдалу спробу відбити Галич у Володимира, зазнав невдачі й подався на Дунай, до області Берладь¹. З тієї пори Іван перетворюється на служилого, найманого князя, руського кондотьєра, й до нього у джерелах міцно пристає прізвисько «Берладник»².

На сторінках літописів, що відбили життєвий шлях Івана Ростиславича, він виступає як служилий князь вже під 1146 р., коли до Святослава Ольговича, що княжив у Новгороді Сіверському, «прибѣже ... Иванъ Берладникъ»³. Він узяв участь у війні Святослава проти великого князя київського Ізяслава Мстиславича. З тієї пори й розпочинається його служила кар'єра.

Святослав Ольгович виступив проти Ізяслава київського через те, що той скинув з престолу його старшого брата Ігоря й ув'язнив його. Тому Святослав став природним союзником Юрія Долгорукого, котрий оспорував київський престол у Ізяслава. Того самого 1146 року Святослав, що сидів у Новгороді Сіверському, одержав звістку, ніби Ізяслав збирається напасти на нього. Тоді Святослав «повѣдѣ Иванкови Гюргевиичю⁴, Иванови Ростиславичю Берладнику, и дружинѣ своей, и половцемъ дикымъ уемъ своимъ...», що на нього йде київський князь. Всі

---

¹ Літопись по Ипатскому списку. С. 226.

² Докладно про Івана Ростиславича див.: *Толочко П.П.* Іван Берладник // *Толочко П.П.* Історичні портрети. Київ, 1990.

³ Літопись по Ипатскому списку. С. 234.

⁴ Іван Юрійович, син Юрія Долгорукого, князь курський.

вони порадили Святославу тікати з Новгороду, що той і зробив¹. Як бачимо, служилий князь Іван Ростиславич входив тоді до ближнього кола воєвод і радників Святослава Ольговича, нарівні з сином Юрія Долгорукого Іваном і половецькими дядьками («уями») новгород-сіверського князя.

Але вже на початку наступного, 1147 р., як свідчить Київський літописний ізвод, «иде Святославъ къ Осетру; и ту отступи его Иванко Берладникъ к Ростиславу смоленському князю, вземъ у Святослава 200 гривень серебра, же 12 гривни золота»². Все виглядає логічним: князь-найманець взяв у сюзерена плату за службу і перейшов до того, хто заплатив йому більше. До того ж Ростислав був братом Ізяслава Мстиславича, що недавно сів на київський престол. Мабуть, політичні міркування також зіграли свою роль у рішенні Івана змінити сюзерена. Так чинили всі кондотьєри, що у нас, що в Італії, де цей рід занять був поширеним серед аристократів.

Далі літописці на десять літ втрачають з виду Івана Ростиславича. З драматичного свідцтва Київського літопису 1157 р.: «Привель Гюрги Ивана Ростиславича, рекомаго Берладника, ись Суждаля, окованого, хотя и дати Ярославу зяти своему»³ впливає, що перед тим колишній звенигородський князь служив Долгорукому (приблизно з 1149 р.). Коли його видачі став вимагати Ярослав галицький, Юрій Володимирович вирішив пожертвувати князем-найманцем, аби забезпечити собі підтримку зятя у прийдешній війні з чернігівськими Давидовичами. Однак за Івана заступився митрополит та ігумени київських монастирів. Юрій вирішив повернути Івана до Суздаля, але на шляху туди його відбили люди чернігівського князя Ізяслава Давидовича⁴.

По тому Берладник вірою і правдою служив Ізяславу Давидовичу до кінця життя цього чернігівського князя (той загинув на Желяні у 1160 р.). У 1158 р. Ізяслав Давидович воював із своїм братом у перших Святославом Ольговичем, якому в мину-

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 237.

² Там же. С. 239.

³ Там же. С. 335.

⁴ Там же. С. 335.

лому служив Іван Ростиславич. Тоді Святослав «пришедь ко Выреви и пожже острогъ около города; в городѣ бо затворился бяше съ княгиною Иванъ Ростиславичъ, а самъ Изяславъ шель бяше в поле»¹. Святославу не вдалося здобути невелике, але, певно, добре укріплене місто Вир. Захист Виря був, як виходить із джерел, останнім діянням на Русі Івана Берладника, князя-кондотьєра. 1159 року якісь берладники здобули київський порт Олешша на Дніпрі, та Івана літопис при тому не згадує.

Ймовірно, по смерті свого останнього пана і покровителя, Ізяслава Давидовича Іван Ростиславич знову подався у дунайське Пониззя. Літопис ще раз згадує про нього у розповіді про події 1161 р.: «Преставися князь Иванъ Ростиславичъ, рекомый Берладник, в Селуни; инии тако молвяхуть, яко съ отравы бѣ ему смерть»². Йдеться про візантійське місто Фессалоніку, де князь, можна думати, жив у останні місяці свого життя. Дехто з істориків вважає, що вбивці були підіслані Ярославом Володимировичем галицьким, котрий все життя ворогував з Іваном Ростиславичем і вперто домагався його видачі від Юрія Долгорукого та Ізяслава Давидовича³. Це припущення здається мені найбільш вірогідним.

І все ж таки найбільшого поширення інститут служилих князів досяг у Галицько-Волинській Русі XIII ст., за часів Данила Романовича, його синів і небожа Володимира.

«За визначенням літописця, всі бояри й дрібні князі «служат» великому князю і «держат» отримані від нього міста і волості. Так, захопивши Галич, князь Данило «разда (тобто «пожаловал») города боярам и воеводам и бяше корма у них много». Ті, хто одержував землі «в держание», іменувались «держателями» й були зобов'язані великому князю службою: «Служащие же князи [князю] Данилови и людѣ [князя] Василкови»⁴. Далі автор цих рядків перелічує служилих князів, про частину яких йтиметься далі.

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 348.

² Там же. С. 355.

³ Див., напр.: *Толочко П.П.* Назв.праця. С. 237–238.

⁴ *Пацуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950. С. 139.

Узимку 1254/55 р. Данило Романович пішов на ятвягів. З Новогрудка (у Чорній Русі) прийшов до нього син Роман «со всѣми новгородци и с... Глѣбомъ, и со Изяславомъ съ Вислоческымъ»¹. Изяслав був Ростиславичем, сином пінського князя Ростислава Святополчича, князем свіслоцьким² (удільним у Новогрудському князівстві Романа). Він служив Романовичам. Цей Гліб, імовірноше від усього, згадується ще раз, і більш докладно, в розповіді про оволодіння Данилом Романовичем містом Волковийськом у Чорній Русі: «По томъ же Данило король еха взя Волковыескъ, и Глѣба князя пославъ я и дрѣжаше его въ чести»³. Так Гліб, що не мав, мабуть, уділу, одержав за службу місто Волковийськ з волостю. Дехто з генеалогів визнає Гліба Ростиславичем, братом Изяслава Ростиславича й сином Ростислава Святополчича⁴.

Служилими були й рязанські князі Константин та його син Євстафій. У 1243 р. вони служили ворогам Романовичів. «Даниль же дворецкого посла на Перемышль на Костянтина резанского, посланого отъ Ростислава, ... и слышавъ Костянтинь Андрея грядуща на нь, избѣже нощю»⁵. Константин Володимирович рязанський був служилим князем Ростислава Михайловича у Перемишлі. Після втечі з міста він опинився в Угорщині й відіслав свого сина Євстафія до Литви⁶. За свідченням Лаврентіївського літопису, Константин був 1217 року рязанським князем, коли допоміг своєму брату Глібу винищити інших братів. Убивці розділили між собою владу в Рязанському князівстві⁷. Подальша чверть століття життя Константина не відома літописцям. Не ясно, зокрема, як він опинився у служилих князях

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 117.

² *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн, 1991. № 337. С. 127; № 461, с. 162.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 123.

⁴ *Донской Д.* Указ. соч. № 337. С. 127; № 460, с. 162.

⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 104.

⁶ *Пауто В.Т.* Указ. соч. С. 139, 149.

⁷ Лаврентьевская летопись, 2.Стб. 440—441.

Ростислава Михайловича. Ми знаємо лише, що Константин був третім сином рязанського князя Володимира Глібовича¹.

Син Константина Володимировича Євстафій служив литовському князю Миндовгу, за що його, напевне, емоційно засудив галицький літописець: у 1262 р. «идоша Литва на Ляхы воевати отъ Миндовга, и Остафии Костянтиновичъ с ними, окаанный и проклятый, бѣ бо забѣгль из Резаня»². Незабаром по тому Євстафій став жертвою боротьби проти земельних магнатів за уряду Войшелка, що вокняжився у Литві після смерті свого батька Миндовга: «и оного Остафия уби оканьнаго, безаконьнаго проклятаго, о нем же напреди списахомъ»³. Важко сказати, які вчинки Євстафія Константиновича викликали гнів і осуд галицького книжника. Навряд чи одна лише служба литовському князю, тоді противнику Данила Романовича.

Останні звістки Галицько-Волинського літопису про служилих князів містяться на його заключних сторінках. Там вони вже виступають під своїм реальним найменням воевод. Серед них неодноразово згадується слонімський князь Василько, котрий служив небожеві Данила, волинському князеві Володимиру Васильковичу. Василько був сином Романа Даниловича, що княжив у Чорній Русі і сидів у Слонімі з 1256 р.⁴ Цей збіднілий онук Данила Романовича був у великій честі у Володимира Васильковича.

Уперше цей Василько Романович (повний тезко брата Данила) діє у розповіді Галицько-Волинського літопису про похід Володимира Васильковича 1282 р. проти краківського князя Болеслава, коли волинський князь допомагав своєму союзнику Конраду мазовецькому: «И пойде Вѣлодимеръ къ Мелнику⁵ съ множествомъ вой, из Мѣлника же отряди с ними воеводу, Василка князя слонимского...»⁶ У похідному порядку волинської

¹ *Донской Д.* Указ. соч. № 259. С. 101.

² Галицько-Волинський літопис. С. 125.

³ Там же. С. 128.

⁴ *Baumgarten N.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1928. Tabl. XI, № 22.

⁵ місто на північно-західному рубежі Волині з Мазовією.

⁶ Галицько-Волинський літопис. С136.

раті «Василко поїде своїмъ полкомъ, Кондрать же князь съ ляхы своїмъ полкомъ...»¹. Ймовірно, серед воєвод, що очолювали волинсько-мазовецьке військо, Василько не випадково названий першим: з літописного контексту виходить, що йому волинський князь довірив свій головний полк.

Після успішного завершення кампанії «Василко князь поїде къ Берестію съ множествомъ полона, и посла предъ собою вѣсть господину своєму князю Володимеру». Подальша літописна оповідь свідчить, що князь Володимир довірив Василькові свою дружину і був радий, коли той зберіг її цілою². Війна з Болеславом тим часом продовжувалась, і «Вълодимеръ же князь указаль бяше своїмъ воєводамъ тако, Василкови и Жилиславу и Дунаєви, не роспуцати рати воевать...»³ І в цьому контексті Василька названо першим серед воєвод волинського князя.

Наступного року Лев Данилович і Володимир Василькович вирішили навести литовське військо на Болеслава. Самі князі у цей похід не пішли, доручивши війська воєводам: «Володимеръ посла съ своєю ратью Василка князя и Жилислава, и Оловяньца и Вишту»⁴. Як бачимо, князь Василько Романович продовжував залишатись першим серед воєначальників волинського князя. Та дальша його доля у Галицько-Волинському літописі не відбилась.

Нарешті, останнім за часом серед служилих князів у Галицько-Волинській Русі був Юрій Пороський. У 1289 р. наступник Володимира Васильковича на престолі Володимира Волинського Мстислав Данилович вступив у конфлікт зі своїм братом Левом і його сином Юрієм. Справа йшла до воєнного зіткнення. «Мъстиславъ вборзѣ посла гонцѣ по Юрии князи порусскомъ,... тогда бо Юрій порусскій служаше Мъстиславу, а пръвое (служил) Володимеру»⁵. Перед нами типовий образ князя-васала, кондотьєра, неначе у спадщину переданого Володимиром своєму наступнику на володимирському столі.

---

¹ Там же. С. 136.

² ГалицькоВолинський літопис. С. 136–137.

³ Там же. С. 137.

⁴ Там же. С. 137.

⁵ Там же. С. 154–155.

Дізнавшись, мабуть, про наближення раті на чолі з Юрієм Пороським, князь Лев змушений був скоритись. До того ж, йому стало відомо, що Мстислав Данилович послав ще й по допомогу до татар. На жаль, джерела не дають можливості встановити, хто був цей князь Юрій. Хіба що епітет «пороський» може говорити про те, що він мав якесь невелике володіння у Пороссі, поблизу південних рубежів Київської землі зі степом. Характерною особливістю інституту служилих князів у Галицько-Волинській Русі була та, що вони належали до княжого двору, будучи такими самими воєводами государя, як і згадані вище воєначальники.

Придворні посадовці й слуги *Стольник*

Високим придворним посадовцем на Русі був стольник. Словник Срезневського про нього мовить: «Палацова посада і чин у Давній Русі»¹. У джерелах давньоруського часу (XI–XIII ст.) згадки про нього трапляються рідко. У 1230 р. київський митрополит Кирило завітав до володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодича і його братів. У почиті митрополита був «мужь Влодимерь Гюргии столник его»². Звідси виходить, що той стольник належав до кола ближніх людей митрополита. Це не було поодиноким явищем, бо в іншому літописі, новгородському, приблизно того часу (1228 р.) у розповіді про сварку між князем Ярославом Всеволодичем і владикою Антонієм сказано: «Възмятися весь городъ, и поидоша с вѣца въ оружиин на тысячьско-го Вяцеслава, и розграбиша дворъ его и брата его Болгуслава и Андреичевъ, владычня столъника»³. З обох процитованих джерел виходить, що стольник був особою, наближеною до церковного ієрарха.

Проте коло обов'язків церковного стольника в літописах не окреслене. А от єдина відома мені згадка про княжого придворного стольника міститься в Галицько-Волинському літописі.

---

¹ Срезневский И.И. Указ. соч. Т. 3. Стлб. 519.

² Лаврентьевская летопись. 2. Стлб. 455.

³ Новгородская первая летопись... С. 67.

У 1241 р., скориставшись з послаблення князівської влади внаслідок навали Батия, боярин Доброслав нахабно вокняжився у Бакоті (про що йшлося вище). Данило послав до нього «Иакова столника свого» з вимогою пояснити, чому боярин «без повеления княжа», неначе князь, роздає землі в Пониззі своїм прибічникам і поводить незалежно щодо свого государя. На це боярину було нічого відповісти¹. У цьому тексті стольник виглядає кимось на зразок посла для особливих доручень. На жаль, нічого певнішого про нього не можна сказати.

З перебігом часу двір робиться дедалі велелюднішим за рахунок слуг-міністеріалів. Князь постійно перебуває серед них. Вони управляють його домом, двором, господарством, з ними він звик радитися, вони входять до складу його молодшої дружини, в рядах якої знаходимо й тих, хто веде його господарство². Серед них на першому місці, як мені бачиться, стояли тіуни. З джерел нам відомо про тіунів набагато більше, ніж про слуг інших рангів.

Тіун

Словники визначають тіуна як слугу, домочадця, а також посадову особу, котра часом управляє навіть містом або місцевістю³. Така невизначеність пояснюється як неконкретністю самого поняття, так і тим, що тіуни бували різних рангів і різного посадового призначення.

Здавна джерела знають тіуна в якості домашнього княжого міністеріала. У Повчанні Мономаха читаємо: «В дому своем не лѣнитеся, но все видите; не зрите на тивуна ни на отрока, да не посмѣются приходящий к вам ни дому вашему, ни обѣду вашему»⁴. Та поступово коло обов'язків тіуна розширяється і робиться майже неозорим. Тіуни були підручними князя по здійсненню керівництва містом чи князівством, збиранню податків, суддями, навіть посадниками, тобто часом бували княжими на-

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 103.

² История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. II. Общественный строй и духовная культура. М.:Л., 1951. С. 23.

³ *Срезневский И.И.* Указ. соч. Т. III. Стлб. 961–963.

⁴ Повесть временных лет. С. 101.

місниками в різних частинах землі¹. Обмежуй розглядом деяких літописних свідчень про тіунів у Галицько-Волинській Русі в XII–XIII ст.

У розпалі громадянської війни на Русі 1146–1151 г., яку почали Ізяслав Мстиславич волинський і його дядько Юрій Володимирович Долгорукий суздальський, між ними спалахнула майнова суперечка: «Ізяславъ же посла мужи своя и тивуны, своего дѣля [заради] товара и своихъ дѣля стадъ,...а друзии тивуны своѣ послаша»². Київський літопис дає підстави думати, що тіуни в даному разі були фінансовими радниками і агентами своїх князів. Через двадцять років по тому син Ізяслава Мстислав волинський досягає київського великого княжіння і «посла Володислава Воротиславича [боярина] передь собою къ Василкови къ Ярополцицю³, веля ему сѣдѣти Киевѣ до себе, и тиунъ свой посла»⁴. Той тіун виконував завдання свого государя: забезпечити порядок у місті, не допустити у столийний град іншого претендента на стіл.

1169 року, незабаром перед здобуттям і розоренням Києва коаліцією південно- і північноруських князів Мстислав Ізяславич «бѣжа ис Киева на Василевъ» і далі на Волинь. За ним погнались вороги і «много изоимаша дружины около его», серед них «яша Рода, тивуна его»⁵. Контекст повідомлення наводить на думку, що та «дружина» була в дійсності військовою силою його двору, присутність тіуна в складі якого зрозуміла.

Кілька згадок про тіунів зберіг Галицько-Волинський извод. Вони за сенсом не відрізняються від відомостей інших літописів. У 1211 р. хлопчик Данило Романович (йому ледве виповнилося десять років) не хотів розлучатися з матір'ю, яку бояри виганяли з Галича. Він сидів на коні, і «приехалъ Александръ, тивонъ шюмавиньскый, и я за поводъ [коня Данила], онъ же

---

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 233 та ін.; Свердлов М.Б. Указ. соч. С. 591–592.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 274.

³ Своему двоюродному брату.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 365.

⁵ Там же. С. 372.

измокъ мечь и тя его...»¹ Можна зрозуміти гнів малого княжича, знатного аристократа, коня якого насмілився схопити за повід якийсь слуга.

Зовсім іншим був тиун, описаний у подіях 1255 р. Тоді Данило Романович із синами увійшов до бунтівної Болохівської землі. Городяни одного з її міст Возвягля «учинили лєсть... поемше тивуна [від сина Данила Шварна] не вѣдаша ему тивонити»². Відплата не забарилася. Незабаром по тому «Данило же съ братомъ идоша къ Възвяглю в силѣ тяжцѣ...» Розпочався штурм. «Видѣвъше же гражане, и ужас бысть в них, и не стрѣпѣша и вдалася, и городъ зажьже.» Частину городян винищили, іншу забрали у рабство і поділили між собою: «ово брату си, ово же Лвови [синові Данила], другиа Шварнови [іншому синові] и пойде в домъ [додому] си приемъ градъ»³.

Історик жахається жорстокості галицько-волинського государя: «Ся незвичайна немилосердність виразно показує, яке завзяття мав Данило на ці протикнязівські громади»⁴. З цим можна частково погодитись, бо князь дійсно придушив виступ проти нього. Та головне було в іншому. Данило так само жорстоко помстився на возвяглянах, як раніше на інших болоховцях, бо й ті, й інші були «люди татарские», тобто співробітничали з татарами, підтримували і годували їх своїм зерном. Зрозуміло, що винні в тому були бояри і міська верхівка, а постраждали всі жителі Возвягля. Такою була логіка політичної боротьби за середньовіччя, логіка панівного класу й самого Данила щодо простого люду.

Ключник

Один із найдавніших міністеріалів (завідуючих) княжого двору на Русі. Історики вагаються у визначенні обов'язків ключника: завідуючий княжим господарством або слуга, що виконує волю князя в його господарстві. Таким керівником господарства і штату міністеріалів княгині Ольги була Малуша. Вона нале-

---

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 81.

² Галицько-Волинський літопис. С. 120.

³ Там же.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 87.

жала до знатного древлянського роду. Розповідаючи про походження Володимира Святославича під 970 р., Нестор пише: «Володимєрь бо бѣ отъ Малуши, ключницѣ Ользины. Сестра же бѣ Добрыня, отець же бѣ има Малък Любечанинь, и бѣ Добрыня уй [дядько] Володимєру»¹. Ця звістка джерела викликала чимало припущень і суперечок у стані істориків і філологів.

Сьогодні найбільш авторитетною і прийнятною вважається думка О.О. Шахматова, котрий ототожнив Малка Любечанина, батька Малуші й Добрині, з древлянським князем Малом, що убив мужа Ольги князя Ігоря². Отже, князівського походження Малушу навряд чи могли зробити простою служницею при Ольжиному дворі. Повіданий «Повістю временних літ» епізод під 980 р.³ кидає додаткове світло на постать Малуші.

Перед тим, як розпочати вирішальну для нього боротьбу за київський стіл із зведеним братом Ярополком, Володимир вирішив зміцнити своє становище шлюбом з полоцькою княжною Рогнедою і напередодні війни приєднати полоцьких воїнів до власних. Коли Володимир посватався до Рогнеди і її батько переказав шлюбну пропозицію доньці, та гонористо відповіла: «Не хочу розути робичича [сина рабині], но Ярополка хочу»⁴. Відмовляючись вийти за Володимира, Рогнеда використала образний вираз: роззування мужа молодю на знак покори було частиною весільного обряду⁵.

Отже, Малуша була все ж таки рабиною, але привілейованою завдяки своєму князівському походженню. Тому її приклад нічого особливого не дає для розуміння статусу ключника в княжому дворі на Русі. Єдине що можна сказати, вона була не служницею, а завідуючою господарством Ольги.

У більш конкретних ситуаціях ключники згадуються в літописах XII ст. Коли в кінці 1154 р. помер київський князь В'яче-

---

¹ Повесть временных лет. С. 33.

² Шахматов А.А. Мстислав Лютый в русской поэзии // Сборник Харьковского истор.-филологич. общества. Т. 18. Харьков, 1909.

³ насправді, як відомо з інших джерел, це сталося навесні 978 р.

⁴ Повесть временных лет. С. 36.

⁵ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. С. 449.

слав Володимирович, його небіж і співправитель Ростислав Мстиславич «сзва мужа отца свого Вячеславлі и тивуны и ключники, каза нести имѣнье отца своего перед ся, ... и нача роздавати»¹. У цьому уривку джерела ключники поряд з тіунами виступають розпорядниками майна свого пана В'ячеслава.

А в описі вбивства князя Андрія Юрійовича в Боголюбіві серед «началниковъ убийцамъ» був «Анбаль Ясинъ ключникъ», він очолив купку змовників. Коли, обороняючись, князь хотів схопити меч, меча не було: «вынялъ и [меч] Амбаль ключникъ его», він же був одним із тих, хто завдавав князеві смертельні удари. Зрозуміло, що той Амбал не був звичайним слугою, він входив до найближчого кола князя. Це доводиться продовженням цієї Повісті про вбивство Андрія Боголюбського: «Прииде Амбаль ключникъ, ясинъ [осетин] родомъ, тотъ бо ключъ держашеть у всего дому княжа, и надо всеми волю ему дал [князь] башеть»².

Таким чином, джерела XII ст. схиляють до думки, що ключники були привілейованими міністеріалами, не менш важливими, ніж тіуни. Були вони вільними чи рабами, це не мало особливого значення.

На перший погляд, дивною здається повна відсутність згадок про ключників у Галицько-Волинському літописі XIII ст. Важко припустити, що княжий двір Романовичів не знав такої посади, без якої було б неможливим його постійне життя і функціонування. Однак складачі й редактори цього джерела чомусь не вважали за потрібне згадувати про ключників. Причину цього наука не знає.

Ловчі, седельничі, митники

Далі коротко зупинюсь на інших придворних людях княжого оточення: ловчих, седельничих, митниках. Коло обов'язків кожного з них було обмежене, зате строго регламентоване, чого не можна сказати про придворних посадовців вищого рангу.

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 326.

² Там же. С. 399–401.

Ловчі згадуються в літописах рідко, хоч без людей такого роду занять було б неможливо уявити княжий двір, особливо в його урочистій іпостасі. Термін «ловчий» означав слугу, котрий готував для князя соколів і яструбів й пускав їх під час полювання. Князі особливо любили полювання з хижими птахами. Володимир Мономах у своєму Повчанні з гордістю згадував: «И в ловчих ловчий наряд сам есмь держаль, и в конюсѣхъ, и о соколѣхъ и о ястребѣхъ»¹.

У коментарі видавця літопису до цього місця читаємо: «Яструбине й соколине полювання на Русі було улюбленою забавою феодальної верхівки. Ще Руська Правда за крадіжку сокола або яструба в чийому б там не було перевесі² призначає штраф у три гривни. Образи соколиного полювання потрапили до літопису (порівн. у Повісті временних літ під 1097 р.: «И сбиша угры акы в м'яч, яко се соколь сбиваетъ галиць», і в «Слові о полку Ігоревім»)³. Ловчі бували міцними і хоробрими людьми. Під час Невської битви Олександра Ярославича зі шведами «Яковъ полочанинъ, ловчий бѣ у князя. Си, наихавъ на полкъ с мечемъ, и мужествовав много, и похвали его князь»⁴. У Галицько-Волинському літописі неодноразово згадуються княжі полювання і мисливські подвиги князів, але виключно під час полювання на великого звіра. Тому, мабуть, тим ловчим, котрі мали в руках соколів і яструбів, не знайшлося місця на його сторінках.

Седельничий

Мені відома лише одна згадка про посадовця цієї назви у Галицько-Волинському літописі⁵: «Василько приа Белзь, Ивана же посла, сѣделничего свого, по невѣрныхъ Молибоговичехъ и по Волѣдрисѣ, и изымано бысть ихъ 20 и 8 Ивановъ Михалковичемъ»⁶. Це сталося 1231 р. Перед тим джерело розповіло про

¹ Повесть временных лет. С. 105.

² мисливському угідді.

³ Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. С. 529–530.

⁴ Новгородская первая летопись... С. 293, 449.

⁵ Цю згадку про седельничого — єдину! — наводить і Словник Срезневського.

⁶ Галицько-Волинський літопис. С. 93.

невдалу змову бояр Молибоговичів, що мала метою вбити Данила Романовича. Експедиція Івана Михалковича була, можна думати, каральною акцією проти змовників. Мабуть, звання сдельничого було важливим придворним чином, на зразок пізнішого конюшого, якщо йому князь доручив таку важливу справу. На це вказує й те, що книжник шанобливо іменує Івана по батькові.

Митник. Збирач мита, давньоруського торговельного збору. Ця посада існувала при кожному княжому дворі, проте згадується вона надзвичайно рідко. У Галицько-Волинському літописі митники відсутні зовсім, а в інших літописних ізводах мені трапився лише один спомин про них. Зате дуже колоритний. У 1150 р. під час війни за Київ поміж Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким Ізяслав послав брата Володимира на Білгород, розташований недалеко від стольного града. У Білгороді сидів син Долгорукого Борис. Київський літописець іронічно пише: «В то же веремя Борисъ пьашеть в Бѣлѣгородѣ, на сѣньници, с дружиною своею, и с попы бѣлогородьскими, аще бы митникъ [не] устерегль и моста не переметаль, то яли бы быша»¹.

Натомість Галицько-Волинський ізвод неодноразово називає осіб, що постійно перебували при княжому дворі, але не окреслює кола їхніх обов'язків. Це «нарочитые (большие, велиции, вячьшии, старейшии, добрии, лучшии, лепьшии, старейшии, честьнии) мужи», що були найбільш привілейованою частиною вільного населення Давньої Русі, як міського, так і сільського. Неодноразово називає так бояр і Галицько-Волинський літопис. Згадують джерела XII–XIII ст. і огнищан, котрі належали до вищих шарів феодального суспільства.

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 288.

7. Органи державного і громадського управління

Давньоруська державність складалась у добу раннього (для Східної Європи) середньовіччя, коли суспільство перебувало на початковій стадії становлення. Попервах не можна говорити про якісь постійні правлячі структури, принаймні — до середини XII ст., коли така структура виникає. Йдеться про княжий двір.

Удосконалення методології, запровадження нових методів дослідження у поєднанні з підвищеною увагою до мікроісторичних процесів та явищ у середньовічних суспільствах і зосередженням на історичних персонажах дозволяють історикам формувати образ двору государя як владного інституту, у внутрішньому світі й діяльності якого фокусувались усі сторони життя країни¹. Діяльність двору охоплювала всі галузі тодішньої політики і управління. Своєю владою король чи князь міг розпочати війну, влаштувати похід і підписати мир. Він видавав закони, мав у руках всю адміністрацію землі й керував нею, розпоряджався доходами князівства, призначав тисяцького, соцьких, десяцьких та ін². Двір монарха як владний інститут регулював економічні відносини, був осердям культурного, релігійного і взагалі духовного життя суспільства, стимулював процеси і явища, що відбувались у державі. Особа государя вирішальним чином впливала на діяльність держави і згуртовувала народ, — природно, в тому випадку, коли монарх відповідав своєму призначенню і мав авторитет.

Не може бути сумнівів у тому, що на Русі «государев двор» мав свої особливості соціального, політичного, економічного

---

¹ *Хачатурян Н.А.* Запретный плод... или новая жизнь монаршего двора в отечественной медиевистике // *Двор монарха в средневековой Европе.* М., 2004. С. 13.

² Див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. С. 224–226.

й ін. характеру, через що не варто поширювати на нього всі висновки, зроблені вченими на матеріалі західноєвропейських країн: Франції, Германії, Італії або Англії. Але, разом із тим, загальноєвропейські закономірності еволюції суспільства тією чи іншою мірою поширювались і на весь східнослов'янський світ. Тому не можна вивчати процеси і явища суспільно-політичного життя на Русі ізольовано від аналогічних явищ у Західній, Центральній чи Східній Європі.

Отже, двір монарха був серцем середньовічної держави, хай навіть воно далеко не завжди билось ритмічно. Та він не існував одвічно і не міг скластися одночасно з виникненням того чи іншого державного організму. Адже, як мовилось, давньоруська державність народилась і розвивалась у родоплемінному середовищі й більше ста років мала дружинний характер¹. Державна структура і система управління Київської Русі початків її формування представлені і в угодах з Візантією Олега 911 р. та Ігоря 944 р. (відбитих у «Повісті временних літ») Давньоруське суспільство складалось із київського князя з родиною, світлих і великих князів або «всякого княжя» ((ймовірно, голів значних племінних союзів і княжінь), дружинників, бояр, великих бояр і всіх руських людей². Власне, дружинники в текстах договорів із греками чомусь не названі. Але ж і бояри і, мабуть, племінні вожді («князі»), в усякому разі, більшість серед них, входили до дружини київського князя, до її привілейованої верхівки, — тому, що іншого панівного і правлячого прошарку суспільства тоді просто не існувало. Дружинники ж складали первинний, зовсім ще примітивний апарат управління при князі.

Дружина в управління країною

Дружину та її діяльність вивчало багато вчених, інтерес до неї не згасає і в наш час. Серед сучасних істориків успішно працюють у цій проблематиці А. Горський, П. Лукін, П. Стефа-

---

¹ Мельникова Е.А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. М., 1992. С. 39.

² Повесть временных лет. С. 17, 23, 24.

нович та ін. Горський думає, що інститут дружини був властивий суспільствам доби генезису феодалізму, а дружинна знать складається лише в часи існування ранньофеодального суспільства¹. Як мені доводилось відзначати, працям Горського властива певна модернізація східнослов'янського суспільства. Адже інститут дружини виник, ймовірно, ще в родоплемінному суспільстві.

На мій погляд, дружина народилась як продукт не стільки кардинальних змін у суспільно-політичних відносинах, скільки процесів зародження і розвитку елементів державності в перебігу складання ранньофеодальних відносин. В руках государя вона була засобом примусу і управління, збирання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворога. Горський та інші дослідники наводять археологічні аргументи на користь того, що найсильніші контингенти дружинників зосереджувались на Середній Наддніпрянщині, в ядрі держави². А це якраз і свідчить про конструктивну і провідну роль дружини в добу становлення східнослов'янської державності.

Участі дружини в державному управлінні Руссю пізніших часів (тоді, коли вже формувався двір) присвячено наступні сторінки, а тут йтиметься про відносини між князем і дружинниками на початковому етапі існування держави, що може кинути світло на особливості її соціального й політичного устрою і суспільного статусу. Свідчення цього запозичені переважно з фольклорних джерел (які відбилися у літописі), через що їм властиві хронологічна невизначеність та ідеалізація князівсько-дружинних стосунків.

Відомості джерел про відносини на Русі між князем і дружиною у «Повісті временних літ» беруть початок лише з часів Ігоря, після 912 р. Та й саме слово «дружина» з'являється в «Повісті» досить пізно, в описі походу Ігоря на греків 941 р³. Можна думати, що так сталося зовсім не випадково і може свідчити про зросту в ті часи роль дружини в суспільстві і початок

---

¹ Горський А.А. Древнерусская дружина. М, 1989. С. 10–11,35, 118 та ін.

² Там же. С. 29.

³ Повесть временных лет. С. 22.

перетворення її верхівки на елементарний апарат державного керування й раду при государі. У перебігу другого походу на Царгород Ігоря в 944 р. він «созва дружину и нача думати» щодо пропозиції візантійського імператора укласти мир. Дружинники запропонували своєму князеві взяті обіцяні греками золоті паволоки і «не воевати ихъ», и «послуша ихъ Игорь»¹. Як бачимо, дружина по суті вирішує питання війни і миру в ще не досить консолідованій державі Рюриковичів. Як дотепно зауважив В.І. Сергеевич, в той час дружині не можна наказувати, її слід переконувати². Так тривало, слід гадати, аж до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

У літописі Ігор виглядає як залежний від своєї дружини государ. А це означає, що в його час державна влада ще не була достатньо сильною і організованою, не відділяючись особливо від дружинної верхівки, а сам він не користувався авторитетом серед воїнів — на відміну від свого попередника Олега. Ігор у всьому слухається дружину, і не лише у найважливішій державній справі, укладенні миру з Візантійською імперією. Дружина змусила свого князя піти в останній, згубний для нього похід за древлянською даниною³.

Государі Русі другої половини X ст. Святослав і Володимир зображені літописцем як справжні дружинні князі, і це при тому, що обидва володіли сильним і незалежним характером. Таким виглядає Святослав у розповіді джерела 964 р., коли він перейняв владу з рук старіючої матері Ольги. Його дружина у всьому слухається свого князя, але й він рахується з її думкою і цінує її. На умовляння Ольги прийняти християнство Святослав ніяково відповідає: «Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ? А дружина моа сему смѣятися начнуть!» Она же рече ему: «Аще ты крестишися, вси имуть тоже створити!» Он же не послуша

---

¹ Повесть временных лет. С. 23.

² Сергеевич В.И. Русские юридические древности. Т. 1. Территория и население. СПб., 1890. С. 305.

³ Повесть временных лет. С. 26–27.

матере...»¹ Напевне, Святослав Ігоревич не збагнув важливості прилучення Русі до універсальної світової релігії, як це розуміла (чи відчувала) його державна мати... Але якщо б і збагнув, то все одно не зміг би, швидше за все, зважитися на такий важливий крок без ради з своєю дружиною, — певна річ, з її верхівкою.

Охоче і докладно розповідає «Повість временних літ» про увагу й любов Володимира Святославича до своєї дружини. Маю на увазі легендарний епізод із заміною дерев'яних ложок на срібні. Розповідаючи про бенкети, що їх влаштовував Володимир у своїй гридниці, літописець зауважує: «Егда же подъпьяхуться [дружинники], начьняхуть роптати на князь, глаголюще: «Зло есть нашим головамъ: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребряными». Се слышавъ Володимеръ, повелѣ исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рек сице, яко: «Сребромъ и златом не имам налъсти дружины, а дружиною налъзу сребро и злато, яко же дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра»².

Ймовірніше від усього, літописець вписав до свого труда уривок із дружинного епосу, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого князя, не забуваючи при тому про себе. Навряд чи подібна історія відбулася в дійсності. Для нас уявляється важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою князь із дружиною складали наче єдине ціле. Як зауважив історик, стосунки між князем і дружиною були і службовими і неформальними, ширими і теплими, вона ділила з ним успіхи і поразки. Адже дружина була головною опорою влади князя, і йому, окрім дружини, було, власне, ні на кого більше спертися. Тому радитися з дружинниками, тримати їх у курсі своїх планів і дій вимагали не лише амбіції чи інтереси дружини, а й інтереси самого государя³. Своєрідним піднесеним гімном дружинності звучать слова літописця: «Бе бо Володимеръ любя дружину, и с ними думая о строи земленѣм, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣм»⁴.

---

¹ Там же. С. 30.

² Повесть временных лет. С. 56.

³ Грушевський М. Назв. праця. С. 227–228.

⁴ Повесть временных лет. С. 56.

У дійсності все це виглядало дещо інакше. В часи Володимира, особливо після запровадження християнства на Русі, дружинність котилася до призерку.

В добу Володимира Святославича завершується існування дружинної форми держави. Вже в літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє переважно військову роль. Все ж таки дружинність держави не могла закінчитися раптово. До часу Ярославу теж доводилось рахуватися з своїми дружинниками, і не лише на полях битв у 1015–1019 рр. Розповідаючи про його вокняжіння в Києві 1019 р., Нестор не забуває згадати і про тих, хто забезпечив йому перемогу в двобої з Святополком: «Ярославъ же сѣде Киевѣ, утеръ пота с дружиною своєю, показавъ побѣду и трудъ великъ»¹.

Так само в описах подій першої половини XI ст. «Повість временних літ», слідом за фольклорною традицією і віддаючи данину громадській думці (в якій так багато значила традиція взагалі), продовжує оспівувати любов князя до дружинників як вищу добродієність. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава, літопис зображує останнім дружинним государем. У літописному посмертному панегірику Мстиславу мовиться, що він «любяше дружину по велику»², тоді як в розлогій посмертній похвалі Ярославу підноситься мудрість государя, та ні словом не згадана його дружина.

У часи Ярослава дружина і дружинність як чинники суспільно-політичного життя, отже, втрачали позиції, що відзначено О.Є. Пресняковим при вивченні пам'яток давньоруського права. Він зауважив, що в найдавнішій частині Руської Правди збереглися риси дружинного права, та вони опинились на другому плані, бо новгородцям вдалося добитись від князя захисту від свавілля і насильств дружинників. Якщо це так, підсумував свої спостереження вчений, то князівська влада вперше за Ярослава, спочатку на новгородському ґрунті, набуває характеру урядової влади, і князь із «начальника дружини» робиться «земською

---

¹ Повесть временных лет. С. 64.

² Там же. С. 66.

владою»¹, тобто владою для всього народу, а не виразником інтересів дружини, як це було раніше.

Разом із тим варто відзначити, що дружина продовжувала посідати важливе місце в давньоруському феодальному суспільстві й після часів Володимира Святославича. Але це не означає, що держава в XI–XII ст. зберегла дружинну форму правління. Сама дружина з часом все більше розшаровується, з неї виділяється боярство. У літописних записах кінця X — початку XI ст. дружинники взагалі виступають ще під загальним найменуванням «гриди». Пригадаймо знамениту розповідь «Повісті временних літ» під 996 р. про бенкети Володимира: «По вся недѣля устави [Владимир] на дворѣ въ гридьницѣ пирь творити, и приходить боляром, и гридем, и съцьськимъ, и десяцьським, и нарочитымъ мужем...»² Однорідною виглядає дружина Ярослава і в роки його посадництва в Новгороді: «Ярославу же суццю Новѣгородѣ, и урокомъ даюццю Киеву двѣ тысячѣ гривенѣ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху...»³

Літописні свідчення пізнішого часу, другої половини XII–XIII ст., вже вирізняють старших і молодших дружинників, отроків, дитських та ін. Разом із тим, в літописах, переважно новгородських, зберігається й термін «гриди», найчастіше для позначення верхівки дружини. Під 1166 р. Новгородський перший літопис відзначив: «Приде Ростиславъ [Мстиславич] ис Києва на Луки, и позва новѣгородьце на порядъ: огнищане, гридь, купце вячьшее»⁴. А в 1195 р. володимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович покликав новгородців у похід на Чернігів, «на Ярослава и на всѣ Ольгово племя... Идоша съ княземъ Ярославъмъ [Володимировичем] огнищане и гридьба, и купци»⁵. Обидва рази гриді згадуються новгородським

---

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII вв. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993. С. 370.

² Повесть временных лет. С. 56.

³ Там же. С. 58.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 32.

⁵ Новгородская первая летопись... С. 42.

книжником у колі заможних людей, «вьячьших» купців і огнищан, котрі також були багатими громадянами Новгороду. Це наводить на думку, що принаймні частина тих гридів належала до дружинної верхівки.

З XII ст. дружина перестає бути єдиним панівним шаром суспільства, до нього з тих часів входить лише її верхівка. А зародження протягом кінця XI–XII ст. індивідуального феодального землеволодіння висунуло на перший план інший соціальний прошарок: земельну аристократію з числа тих самих старших дружинників, боярства і частини старої племінної знаті, яка зуміла перетворитися на бояр. Поступово переростаючи на феодальну знать, верхівка дружини зберегла чималу роль і в суспільно-політичному житті Давньоруської держави XII ст. З неї виходили радники і адміністратори государя. Напередодні походу проти половецьких ханів 1103 р., як пише «Повість», «сѣде Святполкъ [Ізяславич київський] с своєю дружиною, а Володимерь [Мономах переяславський] с своєю в едином шатрѣ. И почаша думати» про наступну війну з кочовиками¹. А Мономах в «Повчанні» розповідає про повсякденне життя князя, його сповнений турбот день і пригадує своїх радників: «Сѣдше думати с дружиною»². В обох випадках йшлося про вищий шар княжої дружини.

Дружина як сукупність воїнів виступає в джерелах дуже часто, але окремі дружинники згадуються, навпроти, зовсім рідко. В Київському літописі, перенасиченому розповідями про військові операції та їх учасників, слово «дружинник» зустрілося лише одного разу в формі «дружиининь» («приѣхавше послы повѣдаша рѣчь дружинину») ³, однак контекст цієї згадки залишається мало зрозумілим. Так само було і в літописних повідомленнях XIV і XV ст.

Не варто говорити про існування княжого двору на Русі в X–XI ст., про що часто пишуть в наш час; особливо полюбують це західноєвропейські та американські історики. Про двір як владну структуру довгий час не доводиться й згадувати. В ті

---

¹ Повесть временных лет. С. 117–118.

² Там же. С. 102.

³ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 404.

часи країною управляв князь із найближчим оточенням. Адже государ і був державою, бо іншої держави тоді не існувало. Довірені люди князя, ближні дружинники і бояри, від його імені збирали данину, вершили суд і здійснювали адміністративні функції. Твердого правила в тому не існувало. Так, Ігор віддав древлянську данину Свенельду, але не визначив, яку частину данини воєвода брав собі, а яку мав віддавати князеві. Через це князь і загинув, намагаючись взяти з древлян данину, яка йому, мабуть, тоді повністю не належала. Важливо відзначити, що цю надмірну данину Ігор вирушив зібрати під тиском своїх дружинників, котрі заздрили Свенельдовим, які, на їх думку, були багатшими від них¹.

О.С. Пресняков, намагаючись розібратись у термінології джерел, звернув увагу на паралелізм використання ними виразів «огнищанин — княж муж», «огнищане — гриди», «бояре — гриди» і дійшов висновку, що огнищани були членами княжого вогнища, дому свого государя, тобто дружинниками. Огнищани належали до верхівки дружини, були старшими дружинниками. Вчений підкреслює, що на кінець XII ст. поняття княжої дружини дуже розширилось. Воно охоплювало впливові верхи суспільства і всю військову силу князівства. Дружина розділилась на княжий двір і боярство, велике й рядове².

На думку Преснякова, дружина була не головною військовою силою князівства, як її часом називали, а лише добірним ядром воїнів-охоронців князя, його «двором» — постійними супутниками і радниками, і штабом, що давав від княжої руки організаторів і вождів народному ополченню. В широкому розумінні слова дружина була головним знаряддям княжої адміністрації і княжого господарства³. Історик називав дружину, точніше, її верхівку, «двором» лише умовно і писав це слово в лапках. На користь цього свідчить хоча б відсутність в джерелах X — першої половини XII ст. термінів «двор» і похідного від нього «дворяне».

---

¹ Повесть временных лет. С. 26–27.

² Пресняков А.Е. Указ. соч. С. 214.

³ Пресняков А.Е. Указ. соч. С. 412.

Рада при князі

Складалася рада з тих же старших дружинників і бояр. Джерельні відомості про неї беруть початок у додержавні часи. «Повість временних літ» неодноразово згадує про колективні рішення племінної верхівки, вживаючи дієслово «сдумаша». У недатованій частині «Повісті» розповідається про те, як хозари почали вимагати данину з східнослов'янського племені полян, що жили навколо Києва. «Съдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь...»¹

Як писав В.Т. Пашуто, «зрозуміти цей термін («сдумаша») вірно можна лише у тому випадку, якщо бачити в дофеодальній Русі конфедерацію окремих земель — полян, сіверян, кривичів та інших ... Рішення полян — це рішення ради знаті однієї землі»². Рада при князеві існувала до часів занепаду удільної роздробленості. Вирішуючи питання щодо запровадження християнства на Русі, Володимир Святославич скликав бояр і старців градських, аби спитати у них поради. Володимир Мономах визнавав значення княжої ради у житті країни. З наростанням політичного роздроблення держави ради при князеві діяли, мабуть, у всіх князівствах, великих і малих. Вони часом спонукували своїх государів до тих чи інших рішень і дій, що впливали на життя князівства.

Особливо значну роль відігравали такі ради в князівствах із слабкою владою государя. Галицькі бояри на самому початку князювання Ярослава Володимировича (1153 р.) «сдумаша» й вирішили відсторонити його від керівництва військом у битві, а їхні нащадки взагалі вигнали з князівства сина Ярослава Володимира, бо він «думы не любяшеть с мужми своими»³.

Княжа рада була явищем, типовим не лише для Русі, а й для багатьох країн середньовічної Європи і Причорномор'я. Тому знатний візантійський аристократ Андронік Комнін, будучи у вигнанні в Галичі, звично засідав у раді Ярослава Володими-

---

¹ Повесть временных лет. С. 12.

² Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 15.

³ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 321, 444.

ровича. На підставі джерельних звісток про княжу раду можна зробити висновок, що вона була однопалатним становим органом, давнім і сталим інститутом політичного устрою Давньої Русі¹.

Державна діяльність княжого двору

Спробуємо відповісти на природне питання: яким же чином здійснювалось керівництво князівством у часи, коли дружинність вичерпала себе, а двору ще не існувало? Більше півстоліття тому історики, й серед них дуже авторитетні, уявляли правлячий апарат давньоруського государя в XII ст. таким чином. З виникненням і розширенням вотчинного господарства, княжого і боярського, все більшу роль починають відігравати слуги-управителі. Князь постійно ними оточений, вони порядкують у його домі й господарстві, він звик радитися з ними, вони входять до складу його молодшої дружини для забезпечення їм офіційного статусу військових людей. Так утворювався двір при князі. Члени ж передньої, старшої дружини з того часу впритул заклопотані власними вотчинами і господарчими справами. Їх все менше цікавлять князівські справи, а князь відтоді все менше відчуває потребу в «мужах отцов своих». Хіба що «думають» вони всі про всі важливі справи, як і раніше, разом².

У намальованій нашим знаменитим попередником яскравій та емоційній картині дещо переглянуто пізнішими дослідниками. Але головна теза щодо значення управителів на княжому дворі уявляється вірною. Та чи було воно так у X–XI ст.? Навряд. Купка старших дружинників (і боярства, що входило до дружини) в ті часи не була структурованою, обов'язки по управлінню господарством чи хоч би маєтком князя не були розподілені й чітко визначені. Безумовно, на практиці така спеціалізація серед оточення князя могла існувати. Хтось серед дружинників і бояр вправно збирав данину, інший мав схильність до судових справ, тощо. Але справжня спеціалізація, та й то не повна, з'явиться

---

¹ Пашуто В.Т. Указ. соч. С. 19.

² Мавродин В.В. Социальный и политический строй // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 2. Общественный строй и духовная культура. Под ред. Н.Н.Воронина, М.К.Каргера. М.; Л., 1951. С. 23.

лише тоді, коли народиться *княжий двір* як постійна і неодмінна складова державного організму.

Історики по-різному пояснювали зміну дружини двором. Виглядає ймовірним припущення А.А. Горського, згідно якої це сталося внаслідок розділення до того відносно об'єднаної Давньоруської держави на окремі князівства і землі, з становленням і розвитком князівських доменів (володінь) і, головне, з втратою панівним класом загальнодержавної корпоративності у вигляді дружини по мірі розвитку боярської вотчинної власності¹.

Термін «княжий двір» у значенні владної структури зафіксований джерелами з XII ст. У такому значенні він продовжує виступати в них протягом всього XII ст. і пізніше. Чинники, рушійні сили і обставини виникнення князівського двору необхідно досліджувати в рамках вивчення суспільно-економічного і політичного розвитку Русі доби удільної роздробленості, — тоді, коли цей двір утворюється і набирає сили. Еволюція княжого і боярського землеволодіння, що великою мірою призвела до політичного дроблення країни і перетворила Русь на федеративну монархію (з середини XII ст.), зіграла, на думку М.Б. Свердловова, визначальну роль у зміні древньої примітивної системи управління, яка уособлювалась у княжій дружині (коли держава була відносно єдиною і централізованою), новою структурою і організацією державного управління — княжим двором². Безумовно, ця зміна була болісною для верхівки суспільства, бо в її перебігу частина бояр неминуче відсторонювалась від управління, а на їхнє місце приходили інші, з часом все більше незнатні люди. Сприяло виникненню двору й наростання процесів і явищ державного будівництва.

Сфера діяльності княжого двору, принаймні в XIII ст., зовсім не обмежувалась збиранням данини, судовими та адміністративними функціями. Виключне становище суверена, від якого залежали всі інші люди в князівстві, обумовило статус княжого двору протягом усієї історії середньовіччя як осердя політичної

¹ Горський А.А. Древнерусская дружина. М., 1989. С. 81.

² Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в. СПб., 2003. С. 591.

системи, що виходила за рамки приватного життя і приватного житла монарха. Двір водночас був резиденцією князя і політичним центром держави. У своєму складі він налічував кілька десятків, а то й сотень людей, — принаймні, так бувало у великих князівствах: Галицько-Волинському, Ростово-Суздальському, Чернігівському, а також у великокнязівському домені, Київській землі. Це пояснюється не лише суто управлінськими функціями, а й тим, що члени двору були і охороною, і радниками, і адміністраторами і навіть мобільною військовою силою, яка завжди перебувала під рукою государя.

Людей двору, як посадових осіб, бояр і дружинників, так і міністеріалів, поряд із несенням служби государю, об'єднували неформальні зв'язки, що охоплювали широкий зріз інших учасників дійства: особисту охорону князя (не обов'язково дружинників), його слуг і улюбленців. Відносинам між членами двору були властиві суперництво та інтриги, що якоюсь мірою врівноважувались стосунками солідарності та взаємодопомоги¹. Це особливо яскраво видно на прикладі двору Данила Романовича Галицького (1201–1264), в якому постійно суперничали бояри різного походження (галицькі та волинські) і різної політичної орієнтації, і воєводи, котрі прагнули першості, та інші посадові особи, і навіть міністеріали — службовці нижчого рангу, котрі не обов'язково мали шляхетне походження.

Певна, хай і відносна в умовах роздробленості держави стабільність двору як державної структури спиралась на традицію служби княжих дружинників, що бере початок у сивій давнині. Ще у XIX ст. історики (М.П. Погодін та ін.) прийшли до думки, що вже в XII–XIII ст. служба дружинників, принаймні тих, хто потрапив на сторінки літописів, була нерідко спадковою. Тим більше існує підстав вважати, що така служба існувала в X–XI ст. В ті часи дружинники ще не мали ні землі, ні маєтностей, повністю перебуваючи на утриманні свого князя, й залежали від нього в усьому.

---

¹ Хачатурян Н.А. Указ. соч. С. 17.

У «Повісті временних літ» такими дружинниками, котрі при тому належали до найближчого оточення государя, виступають Вишата і його син Янь. Їх імена потрапили до літопису не випадково — обидва були інформаторами літописців, Вишата — Никона, а Янь — Нестора¹. Ці батько і син в різні часи були і воєводами і адміністраторами, князі доручали їм найвідповідальніші справи. Вишаті, «отцю Яневу», не забуває уточнити літописець, Ярослав «поручи воеводство» в останньому поході Русі на Царгород 1043 р.² Більше відомостей зберіг літопис про його сина Яня. У 1071 р. він придушує повстання волхвів у Білозері, куди прибув від чернігівського князя Святослава Ярославича для збирання полюддя. Під 1089 р. при київському князі Всеволоді Ярославичі «воеводство держащу Кыевськыя тысяща Яневи» — він займав найвищу посаду в стольному граді.

Нестор із замилюванням пише, що Яня і його дружину Марію любив Феодосій Печерський, прийшовши перед смертю до їх дому. Найближчим радником київського государя Святополка Ізяславича Янь опинився 1093 р. під час драматичних перемовин між Святополком і Володимиром Мономахом з приводу організації спільного походу князів проти половецьких ханів. Янь дожив до глибокої старості, Нестор відгукнувся на його кончину в 1102 р. розчуленим панеґіриком, завершивши його словами: той був «не хужий бѣ первых праведник»³.

Якщо дружинник (а пізніше і член двору, особливо міністеріал, що звичайно належав до отроків і молодшої дружини, а часом бував зовсім простою людиною) вступав на службу до князя, він складав присягу за себе і своїх дітей вірно йому служити. Двір государя складався поступово, з місцевих і приїжджих слуг, котрі на час вступу на службу за своєю попередньою бойовою та діловою репутацією і особистими заслугами розміщувались у ньому у встановленому князем порядку. У кожного було своє «місце» і своя «честь», і кожний цінував свою службову

---

¹ Лихачев Д.С. Повесть временных лет. Историко-литературный очерк // Повесть временных лет. СПб., 1999. С. 323, 328.

² Повесть временных лет. С. 67.

³ Там же. С. 76, 77, 88, 90, 92, 119.

честь. Двір великого князя як апарат влади був міцним організмом, що повільно і обдуманно складався, а не випадковим набродом випадкових людей¹.

Історикові середньовіччя, на мою думку, має бути особливо важливою тема ролі двору в становленні державності й зміцненні монархічного способу правління, про що, на жаль, маємо хіба що принагідні й випадкові свідоцтва джерел, насамперед Галицько-Волинського літопису. Те ж саме можна сказати і про повідані джерелами (переважно Київським літописом XII ст.) обставини розвитку давньоруської державності навколо Києва.

З історії княжого двору

Великі перспективи відкриває вивчення самого процесу виникнення владної структури, яку джерела називають княжим двором, а також встановлення часу його формування. В.Д. Назаров, якому належить одне з небагатьох досліджень цієї теми, впевнено написав, що інститут двору виник не пізніше останньої чверті XII ст.² Свої висновки він побудував на новгородському і володимиро-суздальському літописанні. Існують серйозні джерельні підстави поширити їх на давньоруське суспільство XII–XIII ст. узагалі.

Сильний і постійний імпульс розвитку двір одержував саме завдяки тому, що ця структура, породжена багато в чому настанням удільної роздробленості, виявилась особливо важливою для государя і його влади в добу політичного роз'єднання країни. Адже двір як найближче оточення князя і бойовий загін, що завжди знаходився під його рукою, був особливо потрібним у роки, коли князі запекло боролись між собою за все нові й нові володіння, часто змінюючи столи, перебираючись з менш вигідного і престижного на кращий (часто в їхньому розумінні). Тоді двір також переїздив у нове для нього місто, вирішальним чи-

---

¹ *Веселовский С.Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969. С. 466–469.

² *Назаров В.Д.* «Двор» и «дворяне» по данным новгородского и северовосточного летописания (XII–XIV вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1979. С. 104.

ном впливаючи і на його життя, і на життя волості, яку двір з тієї пори очолював.

Прямий спадкоємець дружини¹, двір являв собою завжди готову до дії, внутрішньо структуровану організацію бояр і дворян, загін добірних воїнів, адміністративний апарат і групу довірених слуг. Попередніх молодших членів дружини, «отроков», змінили слуги-дворяни. Літописи та інші джерела знають різновиди людей двору — таких, як посадники, тіуни, стольники, меченші, сидельничі та ін. Але спочатку то були ще не придворні чини або посади, а лише тимчасові й не постійні доручення князя.

Двір государя спершу виконував ті самі функції, що й дружинна управа, але вже на вищому стадіальному рівні. Бояри представляли князя на місцях, у найбільших містах князівства. Данини і судові мита на його користь збирали посадники і тіуни, адміністратори княжого господарства. Із зібраного вони виділяли десятину церкві й залишали частину собі як утримання на службі. Податкова і адміністративно-судова системи матеріально забезпечували княжих людей грошовим утриманням і натуральним кормом за виконання посадових обов'язків.

У вступній статті до Новгородського першого літопису молодшого ізводу книжник із захопленням і ностальгією згадує про ідеальні часи відносин між князем і дружиною: «Како быша древнии князи и мужие ихъ, и како отбараху Руския землѣ, и ины страны придаху под ся; тѣи бо князи не збираху многа имѣния, ни творимыхъ вирь, ни продажъ вѣскладаху люди; но оже будяше правая вира, а ту возмя, дааше дружинѣ на оружье, А дружина его кормяхуся, воюющее ины страны и бьющесе и рекуще: «Братие, потягнемъ по своемъ князѣ и по Руской землѣ»². Процитовані слова джерела відносяться не лише до дружини — з перебігом часу вони все більше стосуватимуться усіх васалів князя: бояр, мужів, посадових осіб і слуг.

Зовні на Русі XII — першої третини XIII ст. все виглядало, як раніше. В дійсності ж, усе було набагато складніше. Організація служилих государеві людей переживала серйозні зміни під

---

¹ Довгий час обидві соціальні структури співіснували.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 104.

впливом загальних для всієї Східної Європи процесів і явищ соціального, економічного, політичного і духовного життя, викликаних все тим самим наростанням феодалізації суспільства і породженої нею удільної роздробленості. Купка мало організованих дружинників, що чималий час забезпечувала функціонування влади, поступово переростає на орган державного управління: княжий двір. У ньому не залишилось місця тим дружинникам, які не відповідали вимогам нового часу.

Двір і люди двору

Зростання ролі й значення двору в усіх областях державного буття неминуче впливало і на розвиток середнього і нижнього шарів служилих людей. Протягом кінця XII–XIII ст. багато бояр і старших дружинників замінюються в апараті державного керівництва молодшими дружинниками, а також людьми, вже не зв'язаними з дружиною і боярством. Через це в джерелах з'являється термін «дворяне», люди княжого двору. Вони перебували в прямій і жорсткій залежності від государя¹. Це поняття, що позначало служилих князеві людей з об'єднаними адміністративно-судовими, військовими і суто службовими в самому дворі обов'язками, увібрало в себе різних за походженням і становищем осіб: чинів двору й міністеріалів, дрібних чиновників, частина яких феодально залежала від монарха. Дружинні реальності й традиції у ті часи поступово відходять у минуле. Ця закономірність, відзначена дослідниками на звітках джерел в основному Північно-Західної й Північно-Східної Русі, може бути, на мій погляд, поширена на всі руські землі XII–XIII ст.

Лінгвісти окреслили два основних значення поняття «двір»:
1. Огороджене місце навколо житлового дому (зокрема, княжого) і служб; 2. Маєток, господарство. У наведених в дослідженні О.С. Львова прикладах із джерел бачимо, що одне з основних значень слова «княжий двір» — резиденція государя, місце відправлення ним і його людьми судових і адміністративних

---

¹ Див., напр.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. 1991. № 4. С. 56–57.

функцій, осередок надходження і перерозподілу державних данин та судових штрафів¹.

Згідно статті 38 Короткої редакції Правди Руської, затриманий до світанку злодій має бути приведений на княжий двір для судової процедури, а в статті 20 Поширеної редакції описано прихід постраждалого від крадіжки на княжий двір для вчинення позову². Львов посилається також на уставні княжі грамоти XII ст. із згадками двору государя. Згідно грамоти новгородського князя Святослава Ольговича 1136/37 р., собору св.Софії в Новгороді надавалась десятина «от данин и от вир, и продаж, что входит в князь дворъ всѣго». А смоленський государ Ростислав Мстиславич 1136 р. пожалував смоленській єпископії «изъ двора своего осмь капии воску»³.

Але таких прямих згадок княжого двору в джерелах зовсім мало. Доводиться скористатися випадковими і непрямими свідоцтвами про нього в літописах та інших пам'ятках писемності. Єдине відоме мені джерело, в якому двір виступає порівняно часто, це новгородські літописи. Звернемось до найбільш давнього і авторитетного серед них — Новгородського першого літопису старшого і молодшого ізводів. Та перед цим варто мовити кілька слів про значення і цінність свідчень такого роду, а також про систему термінів, за допомогою яких позначались люди двору. Необхідно виділити з масиву цих термінів лише ті, що можуть стати ключовими в студіюванні самого феномена двору і діяльності його членів, визначити часові рамки використання їх у джерелах, встановити відрізки часу, коли згадані терміни вживались більш-менш систематично.

Мені відома лише одна праця, в якій зроблено спробу окреслити в літописах та інших пам'ятках писемності рамки понять «двір» і «дворяни» — це згадана вже стаття В.Д. Назарова. Він склав добірку місць з літописів, в яких згадуються двір і дворяни. Це майже виключно літописи новгородські.

---

¹ Львов А.С. Лексика «Повести временных лет». М., 1975. С. 109–110.

² Правда Русская. Т. 1. М.; Л., 1940. С. 72, 81, 106, 108, 124, 126.

³ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. М., 1976. С. 144, 147.

Серед інших, де порушувався цей сюжет, назву багатотомний труд Х. Ловмянського з історії Польщі, в якому вчений справедливо зауважив, що зміни в термінології давньоруських джерел на межі XII і XIII ст., зокрема поява у них двору і дворян, відбили суттєві зрушення в структурі, організації і чисельності феодального класу¹. Та не варто думати, що існування княжого двору було прерогативою Новгородської боярської республіки і запрошуваною нею зі сторони князя. Просто в Новгороді, як більше ніде (за виключенням хіба що сусіднього Пскова) буяло і пінилось протистояння князя і його двору з новгородською громадою на чолі з вічем. Це постійне, безперервне протистояння, що часто набувало драматичних форм, спонукувало літописців відділяти князя і його оточення (двір) від новгородців, насамперед віча. Княжий двір виступає в новгородському літописанні як особлива політична сила і тому згадується частіше, ніж в інших літописах.

Сто років тому М.С. Грушевський таким чином підсумував свої дослідження княжої влади в Давньоруській державі, написавши, що до органів державного управління належав ще й княжий двір, бо на Русі, так само, як в інших примітивних державних організаціях, в організації двору і функціях двірських урядників тісно об'єднувались функції держави з приватним характером княжих господарських агентів². У цьому стилістично недбалому формулюванні проступає загалом вірна думка: двір поєднував у собі діяльність державну з приватною, адже був разом із тим ще й садибою князя.

Двір у Південно-Західній Русі, зокрема в Галицько-Волинській, прихований за термінами джерел, про нього у них майже немає прямих згадок. Але в контекстах звісток південноруських літописів двори князів Києва та інших стольних градів виступають як владні структури, часом не менш діяльні, ніж у Новгороді Великому. Принагідно розгляну в хронологічній послідовності відомості про княжий двір у Новгородському першому літописі старшого і молодшого ізводів починаючи з кінця XII ст.

---

¹ *Lowmiański H.* Początki Polski. T.IV. Warszawa, 1970. S. 177–178.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. С. 231.

У 1192 р. новгородський князь Ярослав Володимирович під час перебування у Пскові (що тоді політично залежав від Новгороду) «дворъ свой пославъ с пльсковизи [псковичами] воевать [немцев], и шьдше взяша город Медвежю Голову и пожьгоса...»¹. Так само у ратних ділах 1220 р. діє двір іншого новгородського государя Всеволода Мстиславича², коли той посварився з новгородським посадником Твердиславом, за спиною якого стояла новгородська міська громада: «И поиде князь Всеволодь съ Городища³ съ всѣмъ дворомъ своимъ, и скрутяся въ бърне, акы на рать, и приеха на Ярославль дворъ; новгородци к нему въ оружии и сташа пълкомъ на княжи дворѣ»⁴. В цьому контексті слово «двор» виглядає синонімом слова «дружина».

А ось через два роки двір виступає в Новгородському літописі в традиційному значенні цього поняття: «На ту же зиму князь Всѣволодь⁵ побеже въ ночь, утаивъся из Новагорода съ всемъ дворомъ своимъ»⁶, після чого сів у Торжку, на межі Новгородської землі з Ростово-Суздальським князівством. Напевне, князь боровся тоді з посадником і вічем.

В 1224 р. сталося традиційне для Новгороду протистояння між усе тим же князем Всеволодом, з одного боку, і вічем із посадником — з іншого. Про це свідчить і те, що в Торжок, куди знову втік Всеволод, «приеха къ нему отець Гюрги с пълки и брат его Ярославъ и Василко Костянтиновиць съ ростовци, Михаил [Всеволодич] съ черниговьци». Юрій почав вимагати від новгородців видати йому заводіїв сварки з його сином, а ті йому відмовили. За це Юрій разом з іншими князями розграбував Новгородську землю біля Торжка⁷. Наступного року, коли в Новгороді сидів уже інший князь Ярослав Всеволодич, запрошений з Переславля Залеського, сім тисяч литовців напали на

¹ Новгородская первая летопись... С. 40.

² Сина тодішнього київського князя Мстислава Романовича.

³ Резиденція новгородських князів у кількох верстах від Новограда.

⁴ Новгородская первая летопись... С. 60. Ярославів двір був місцем перебування князів у Новгороді в X–XI ст.

⁵ Юрійович, син онука Долгорукого Юрія Всеволодича.

⁶ Новгородская первая летопись... С. 61.

⁷ Там же. 64.

Новгородську землю і принесли багато нещастя, захопивши Торопецьку волость і пограбувавши купців. Тоді «князь же Ярославъ и Володимиръ¹ съ сыномъ и с новотържци, княжь дворъ, новгородцевъ мало, торопцяне съ князьмъ своимъ Давыдомъ, поидоша на нихъ» і завдали ворогові рішучої поразки, убивши дві тисячі литовських воїнів і віднявши «полон»². Підкреслені мною слова свідчать, що основною ударною силою в переможній кампанії Ярослава був його двір, що налічував, слід гадати, не одну сотню бійців.

Те ж саме спостерігаємо в літописній розповіді 1245 р. Тоді на Новгородську землю знову напала литва, розбила нечисленні воїнські контингенти новоторжців, тверичів і дмитровців. Князь Олександр Ярославич (Невський) «погонися по нихъ съ своимъ дворомъ и би я, ... и не упусти ихъ ни мужа», а далі «в малѣ дружинѣ... и срѣте иную рать у Вѣсвята, ... и тѣхъ изби, а самъ приде сдравъ и дружина его»³. В цьому контексті двір виступає як сильний воїнський контингент, а «малая дружина» — як його частина.

І все ж таки двір частіше виступає в новгородських літописах у традиційному розумінні терміну, як владна, адміністративна структура при князі. Під 1240 р. у джерелі відзначено: «Выиде князь Олександръ [Ярославич] из Новагорода къ отцю в Переяславль съ матерью и с женою, и со всѣмъ дворомъ своимъ, роспрѣвѣся с новгородци»⁴ — типова для Новгороду XIII ст. картина: князь не бажав коритися вічу і посаднику, залишивши Новгород разом із родиною, двором і, певно, військовою дружиною. В 1282 р. посварились брати-князі Дмитро та Андрій Олександровичі в Північно-Східній Русі. Андрій з татарською поміччю виганяє Дмитра з Переславля, і той «выступи с мужи своими и со дворомъ своимъ, и поиха мимо Новьгорода, хотя в Копорью»⁵.

---

¹ Мстиславич, псковський князь.

² Новгородская первая летопись. С. 64.

³ Там же. С. 78.

⁴ Там же.

⁵ Там же. С. 324.

Служилий люд

Так само, як і двір, похідний від цього слова термін «дворяни» найчастіше трапляється в новгородському літописанні. Подібно до двору, дворяни були загальноруським явищем, нижньою ланкою панівного класу. Про дворян ішлося в розділі 5-му. Складання двору як органу державного управління вирішальним чином вплинуло на еволюцію середніх та нижніх шарів служилих людей. Здається, вперше дворяни згадуються в північно-русьському джерелі джерелах під 1174/75 р. Після вбивства Андрія Боголюбського змовниками з його найближчого оточення в Боголюбіві, резиденції князя, спалахнуло повстання, що відразу, як звичайно буває в таких випадках, набуло кримінального характеру: «Горожане же боголюбскыи и дворяне разграбиша домъ княжь, ... и много зла створися в волости его; посадникъ его и тиунов его дома пограбиша, а самѣх избиша. Дѣтъцкыѣ и мечники избиша, а дома ихъ пограбиша»¹.

Це коротке повідомлення джерела свідчить багато про що. По-перше, дворяни, люди князя, приєдналися до городян під час виступу проти посадових осіб князя. По-друге, вони грабували дома посадників, тиунів, дитських і мечників — людей середньої ланки управління. Виходить, ті дворяни вважали себе обездоленими і ображеними государем. Та ж чи належали вони до княжого двору? Думаю, що так.

Довгий час термін «дворяни» відносився до числа загадок соціальної термінології давньоруських джерел. М.Б. Свердлов докладно розглянув думки своїх попередників і узагальнив їх у такий спосіб: «Дворяни (слуги, слуги двірні) були вільними служилими князеві людьми. Немає відомостей про те, що в їх числі були холопи або інші категорії залежних». Таке враження могло скластися, продовжує дослідник, через те, що їх часом необгрунтовано об'єднували зі слугами княжого господарства — міністеріалами, до числа яких входили як особисто вільні, так і залежні люди, рядовичі й холопи. Оскільки служили люди на-

---

¹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927. Стб. 369–370.

лежали до княжого двору, то молодших серед них стали називати словом «дворянин», тобто належний до двору¹.

Багато істориків вважає, що поєднання військових, судових, адміністративних і суто службових обов'язків групою людей на княжому дворі доводить генетичну спадкоємність дворян від дитських і отроків, подібно до того, як двір став спадкоємцем дружини². І.Я. Фроянов образно зауважив, що з кінця XII ст. можна спостерігати, як молодша дружина (отроки, дитські, мілостники) поступово поглинається двором по мірі розкладу дружинних зв'язків³. На мій погляд, зв'язок між цими явищами таки існував, та він не був настільки прямим і безпосереднім, як уявляється колегам.

Спробую пояснити дивну, на перший погляд, майже повну відсутність терміну «дворяни» в південноруських літописах: Київському XII ст. і Галицько-Волинському XIII ст., — як і раніше, їх заміняють тотожні за сенсом слова «отрок», «детский» та ін. Звернусь до згадок про дворян у Новгородському першому літописі, що дозволяє певною мірою конкретизувати коло їх обов'язків, та й визначити саме їхнє місце в державній адміністрації — княжому дворі. У порівнянні з більш частими згадками самого двору їх небагато, проте вони виглядають досить красномовними.

В 1210 р. новгородці повстали проти свого князя Святослава Всеволодича, будучи інспіровані агентами Мстислава Мстиславича Удатного з династії смоленських Ростиславичів. Закликаний городянами Мстислав захопив Торжок й «изыма дворянѣ Святославлѣ», а далі уклав угоду з новгородським вічем, після чого городяни покликали «с великою чєстью» Мстислава на стіл, а Святослава Всеволодича «посадиша во владычньи дворѣ [під варту] и съ мужи его»⁴. В повідомленні джерела дворяни складають найближче оточення князя Святослава, вони тримали

---

¹ Свердлов М.Б. Указ. соч. С. 593–596.

² Див., напр.: Горский А.А. Указ. соч. С. 80–81; Свердлов М.Б. Указ. соч. С. 593–595.

³ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980. С. 95.

⁴ Новгородская первая летопись. С. 51.

порубіжне місто Торжок; вони, можна думати, стоять за словами «мужи его», яких кинули до в'язниці разом із їхнім князем.

У 1214 р. Мстислави Мстиславич, котрий, як мало хто серед князів, умів ладити з новгородським вічем і посадником, пішов на чудь. «И чюдъ поклонишася ему, и Мьстиславъ же князь взя на них дань, и да новгородьцемъ двѣ чясти дани, а третьюю часть дворяномъ»¹. З контексту повідомлення виходить, що термін «дворяни» охоплював не лише власне двір, а й дружину Мстислава. Більше того, в цьому контексті дворянами названо, мабуть, усе новгородське військо: адже на початку розповіді про той похід сказано, що Мстислав «иде ...сь новгородьци на чюдъ!» Отже, термін «дворяни» не мав строгих рамок використання, точного смислу і змісту. В якихось випадках його застосовували до війська, що було разом із з князем, ймовірніше від усього, до його дружини. Бачу в цьому відгомін традиційного застосування слова «дружина» в джерелах щодо будь-якого воїнського контингенту руського государя. Втім, подібний висновок вимагає підтвердження джерелами.

Наступного року Мстислав Мстиславич «по своей воли» подався до Києва — важливе уточнення в устах літописця, бо звичайно самі городяни примушували князів залишати Новгород. Після цього віче покликало на стіл Ярослава Всеволодича, онука Юрія Долгорукого, й урочисто зустріло його. Однак князь одразу почав суперничати з міською общинною владою, пригнічував тисяцького і посадника. Переслідуючи власні цілі, Ярослав припинив довіз хліба до Новгорода, що призвело до голоду в місті. «И бысть Новегороде печаль и вопль». Дізнавшись про це, Мстислав Мстиславич швидко в'їхав у Новгород и «я Хотя Григоревица, намѣстьника Ярослаля, и всѣ дворяны искова»². З наведеного тексту можна зрозуміти, що закуті новгородцями в залізо дворяни Ярослава Всеволодича були його чиновниками і чинили насильства над жителями. Незабаром по тому Мстислав вибив Ярослава з Новгорода й зайняв його стіл³.

¹ Новгородская первая летопись. С. 52–53.

² Там же. С. 54–55.

³ Там же. С. 54–57.

Серед згадок джерел про дворян в інших руських землях виділю запис у тому самому Новгородському літописі під 1218 р. Тоді рязанський князь Гліб Володимирович зважився вбити кількох князів. Ті довірливо відгукнулись на його запрошення «на честь пирения»: «Все шѣсть князь, каждо съ своими бояры и дворяны, придоша в шатерь ею», а Гліб «прѣже прихода ихъ изнарядив свое дворяны и братие и поганых половьчъ множество въ оружии»¹. В цьому контексті дворян можна розглядати і як власне двір князя, і як його ближню дружину.

Отже, княжий двір на Русі в XII–XIII ст. був рушійною силою влади, інструментом здійснення государем завдань внутрішньої та зовнішньої політики. В його діяльності, мов у краплині води, відбилися закономірності життя давньоруського суспільства зі всіма складностями і суперечностями цього явища.

---

¹ Новгородская первая летопись. С. 58.

8. Самоврядування на Русі

У східних слов'ян воно бере початок у давнині, задовго до утворення Давньоруської держави і самого виникнення міст, сільських і міських общин. Перші достовірні згадки джерел про народні зібрання у східних слов'ян датуються серединою — другою половиною VI ст. нашої ери¹. Вони належать візантійським історикам Прокопію, Маврикію, Менандру та ін.² Слов'яни тоді жили в умовах родоплемінного ладу і всі свої справи вирішували на народних зібраннях, які Прокопій назвав першим проявом демократії.

Цей візантійський історик розповів про такі збори у антів (як він та інші візантійські автори називали звичайно східних слов'ян). Для нас його розповідь уявляється особливо цінною, тому що в ній виступає антський ватажок на ім'я Хільбудій. Коли історики встановлювали час подорожі засновника Києва Кия до візантійського імператора, вони звернули увагу на історію князя антів Хільбудія, про якого йдеться у праці Прокопія «Війна з готами». Описана Прокопієм біографія того Хільбудія³ схожа на викладений у найдавнішому нашому літописі «Повісті временних літ» його імовірним складачем Нестором короткий життєпис Кия⁴. Як і Кий, Хільбудій був князем у східних слов'ян. Як і Кий, він прийшов на службу імператору (Прокопій називає ім'я імператора: Юстиніан, що правив з 527 по 565 р.), той приязно прийняв його і запропонував йому службу. Подібно до Кия, Хільбудій охороняв рубежі Візантії на Дунаї і, так само, як східнослов'янський князь, вступив у конфлікт з населенням

---

¹ Всі дати в розділі відносяться до нової ери.

² Свідчення візантійських авторів про слов'ян VI–VII ст. зібрані й прокоментовані в кн.: Свод древнейших источников о славянах. Т. 1. М., 1991.

³ Прокопий Кесарийский. История войн // Свод. С. 182–183.

⁴ Повесть временных лет. С. 9–10.

Подунав'я¹. Тому вчені з великою часткою вірогідності припустили, що Хільбудій і Кий та сама історична особа.

Однак завершення політичних біографій Хільбудія і Кия викладено нашим і візантійським істориками по-різному. Нестор твердить, що Кий повернувся до заснованого ним міста і там помер. А Прокопій зауважив, що Хільбудій загинув у битві з племенами Подунав'я. Та згодом з'явився якийсь юнак, що теж мав ім'я Хільбудій. Анти захопили його в полон і зібрали народні збори, в яких взяли участь усі дорослі чоловіки їхніх племен. Вони примусили полоненого юнака взяти на себе роль того загиблого воєначальника і вирішили вчинити під його формальним проводом напад на Візантію².

Прокопій, отже, залишив нам опис масових народних зборів, на яких анти вирішували звичайно найважливіші питання: війни і миру, об'єднання сил для війни, вибори вождів, зносини з сусідами тощо. Цей візантійський історик твердив, що слов'яни з найдавніших часів живуть в умовах народоправства; щасливі й нещасливі випадки скликають їх на загальне зібрання³. Однак і в VI ст. і пізніше народні збори у слов'ян не мали постійного характеру, збирались рідко і на них не часто досягали згоди.

У недатованій частині «Повісті временних літ» зберігся опис такого народного зібрання у східнослов'янського племінного союзу полян, до якого належав і засновник Києва Кий. Цей опис не піддається датуванню, згодом його можна віднести до VII чи VIII ст. Численний народ хозар, що мав своє державне утворення в пониззі Волги, вирішив обкласти полян даниною. Вони зійшлися на збори і вирішили дати данину мечами. Хозарські старійшини, котрі були присутні на тому полянському вічі, побачили у такій данині пророцтво, що настрахало їх: «І рѣша старци козарьстии: «Не добра дань, княже! Мы ся доискахомъ оружьемъ одиною стороною, рекше саблями, а сих оружне обоуду остро, рекше мечь. Се имуть имати дань на насъ и на

---

¹ Свод. С. 184–185.

² Там же. С. 184–186.

³ *Прокопій из Кесарии*. Война с готами. Перев. и прим. С.П. Кондратьева. М., 1950. С. 297.

инѣхъ странах». Нестор з гордістю мовить, що «володѣють бо козары русьскіи князи и до днешнего дне»¹. Історія ця легендарна, повністю фольклорна. Часи дійсного народоправства і самоврядування в східнослов'янському суспільстві були тоді ще попереду.

Східнослов'янське і давньоруське віче здавна було в фокусі уваги російської та української історіографії. Насамперед історики почали вивчати його суспільну природу й соціальну структуру. М.М. Карамзін наголошував на важливій ролі віча в історії Русі, громадяни града могли впливати на князів, бувало, зупиняли їх у рішеннях, вершили справами як вищі законодавці². Більш докладно описував віче М.П. Погодін. Як йому бачилось, військовий прошарок складав на Русі основну частину міського населення, разом із дружинниками брав участь у державних справах³. З них частково складалося й віче. Злам в історіографії проблеми віча стався завдяки праці В.І. Сергеевича «Вече и князь». Авторитетний історик давньоруського права дійшов висновку, що участь у вічових зібраннях у давнину означало право, яке належало вільній людині. Вчений дещо ідеалізував суспільну рівність учасників віча⁴.

У радянський час віче розглядалось здебільшого в суспільно-економічному аспекті. Більшість дослідників слушно бачила у ньому класову організацію, у якій поряdkували міська верхівка (бюргерство) і люди князя⁵. С.В. Юшков вважав віче масовим зібранням основних феодальних угруповань або груп, так чи інакше пов'язаних з феодалами⁶. Було б невірною відкидати класовий характер і склад віча, проте воно все ж таки в багатьох

---

¹ Повесть временных лет. С. 11–12.

² Карамзин Н.М. История государства Российского. М., 1991. Т. 3. С. 466 та ін.

³ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. М., 1857. Т. 7. С. 142 и сл.

⁴ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. Т. II. Вече и князь. Советники князя. СПб., 1900.

⁵ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 161 и сл.; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956.

⁶ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.; Л., 1939. С. 194–197, 216 и др.

випадках висловлювало волю городян у цілому, особливо починаючи з середини XII ст.

Міська община

Основні міста на Русі виникають в основному в X–XI ст. Лише Київ складався як середньовічне місто протягом VIII–IX ст. Містам на Русі й повсюдно в Європі передували прото-міста або зародки міст, час виникнення яких в Східній Європі відноситься до VIII–X ст. А от зародок Києва утворився в кінці V–VI ст.¹ Зрозуміло тому, що й самоврядування у містах народжується тоді, коли ці міста створюються. Природно також, що перші звістки про зібрання городян відносяться до Києва — найстарішого міста в східнослов'янському світі.

Процес переростання племінних зборів у міські, на жаль, не відбитий докладно у літописах та інших джерелах. Історики уявляють його таким чином. У IX–X ст. до головного міста час від часу сходяться люди з сільської округи і разом з городянами обговорюють справи всієї землі чи князівства. Процес розвитку міського зібрання із племінного своєрідно описує літописець в одному із записів 80-х років X ст. Тоді «созва Володимерь бояры своя и старци градский», щоб обговорити важливі питання зовнішньої політики держави, можливість запровадження християнства на Русі. Вони запропонували князеві послати послів у різні країни. Це було зроблено на широких народних зборах, але звіти послів після їх повернення князь вислухав знову-таки перед своїми боярами і старцями градськими².

Ті старці — верхівка міської общини, яка зберігає ще риси громади часів родоплемінного устрою. З часом, у X–XI ст., старці градські перетворюються на соцьких, що стояли на чолі малих общин, з яких складалась міська община Києва та інших значних міст. На чолі міської общини стояв тисяцький, що керував також народним ополченням. Повсякденним життям Києва та інших великих міст управляла рада міської громади, до якої входили соцькі, тисяцький й представники заможної верхівки.

¹ Толочко П.П. Древний Киев. Киев, 1983. С. 12 и сл.

² Повесть временных лет. С. 48–49.

Сліди діяльності міської ради неодноразово трапляються в літописах. Поступово в князівствах і землях міське зібрання бере гору, а земельне і волосне відмирають. З часом збори жителів головного града робляться єдиними і головними у землі чи князівстві.

Виникнення і розвиток віча

Збори городян дехто з істориків вважає головним народним органом управління землею чи князівством. Так воно і було, але в часи, коли не існувало державної влади в особі князя та його апарату. Літописи та інші пам'ятки давньоруської писемності називають збори городян вічем. Це архаїчний орган народовладдя, що набуває нових форм і змісту саме в часи завершення будівництва Давньоруської держави, в першій половині XI ст. Саме слово «віче» народилось у праслов'янські часи, коли слов'яни ще не розділились на східних, західних і південних, а склали єдиний величезний пранарод. Воно означає «рада», народні збори¹ і донині збереглось у мовах кількох південнослов'янських народів.

Як писав один з найбільших знавців цієї проблеми В.І. Сергеевич, «народоправства або віча були не лише приналежністю північних торговельних республік (до них він відносив і Новгород Великий), але загально поширеною формою побуту всіх руських земель... «Віче — це самостійне явище в давньоруському громадському і державному устрої, явище, що не було створене князем, але складало первинну форму побуту». На думку історика, вічовий побут був необхідним явищем у давній Росії, тому й загальним. Князь не завжди мав досить сили й власних органів управління, тому шукав опертя в народі².

Оскільки законодавство і судочинство країни, вирішення головних питань внутрішньої й зовнішньої політики з виникненням державності перейшло до рук князя і створених ним органів влади: ради і згодом з'їздів князів, то природно виникає питан-

---

¹ Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. 1. 1893. Стб. 499–500.

² Див.: Сергеевич В.И. Вече и князь. М., 1867.

ня: що ж було в компетенції віча? Для відповіді на нього звернемося до свідчень нашого головного джерела, літописної «Повісті временних літ». Природна річ, майже всі вони відносяться до стольного града Русі Києва.

Утім, перша згадка «Повісті» про віче часів народження Давньоруської держави відноситься не до Києва, а до Древлянської землі, що вступила в конфлікт з князем Ігорем та княгинею Ольгою, котра змінила його на престолі восени 944 р. Древлянське віче, оминаючи свого головного князя Мала, само веде переговори з Ольгою¹. Термін віче не був застосований літописцем до архаїчних народних зборів древлян додержавних часів, але з його слів можна зрозуміти, що йшлося про народні збори. З літописної оповіді з'ясовується, що древляни мали не одного князя Мала, а кількох, тобто, що в них не існувало тоді ще центральної влади. Древлянське суспільство стояло в той час на додержавному рівні. Наче виправдовуючись перед Ольгою у вбивстві її мужа, древлянські послы заявили їй: «Посла ны Дервьська земля, рькуще сице: «Мужа твоего убихомь, бяше бо мужь твой аки волкъ восхищяя и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Дервьську землю.»²

Першим твердим свідченням існування міської громади й міських зборів на Русі можна було б вважати запис у «Повісті временних літ» під 983 р. Тоді країна залишалась язичницькою. У Києві на чільному місці стояв ідол головного бога Перуна, якому приносили людські жертви. Коли князь Володимир Святославич здолав балтські племена ятвягів, на честь перемоги було вирішено принести чергову жертву. Городяни зібрались на віче, на якому порядкували бояри і градські старійшини, й постановили визначити ту жертву жеребом: «И реша старци и бояре: «Мечемъ жребий на отрока и дѣвицю: на него же падеть, того зарѣжемъ богомъ»³.

Віче 983 р. належить до переходових часів, у ньому, так само, як у древлянському, виразно проступають риси родопле-

---

¹ Повесть временных лет. С. 27.

² Там же.

³ Там же. С. 38.

мінного народного зібрання. Воно відповідає поняттю народного віча хіба що умовно. Тому першим справжнім міським вічем історики називають збори городян Білгорода 997 р. Літопис оповідає, що тоді місто облягли кочовики південних степів печеніги. Облога затяглася, у Білгороді почався голод. Тоді «створиша вѣче в городѣ. ...и тако совѣтъ створиша» На ньому пролунали голоси, що закликали капітулювати на милість переможця, здатися печенігам. Однак знайшовся мудрий старець, котрий зумів перехитрити печенізьких ханів. Він запропонував створити перед печенігами видимість благополуччя й ситості городян, і ворог зняв облогу. На цьому білгородському вічі порядкують старці, однак маса городян вже бере у ньому активну участь¹.

В.Т. Пашуто розглянув згадки літописів про віче на Русі і запропонував таке розуміння джерел. Він докладно зупинився на білгородському вічі 997 р., вважаючи його першим справжнім вічовим зібранням городян в державі. Рішення було прийняте при участі «старейшин градских», котрі розуміли, що «не стерпятъ людье глада». Самі старійшини, певно, стерпіли б голод, бо «княжи медуши» ще були повні, як впливає з літописного тексту².

Дещо пізніше новгородський літописець колоритно описав політичну ситуацію в часи новгородського намісництва Ярослава Володимировича. Він, непевно почувуючись в місті, закрив очі на насильства його найманців-варягів над новгородцями. Сталося повстання, новгородці, «вставше», перебили частину варягів. Ярослав спершу покарав новгородських мужів, але схаменувся, одержавши звістку з Києва від сестри Предслави про смерть батька і винищення його братів Святополком. Ярослав, «собрав избытокъ новгородцов и сътвори вѣче на полѣ» і повинився перед новгородцями («юже вы исѣкохъ вчера въ безумии моемъ»)³. Він нещиро назвав новгородців «любимой дружиной»

¹ Повесть временных лет. С. 56–57.

² Пашуто В.Т. Вече // Древнерусское государство и его международное значение. М. 1965. С. 25.

³ Новгородская летопись первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 174–175.

і покликав у похід на Київ проти Святополка. У Києві він дав новгородцям, учасникам походу «Правду и устав списав, тако рекши їмъ: «по се грамотѣ ходите, яко же списах вамъ, такоже держите»¹. Ця Найдавніша Правда народилась як продукт гострої політичної боротьби в Новгороді, вона була покликана забезпечити його людність від утисків княжих дружинників (в масі своїй варягів) і найманців-скандинавів. З іншого боку, ця Правда гарантувала варягам безпеку від збройних виступів проти них новгородців².

З перебігом часу віче Києва починає брати попервах скромну участь у державних справах. Як відомо, Ярослав Мудрий сів на київський престол 1019 р. після кривавої міжусобної війни поміж ним та іншими синами Володимира Святославича. Однак на головний руський трон продовжував претендувати його брат Мстислав, що до того княжив на півдні, у Тмуторокані. 1024 р., скориставшись відсутністю Ярослава у Києві, Мстислав підійшов до міста, але кияни не прийняли його: «Ярославу суццю Новѣгородѣ, приде Мьстиславъ ис Тьмутороканя Киеву, и не прияша его кыяне»³. В літописі явно йшлося про рішення київського вічового зібрання. Це перший відомий нам із джерел випадок вирішення вічем справи посідання князівського «стола».

Віче входить у силу

У повну міру проявило себе київське віче під час драматичних подій 1068 р. Тоді на Русь вперше напала величезна орда половців, кочовиків, що змінили печенігів у південних степах. Назустріч їм з бойовими дружинами та київським ополченням вийшло троє Ярославичів, котрі купно управляли державою: київський князь Ізяслав, чернігівський Святослав і переяславський Всеволод. У кривавій битві Ярославичі були розбиті. Ізяслав із Всеволодом повернулись до Києва, Святослав подався до Чернігова⁴. Київське ополчення, що складалося головним чином із ре-

---

¹ Новгородская первая летопись. С. 175–177.

² Пауто В.Т. Вече. С. 133.

³ Повесть временных лет. С. 64–65.

⁴ Там же. С. 73–74.

місників, прибігло до міста. Як оповідає літописець, на подільському торгу кияни зібрали віче: «Створиша вѣче на торговищи, и рѣша, пославшеся ко князю: ... «Дай, княже, оружье и кони, и еще бьемся с ними». Князь відмовив вічу: мабуть, він боявся озброювати народ, що засуджував його за поразку і втечу від половців¹.

Тоді в Києві спалахнуло народне повстання на захист прав віча і міського самоврядування. Прямо з вічового зібрання кияни рушили до князівського палацу. Вони спершу звільнили з-під варті князівських дружинників, що були солідарні з киянами, а далі — полоцького князя Всеслава (котрий сидів у київській в'язниці). Повсталі розгромили князівський двір, сам Ізяслав Ярославич врятувався втечею до Польщі, а віче посадило на престол Всеслава². Так уперше міська громада вирішила справу посідання київського престолу.

Минув рік, й Ізяслав з польською допомогою рушив на Київ. Всеслав у важку годину покинув Київ і побіг до рідного йому Полоцька. Кияни знову зізвали віче і постановили: закликати княжити до міста Святослава і Всеволода Ярославичів, загрожуючи у разі відмови всім піти до «Грецької землі» (Візантії), а Київ спалити!³ Певно, на тому вічі поряdkували заможні київські купці, що торгували з Візантією. Святослав і Всеволод, як могли, заспокоїли киян, пообіцявши їм захист від мстивого Ізяслава. Та брати не додержали слова. Увійшовши до Києва, Ізяслав жорстоко покарав винних.

Отже, вже в середині XI ст. міська громада Києва та її головний орган влади віче почали серйозно впливати на політичне життя свого міста і країни в цілому. Однак повного розвитку і правового забезпечення міське самоврядування в Києві та інших визначних містах країни набуло лише з середини XII ст., у часи удільної роздробленості Давньоруської держави.

---

¹ Повесть временных лет. С. 74

² Там же. С. 75.

³ Там же.

Міське управління

Вже перші свідчення джерел кінця X–XI ст. про віче дозволяють судити, що воно було органом надзвичайним, який вирішував найважливіші питання державного життя, насамперед — війни і миру, закликання і вигнання князів, тому збиралося нерегулярно. Дехто з істориків думає, що спочатку віче охоплювало всю сферу державного управління: законотворення, суд, адміністрацію та ін. Так могло бути лише на початковому етапі складання Давньоруської держави, коли віче ще не відділилося повністю від широких народних зборів усієї волості чи землі. А от коли віче стало таким, яким воно виступає в джерелах кінця XII–XIII ст., зібранням городян, його функції обмежилися справами екстраординарними. Бо всім іншим в державі, її повсякденним життям тоді займався княжий двір за дорученнями государя.

Далі йтиметься про те, як віче Києва вирішувало важливі питання міського і державного життя в другій половині XII ст. — у часи, найкраще відбиті в літописах та інших пам'ятках давньоруської літератури. Віче так і не стало регулярним, з певною періодичністю діючим, постійним органом управління. Воно скликалось лише в надзвичайних випадках, насамперед у разі ворожої навали, як то було 1068 р., після поразки Ярославичів від половців. Віче збирав князь або тисяцький (голова общини). Воно мало виключну владу над міським ополченням. І князь, щоб набрати таке ополчення на підтримку своєї дружини, мав просити про те віче. Можна додати до цього, що у разі відсутності князя в Києві його функції урядування часом перебирало віче.

Згідно з нормами стародавнього звичаєвого права у вічі могли брати участь усі вільні люди міста. На практиці ж на нього збиралися лише голови родин. Серед них чільну роль грали так звані кращі люди («лучшие мужи»), багаті купці й ремісники, а також бояри і княжі дружинники, що входили до міської громади.

Літописи містять багато свідоцтв того, як віча Києва, Новгороду Великого, Галича та ін. великих давньоруських міст владно втручались зі своїми вимогами і протестами у князівське управ-

ління, але звичайно не претендували на всю повноту влади. Зі свого боку, князі визнавали права міської громади (яку в таких випадках представляло віче) окремих міст обирати собі князя, насамперед Києва і Новгорода. Повсякденним міським життям керувала громада в особі тисяцького і соцьких¹. Воно залишалось у компетенції міських та місцевих (підвладних їм) общин. Та поступово щоденне життя міст і земель підпорядковувала собі князівська адміністрація, що викликало протести городян і часто приводило до конфліктів, бувало, що і збройних.

Так виглядає у загальних рисах управління Києвом та іншими давньоруськими містами в кінці X–XI ст. Суттєво доповнять нашу розповідь свідчення джерел, насамперед літописів, для наступного, XII ст.

Вільні міста

Міста в Київській Русі поділялись на приватновласницькі та вільні². Перші, то були звичайно невеликі міські центри, фортеці й замки, що належали князям, а часом (як бувало у Галицькій землі) й боярам. Вільними були міста, в яких князь не мав права сидіти без погодження з громадою. До них належали великі міста, центри земель і князівств. У Південній Русі такими були Галич, Володимир, Чернігів і, насамперед, столий град держави Київ. Далі йтиметься про самоврядування у вільних містах. Це здебільшого міста, в яких були княжі столи: Київ, Новгород, Галич, Володимир на Клязьмі та ін.

Міські громади мали потребу в сильній князівській владі. Насамперед, для захисту від ворогів, і князь з дружиною, що складалась із добре озброєних і вишколених воїнів-професіоналів, міг сприяти цьому. Для Києва особливо нагальною справою була оборона від хижих половецьких ханів, котрі, починаючи з 1068 р., майже двісті років загрожували стольному граду держави. Джерела неодноразово наголошують на необхідності постійно мати князя в Києві. Так, Київський літопис під 1154 р.

---

¹ Кучкин В.А. Десятские и сотские средневековой Руси // Древняя Русь. Очерки политического и социального строя. М., 2008. С. 270–425.

² Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 5 и др.

відзначив: «Они же [кияни] боячесья половець, зане тогды тяжко бяше кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ»¹. Ще більше потрібний був князь в часи народних заворушень і виступів кримінальних елементів. Коли в 1113 р. у Києві спалахнуло повстання, викликане неправдами тільки-но померлого князя Святополка і його міністеріалів, панівна верхівка міста, налякана розгромом дворів тисяцького, соцьких і багатих купців, поспішила запросити на княжіння знаменитого полководця й досвідченого державного діяча Володимира Мономаха².

З настанням удільної роздробленості Давньоруської держави, коли незмірно зросла роль громад і вічових зборів у суспільно-політичному житті Києва та інших визначних міських центрів Русі (Новгорода Великого, Галича, Володимира Волинського тощо), спільноти таких міст починають обирати собі князів чи, принаймні, вирішальним чином впливати на посідання тим чи іншим членом дому Ярославичів престолоа. Обрання чи скинення князів і було однією з головних ознак вільного міста. Коли 1132 р. помер великий князь київський Мстислав Великий, син Володимира Мономаха, літописець відзначає, що молодший брат Мстислава вокняжився в Києві тому, що кияни (віче) закликали його: «И сѣде по немь брат его Ярополкъ княжа Киевѣ, людие бо кыяне послаша по нь»³.

Особливо активно діяла київська міська громада у справі заміщення великокнязівського стола в часи феодальних воєн на Русі 40-х — 50-х років XII ст., коли йшлося про першість того чи іншого государя у федеративній державі. У 1146 р. кияни під тиском підручників вмираючого князя Всеволода Ольговича прийняли на престол його брата Ігоря, але через кілька днів міське віче гордо заявило: «Олговичѣвъ не хочемо быти акы в задничѣ»⁴, тобто: не хочемо, щоб нас передавали у спадок, немов

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 327.

² Повесть временных лет. С. 126.

³ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская Летопись Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927. (далее Лаврентьевская летопись, 2). Стб. 301.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 230.

якесь майно! — і запросило на стіл відомого йому повагою до міських вольностей Ізяслава Мстиславича.

Під час запеклої боротьби за Київ і великокнязівський престол поміж Ізяславом Мстиславичем і його дядьком Юрієм Довгоруким міське віче послідовно підтримувало Ізяслава, бо, на думку громади, він міг забезпечити вольності городян. Так, коли 1150 р. Ізяслав на час втратив Київ, віче знову запросило його в князі. Незабаром по тому, веде свою розповідь далі Київський літопис, у місті вокняжився інший дядько Ізяслава В'ячеслав, але віче зреклося його і визнало князем того ж таки Ізяслава, мовивши йому: «Вячьславъ съдить ти в Киевѣ, а мы его не хочемъ». Далі вічники твердо заявили: Ізяславу: «Ты наш князь; поѣди же къ святой Софьи, сяди на столѣ отца своего и дѣда своего»¹. Того самого року Довгорукий ще раз вибив Ізяслава з Києва, але віче не підтримало його, а згодом, вже вчетверте, запросило Ізяслава княжити.

По смерті Ізяслава Мстиславича (1154 р.) київська громада пристала на пропозицію смоленського князя Ростислава (брата померлого) стати великим князем. Однак Ростислава збройно вигнав з Києва чернігівський князь Ізяслав Давидович, котрий запропонував вічу власну кандидатуру. Втім, княжив він у стольному граді недовго. Його витіснив звідти на початку 1155 р. Юрій Довгорукий, закинувши йому, що він узурпував великокнязівський престол в обхід законного претендента, яким він себе вважав. Той не став чинити опору, а перед Юрієм виправдувався: «Изяслав же присла къ Дюргеви, моляся и кланяся, река: «Ци самъ есмь ѣхаль Киевѣ? Посадили мя кияне, а не створи ми пакости; а се твой Киевъ»², мовляв, так вчинила громада рішенням віча. Насправді Ізяслав примусив громаду міста взяти його в князі.

Київське віче продовжувало садовити і скидати князів принаймні до початку XIII ст. У 1202 р. воно віддало перевагу галицько-волинському князеві Роману Мстиславичу перед власним государем Рюриком Ростиславичем і відчинило браму перед Ро-

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 276.

² Там же. С. 329.

маном, визнавши його своїм князем. Літописці зображують справу так, немовби воєнні дії розпочав київський князь, що в спілці з Ольговичами рушив на Галич: «Встав Рюрикъ на Романа, и приведе к собѣ Олговичѣ». Але «упреди Романъ, скопя полкы галичскыѣ и володимерскыѣ и вѣха в Русскую землю»¹. Вічники відкрили брами Романові, він в'їхав до Києва і, явно за допомогою віча, вчинив переворот: «Посла на Гору² к Рюрикови и ко Олговичем и води Рюрика къ кресту, и Олговичѣ, а самъ къ нимъ крестъ цѣлова же, и пусти Рюрика въ Вручий, а Олговичи за Днѣпръ...»³

Наступного року, коли Роман повернувся до Галича, Рюрик з найнятою за великі гроші половецькою ордою штурмом заволодів Києвом, наче ворожим містом, і страшенно розграбував його, помстившись громаді за те, що вона віддала перевагу перед ним галицько-волинському князеві. За це згодом Роман змістив його з київського престолу і кинув до монастиря, а на його місце, знову-таки за згодою з вічем, посадив сина Рюрика Ростислава⁴. По тому звістки про посадження і скинення князів у Києві міською громадою зникають із джерел.

Князь і громада в Києві

Та не лише міста потребували присутності князів для захисту від ворогів та додержання міських вольностей. Міста самі по собі являли для князів першорядний політичний, суспільний і військовий інтерес. Існування міських ополчень робило правлячу верхівку міст, насамперед Києва, великою силою, яку князі прагнули використати у власних цілях. Великі князі київські спирались на віче і громаду стольного града у боротьбі за власні інтереси і навіть за об'єднання Русі. Це неважко зрозуміти, якщо прийняти до уваги, що професійні дружини князів складались

---

¹ Лаврентьевская летопись, 2. Стб, 417.

² Горішня частина Києва, де в «городі Володимира» стояв княжий палац.

³ ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб, 1856 (далее — Воскресенская летопись). С. 107.

⁴ Лаврентьевская летопись, 2. Стлб. 418, 420; Воскресенская летопись. С. 108; Новгородская первая летопись. С. 240.

звичайно з кількох сотень воїнів, хай добре озброєних і навчених, тоді як міські ополчення Києва, Галича чи Володимира налічували по кілька тисяч (а то й десятків тисяч) людей, хоча поступалися перед ними вишколом і озброєнням.

Слід вважати вірогідним свідчення «Повісті временних літ», що вже за князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.) до державної ради країни входили київський тисяцький і соцькі, а також керівники громад інших міст Русі¹. Верхівка Києва залучалась часом до участі в князівських з'їздах, що увійшли в практику з кінця XI ст.

У тих випадках, коли князь та його адміністрація тісно співробітничали з міською громадою, виникала можливість навіть передавати вільні міста у спадок. У кінці XIII ст. волинський князь Володимир Василькович, котрий не мав сина, передав як свою власність вільне місто Володимир із волостю обраному ним своєму наступникові Мстиславу Даниловичу². Однак Києва це не стосувалось. Впливова громада столярного града держави прагнула сама вирішувати свою долю.

Господарство і права городян

Київ був не лише столярним градом Давньоруської держави, а й її головним економічним центром, осередком ремесел, промислів і торгівлі. Вони приносили городянам великі прибутки, що, хай і нерівномірно, розподілялись серед вільних і рівноправних жителів міста. Особливо великий і постійний доход давала торгівля, що значною мірою стояла на успіхах землеробства київської округи й інших земель Русі, ремесел і промислів³.

Ремесло. Ремісничі об'єднання

Переважну більшість міської громади складали ремісники різних спеціальностей і соціального стану. Не зупиняючись на характері й спеціалізації міського ремесла, зверну увагу на ремісничі корпорації Давньої Русі, яким зовсім небагато уваги

---

¹ Повесть временных лет. С. 56 и др.

² Галицько-Волинський літопис. С. 142, 338–340 (коментар).

⁴⁶ *Толочко П.П.* Древний Киев. Киев, 1983. С. 130 и сл.

приділено в науковій літературі. Одним з перших у вітчизняній науці про них написав М.М. Тихомиров. Чи не головним показником існування ремісничих об'єднань була концентрація ремісників у певних міських кварталах, що й одержували відповідні назви: «Гончарі», «Ковалі», «Кожум'яки» тощо. Кwartали ремісників з такими назвами існували у кількох великих руських містах, зокрема в Новгороді Великому. У цьому місті Гончарський кінець складав значну частину його площі і, одержав назву від постійних поселень ремісників-гончарів¹. Досі не окреслено місце гончарського кварталу Києва, на існування якого вказує широкий асортимент гончарних виробів, їх висока якість і насиченість культурного шару відповідними виробами. На археологічному матеріалі Києва історики уявили розмаїту картину ремісничого виробництва великого, населеного ремісниками давньоруського міста XI–XIII ст.

Заслужену славу ремісникам Києва принесли майстри високої кваліфікації, що працювали в ювелірній справі, зброярстві, виготовленні скляних і шиферних виробів і прикрас, мідних і олов'яних хрестиків та інших предметів релігійного культу. Київські майстри опанували виготовленням дорогоцінних золотих виробів з перегородчастими емаллями, що розходились всією Європою². Київська реміснича спільнота не була однорідною ні в соціальному, ні в професійному плані. Поряд з небагатьма майстрами найвищої кваліфікації трудилися рядові ремісники й підмайстри. Останні жили в основному бідно, не раз висловлювали незадоволення своїм становищем. То був горючий матеріал для народних заворушень, що неодноразово спалахували в стольному граді Русі.

Торгівля

Київ належав до числа найбільших і найжвавіших світових ринків XI — першої третини XIII ст. Вже на початку XI ст. у ньому існувало кілька постійних ринкових місць. Саксонський хроніст того часу Тітмар із Мерзебурга згадує про дев'ять київ-

---

¹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. С. 129.

² Толочко П.П. Древний Киев. С. 137–160.

ських торгів¹. Розвиненою в місті була й внутрішня торгівля. За свідощтвами давньоруських джерел, на київських ринках можна було купити різноманітні продукти харчування, аж до печеного хліба². Були розвинені кредитно-грошові відносини. Економ Києво-Печерського монастиря в середині XI ст. одного разу розповідав ігуменові Феодосію, що, коли у нього не було при собі грошей, то купці видали йому провізію у борг³. Побутування в Києві та інших великих містах Давньоруської держави торгівлі в кредит для XI ст. засвідчено і першим писаним зведенням законів Київської держави «Правдою Руською»⁴.

Торги Києва обслуговували не лише близьку й далеку округу. До Києва з'їжджались купці з віддалених руських земель, західних і північно-східних, щоб придбати великі партії зерна та інші товари. Багатих купців називали «гостями». Місцем великої хлібної торгівлі був ринок на київському Подолі⁵. Близько середини XII ст. поруч із подільським «Торговищем» стояв двір новгородських купців, котрі збудували церкву св.Михаїла, відому з літописів під назвою Новгородської божниці. Безсумнівні здобутки торгівлі в Києві та інших визначних містах не можуть затулити фактів величезного розшарування торгового люду. Поряд з багатими «гостями» існувала безліч небагатих і просто бідних торгівців, розносників і таких, що мали свої лавки і ятки на ринках і поблизу них.

Однак багатство і славу Києву принесла все ж таки не внутрішня, а міжнародна торгівля. Місто стояло на перехресті великих торговельних шляхів, про що свідчать, зокрема, знахідки величезної кількості монетних скарбів. Переважну більшість серед знайдених монет складала арабські, так звані куфічні дирхеми, бо ці східні монети правили в IX–X ст. за міжнародні гро-

---

¹ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. М., 1993. С. 137 (текст), с.143 (перевод).

² Мальшевский И.И. О церкви и иконе св.Богородицы под названием «Пирогоща». //ЧИОНЛ. Кн. 5. 1891. С. 113–133.

³ Патерик Киевского Печерского монастыря. СПб., 1911. С. 36.

⁵³ Зимин А.С. Правда Русская. М., 1999. С. 372 та ін.

⁵ Толочко П.П. Древний Киев, С. 171.

ші. Про широкі й постійні міжнародні зв'язки київського купецтва розповідають давньоруські та іноземні письмові джерела.

Вже в IX–X ст. складаються основні торговельні гостинці, що зв'язували Русь з країнами Півдня і Заходу. Суходільний шлях із Києва до горішнього Дунаю проходив Південно-Західною Руссю, Малопольщею, Моравією і Богемією. Він згадується так званим Баварським Географом другої половини IX ст., митним статутом германського міста Раффельштеттена (903–904 рр.) та ін. джерелами ранньосередньовічної доби. Його відгалуження, відоме з XI ст., вело через Дорогобуж на Володимир Волинський і далі до Південно-Західної Європи: на Краків, Прагу і Регенсбург. Ще один гостинець до країн Західної Європи, відбитий у літописах XII ст., вів із Києва до верхів'їв Бугу і міст Галицько-Волинської Русі. Він ішов через Василів, Котельницю. Болохівську землю, Теробовль, далі до Галича; відгалуження прямувало через Звенигород Галицький до Перемишля. Дехто з істориків ототожнює цей гостинець із літописним «Соляним шляхом» Інший гостинець з Галича простував на Коломию, далі на перевал Борсуков Дел, ще далі на захід до Перемишля і Угорщини¹.

Протягом всього давньоруського часу основним напрямком зарубіжної торгівлі Руської держави залишався південний. Багаті ринки Візантійської імперії та країн близького Сходу манили київських багатих гостей. Найдавніший торговельний водний шлях «від варягів до греків», прокладений ще у VIII–IX ст., з'єднував ринки країн Скандинавії і Русі із візантійськими та іншими південними торгами. Літописи звать його «Грецьким» (бо візантійців, що розмовляли грецькою мовою, руські джерела називали греками)². Київські князі дуже цінували Грецький шлях і неодноразово вчиняли походи проти кочовиків південних степів, печенігів, а потім половців, щоб забезпечити безпеку торгівлі цим шляхом. В 1168 р. київський князь Мстислав Ізяславич звернувся до південноруських князів із словами: «Братъе! По-

¹ Давня історія України. Т. 3. Слов'яно-Руська доба. Київ, 2000. С. 428–429.

² Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 293–296.

жальтесь о Руской земли! ...Уже у насъ [половці] и Гречьский путь изьотимають, и Соляный, и Залозный» і закликав їх до походу в степ¹, що приніс успіх руському війську.

У Києві існувала колонія візантійських купців, котрі першими познайомили давніх русів із християнством. У прагненні вийти на багатющі південні ринки київські та інші давньоруські купці відвідували Крим і торгували там із візантійцями та італійцями, які почали освоювати кримське узбережжя ще в XI ст. Київські гості активно вели торгівлю з Кавказом, чому слугував відтинок Грецького шляху, що проходив від гирла Дніпра через Крим і Тамань.

Відбиттям жвавої внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі в IX–XIII ст. є скарби монет і монетних гривен. В Києві знайдено монетні скарби в багатьох місцях. Навіть у XII–XIII ст., в часи так званого безмонетного періоду, на Русі часто знаходять скарби, що складались з монетних злиwkів різного типу і ваги. Скарби з гривнами знаходять і в останні роки².

З давніх часів київські торгові люди мали постійні і жваві зв'язки зі своїми колегами в країнах Центральної та Західної Європи. Особливо пожвавились вони, починаючи з часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.), котрий прагнув позбавитись від односторонності економічних зв'язків Русі (Візантія і Схід) і зробити їх різноманітними. Так само, як і на південні та східні ринки, Київ довозив на західні торги хутра, мед, віск, деякі ремісничі вироби, прикраси. А одержував від далеких і близьких сусідів тканини, одяг, вино, предмети розкоші та ін. Серед країн Заходу на першому місці стояли близькі сусіди, Польща, Угорщина і Чехія, а також Германія, Англія, Швеція та інші країни Скандинавії. Тому в Києві існували заїжджі двори для купців ряду цих країн³.

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 368.

² Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике. М., 1996. С. 86–94.

³ Толочко П.П. Древний Киев. С. 170.

Купецькі корпорації

Джерела дають підстави твердити, що принаймні з середини XII ст. купці великих міст, насамперед Києва, Чернігова і Новгород, були об'єднані у товариства, корпорації, аналогічні західноєвропейським купецьким гільдіям і братствам того часу. Такі купецькі об'єднання називались сотнями, вони органічно вписувались у структуру міської громади. Історики вважають, що однією з найдавніших купецьких організацій було «Іванське сто», що утворилось у Новгороді Великому при церкві Іоанна Предтечі. Воно діяло, ймовірно, з початку XII ст.¹

Джерела містять короткі звістки про існування купецьких об'єднань у Києві і Полоцьку². М.М. Тихомиров розглянув тексти Київського літопису XII ст., де згадуються купці-«гречники», об'єднання котрих торгувало з Візантією: «Се же увѣдавши половци, оже князи не в любви живуть, шедше в пороги, начаша пакостити гречникомъ» (1167 р.); руські князі виступили до Канева, «и стояша у Канева долго веремя, дондеже взиде гречникъ и залозникъ, и оттолѣ възвратишася въсвояси» (1168 р.)³. Щодо останнього тексту виловлю припущення, що «залозники» були купецьким об'єднанням, члени якого торгували з узбережжям Чорного і Азовського морів. Одним з важливих торговельних міст на ньому була Тмуторокань. Назва походить від того, що Залозний шлях частиною йшов плавнями уздовж Дніпра, за лозами.

Непрямым свідченням згуртування руських купців у корпорації є згадка в угоді Русі з Візантією 907 р.: «Приходяще Русь да витают [обитают] у святого Мамы [Мамонта], и да испишут имена их, и тогда возьмут мѣсячное свое»⁴ Ішлося про купецтво. У Царгороді існувало дві церкви св. Мами — одна в самому місті, інша за міськими мурами. На подвір'ї однієї з них зупинялась княгиня Ольга, коли прибула до грецької столиці⁵.

¹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. С. 114–120.

² Там же. С. 121–123.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 360–361.

⁴ Известия Русского археологического института в Константинополе. Т. III. Вып. 1–2. София. 1909. С. 261 и сл.

⁵ Повесть временных лет. С. 17.

Внутрішня і міжнародна торгівля не лише постачала киян необхідними товарами і продуктами харчування. Вона збагачувала удачливих купців і приносила прибутки міській громаді. Йдеться про торговельні оплати: за право торгувати на ринку, за місце проживання, нарешті збір з привезених до міста товарів, що звався митом. Саме мито давало великі й сталі прибутки місту, що було визначним торговельним осередком. Певно, мито почали збирати в Києві в незапам'ятну давнину. Принаймні вже перший відомий науці міжнародний договір Русі з Візантією 907 р. встановлює обов'язковість сплати мита при торговельних операціях¹. Враховуючи важливість торгівлі з Руссю, візантійський уряд, як свідчить цей договір, звільнив її купців від сплати мита на всіх ринках імперії.

В часи, коли в Києві й взагалі на Русі не було ще князів, торговельні сплати і мита, а також податки з городян, ішли міській громаді. З виникненням і зміцненням князівської влади, створенням державного апарату верхівка держави і міста починає наступ на права громади мати прибутки від господарської діяльності і розпоряджатися ними. По мірі суспільно-економічного розвитку Києва і збільшення його доходів апетити влади зростали. Міській громаді доводилося все рішучіше відстоювати свої вольності й права. Ця боротьба часом виливається у відкриті збройні протистояння скликаного на віче народу з князями. Прикладом цього може бути повстання у Києві 1068 р., у підґрунті якого лежали матеріальні інтереси громади. Захищаючи свої економічні надбаня, міська громада поступово починає додавати до них і політичні вимоги, добиваючись зміщення невгодних їй князів і поставлення обраних нею кандидатів.

Тоді, коли міське життя великою мірою залежало від доброї чи злої волі князів, їхніх урядовців і міністеріалів, громада не могла покладатися на слово можновладців, котрі часто міняли свої рішення. До того ж, при зміні князя обіцяне попередником звичайно забувалося новим государем. Ось чому міста і городяни здавна боролись за законодавче забезпечення своїх прав і

---

¹ Повесть временных лет. С. 17.

вольностей. Значне суспільне розшарування справно поставляло «горючий матеріал» для заворушень городян. Особливо багато свідчень цього містить Київський літопис XII ст.

Міське право

В умовах наступу князів на міські вольності общини боролись за повний судовий і податковий імунітет, тобто за право самим збирати податки і судити городян за власними законами. Тими збірками законів були міські «Правди», що беруть початок ще в часи виникнення міст і створення громад. Тоді на Русі ще не існувало письмового законодавства, правові кодекси жили в усній формі. Таке право вчені називають звичаєвим (бо судили за звичаєм). Наслідком боротьби городян за свої права і вольності було те, що перший писаний кодекс на Русі був даний саме міській громаді Новгороду й звався він «Правдою Ярослава». В основу його було покладено усні Правди: «Закон Руський» часів Олега та Ігоря і «Закон Земляний» Володимира Святославича¹.

Народженню цієї першої міської писаної Правди передували драматичні події. «Повість временних літ» оповідає, що 1014 р. син Володимира Святославича Ярослав, котрий був батьковим посадником у Новгороді Великому, відмовився посилати частину данини до Києва. Володимир розгнівався і почав готуватися до походу проти непокірного нащадка. Ярослав набрав у Скандинавії найманців і заручився підтримкою новгородського віча. Тим часом, влітку 1015 р. Володимир Святославич несподівано помер, і Ярославу довелося змагатись за київський престол зі своїми братами². З допомогою новгородських воїнів він переміг і вокняжився в Києві наступного року. Після утвердження на престолі Ярослав нагородив учасників походу новгородців грішми, ще й дав їм Правду, звелівши жити по її закону³. Це й була «Правда Ярослава», що дещо пізніше була покладена в основу Правди Руської, головної збірки законів Давньоруської держави.

¹ Зимин А.А. Правда Русская. М., 1999.

² Повесть временных лет. С. 58.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 175–180.

З джерел відомо, що близько 1037 р. Ярослав Мудрий видав Правду для Києва, яка й була покладена в основу міського суду і громадського життя. У наступні десятиліття ця Правда удосконалювалась і правила за фундамент у відносинах міської громади з київськими князями¹.

Проте громади великих міст Давньої Русі, в першу чергу Києва і Новгороду, не задовольнялись загальним закріпленням їхніх прав і вольностей у державній і міських Правидах. Вони намагались укласти спеціальні угоди з князями, які називаються в літописах та інших джерелах «рядом». Історики відзначають, що самі існування «ряду» є безумовним доказом визнання верховною державною владою, тобто князем і його адміністрацією, за вільними містами прав власності, зокрема на доходи від ремесел, промислів і торгівлі.

«Ряд» київської громади з князем

Вільні міста звичайно бачили гаранта своїх прав і доходів у князеві. Для того князь мав бути досить сильним, авторитетним і поважаним у суспільстві, щоб охороняти міську Правду, устава і взагалі політичні й економічні інтереси міста, захищати його від зазіхань інших князів. Разом із тим, він мав бути досить поступливим і поміркованим, аби разом із своїми боярами та дружинниками не зазіхати на міські привілеї й доходи. Зрозуміло тому, що в подібних умовах угоди між громадою і князем не могли бути ні стійкими ні тривалими. У першу чергу це стосується Києва: адже всі більш-менш сильні й авторитетні члени дому Ярославичів мріяли про те, щоб заволодіти київським великокнязівським престолом і загальноруською владою.

З іншого боку, навіть великі вільні міста, зокрема Київ і Новгород Великий, що здатні були виставити народні ополчення по кілька тисяч воїв, вважали необхідним мати князя задля додержання «порядку» і захисту волосних володінь, бо «боярина не вси слушають», як влучно зауважив один із складачів Київського літопису під 1151 р.² Княжа дружина, озброєний загін профе-

¹ Зимин А.А. Правда Русская. М., 1999.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 295.

сійних воїнів, завжди була готова до дії, що в умовах феодальної анархії було корисно громаді, яка жила в мирі з государем¹. Літописи доводять що збереження міських Правд, підтверджених княжими жалуваними грамотами і уставами, складало основу політичного «ряду» будь-якого вільного міста з князем.

Систематичні свідчення літописів про укладення угод між князями і містами, які джерела теж називають «рядом», починаються лише з середини XII ст. Однак традиція підписання таких угод зародилася в незапам'ятну давнину, коли міські громади почали запрошувати на службу князів, аби досягти внутрішньої злагоди і захиститись від набігів кочовиків. Перший такий ряд зафіксовано в літописі під 852 р. між городянами Ладоги чи якогось іншого північноруського міста і князем Рюриком. Можна гадати, що внаслідок укладення «ряду» з міською общиною оволодів київським престолом і Аскольд у кінці тих же 50-х років IX ст. Саме слово «ряд» бере початок від цього старослов'янського слова, що означає «порядок», «рядок» (якогось тексту), а також «умова», «домовленість»².

Літописи та інші давньоруські джерела зберегли лише малу частку звісток про укладення таких угод між містами і князями. Тому деякі історики висловлювали думку, ніби «ряди» підписувались між князем і громадою лише час від часу, без особливої системи й послідовності. Однак уважне вивчення взаємних стосунків державної й міської влади у Києві та інших великих і багатих вільних містах приводить до висновку, що князь просто не міг правити у такому місті без укладення «ряду» з його общиною.

Події у Києві 1146–1147 рр.

Яскраво і докладно розповідає Київський літопис про спробу чернігівських князів поширити на Київ порядки, що існували

---

¹ Пацуто В.П. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 34.

² Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // Древнейшие государства Восточной Европы. М., 1990. С. 219–229.

в приватних містах (їхній власності). Літописний уривок дає також добре уявлення про зміст «ряда» і обставини та умови його укладення. 1146 р. київський князь Всеволод Ольгович, тодішній глава чернігівської династії Ольговичів, передчуваючи близьку смерть, зібрав з'їзд південноруських князів і примусив їх присягнути його братові Ігорю як новому київському государеві¹.

Але того виявилось замало: необхідно було схилити до такого рішення ще й київську верхівку. Вже в останні дні свого життя Всеволод «закликав до себе киян», — можна думати, що то були міські радники, верхівка громади, — і запропонував їм Ігоря в князі. Радники погодились, після чого було скликано віче, на якому вже «всі кияни» присягнули на вірність новому князеві. Та справа на тому не закінчилась. Хоча після смерті Всеволода Ігор знову скликав «усіх киян» на своєму Ярославовому дворі, і вони знову склали йому присягу, у Києві в черговий раз самочинно зібралось народне віче і само покликало до себе іншого князя².

Справа виглядала загрозовою для Ігоря і його молодшого брата Святослава, що представляв його на тому вічі (сам Ігор мав хворі ноги і не міг ходити, хоча й їздив верхи). Кияни зібрались на конях і були, мабуть, озброєні. Вони скаржились на утиски з боку князівських чиновників-тіунів, вимагали відміни суду тих чиновників і здійснення судових функцій безпосередньо самим князем. Головне ж, вічники наполягали на виборності суддів і відстоювали міські вольності, заявивши: не хочемо, щоб Ольговичі розглядали Київ і киян, мов власність, і передавали нас у спадок, мов якесь майно: «Олговичевъ не хочемъ быти акы в задничи»³.

Святославу довелося прийняти умови міської громади і присягнути на хресті, що Ігор виконає їх. Далі керівники віча разом із Святославом поїхали до Ігоря, щоб на власні вуха почути його думку. Святослав повідомив брата, що він цілував хрест на тому, що Ігор буде додержуватись міської Правди, судити киян

---

¹ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003. С. 184 и сл.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 227.

³ Там же. С. 230.

лише за тією Правдою і не дозволить цього робити своїм урядовцям-гіунам¹. Отже, київська громада поставила перед князем вимогу додержуватись вже існуючої міської Правди.

Ігор Ольгович прийняв умови міської громади, висловлені йому керівниками віча, але не виконав їх. Літописець свідчить, що князівська адміністрація почала діяти всупереч бажанню городян. Тоді верхівка громади вирішила опертися на іншого князя — онука Володимира Мономаха Ізяслава Мстиславича, котрий обіцяв киянам забезпечити їхні права і вольності. У Києві спалахнув бунт міських низів, під'южуваних людьми Ізяслава. Люди почали грабувати двори дружинників покійного Всеволода і нового князя Ігоря, далі їхній гнів упав на князівських управителів; були заодно розграбовані будинки заможних городян і навіть монастирі. Ігор втратив владу і потрапив спочатку до в'язниці, а далі — до монастиря. На великокнязівський престол сів Ізяслав, котрий умів домовлятися з міською громадою і її надзвичайним органом вічем².

Київська община і віче й далі послідовно підтримували Ізяслава Мстиславича впродовж його княжіння. Через рік по його вокняжінні в стольному граді він вирішив скористатися з підтримки киян у протиборстві з чернігівськими князями-Ольговичами, котрі виношували плани повернути Ігоря на київський престол. Ізяслав наказав своєму намісникові у Києві Володиміру і покірному йому тисяцькому зізвати віче і викрити змову Ольговичів проти нього.

Віче було скликане на заклик київського митрополита — красномовний доказ того, що і в давньоруські часи церква активно втручалась у політичні справи. Як занотував київський літописець, «кияномъ же всимъ съшедшеся от мала до велика к святѣй Софѣи на дворъ». Віче постановило допомогти Ізяславу, зібравши ополчення. Та мирний перебіг віча був порушений закликом якогось киянина вбити князя Ігоря, котрого Ольговичі хотіли повернути на київський престол. Ні митрополит, ні на-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 229.

² Там же. С. 229–230; Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII в. М., 1955. С. 151–154.

місник Ізяслава Володимир не змогли втримати розлючену юрбу, що кинулася до монастиря св. Федора, витягла звідти Ігоря і позвірячому вбила його. Дізнавшись про те, що сталося, Ізяслав засудив киян і розгнівався на них. Він навіть звернувся до своїх дружинників з проханням підтвердити його невинність у скоєному натовпом¹. Вивчивши події 1146–1147 рр. у стольному граді Русі, історики дійшли висновку, що віче стало знаряддям у руках різних партій міської верхівки й інструментом у руках князів з різних родин. Міська знать спрямувала натовп проти її політичних противників, на підтримку вгодного їй князя Ізяслава.

Умови угод князів з громадою

Свідчення літописців про події в Києві 1146–1147 рр. та інші прояви стосунків віча з князем, відзначені в джерелах, загалом узгоджуються із змістом міських Правд, які захищало звичайно віче. На жаль, літописи зберегли хіба що уривкові відомості про це. Всі вони різнохарактерні, різночасові й відносяться до різних міст: поряд з Києвом, найбільше джерельних свідчень стосується Новгороду Великого і Галича. Нарешті, такі свідчення відтворюють лише формальний зміст «ряда», фактичне виконання умов якого залежало від багатьох чинників економічного й політичного змісту, а то й від доброї чи злої волі сторін.

Тим не менше, на середину XII ст. київська громада виробила для себе оптимальні форму і зміст вічової угоди (сучасні історики називають це моделлю), що підтверджується Київським літописом того часу. По смерті Ізяслава Мстиславича в 1154 р. на київський престол за погодженням з вічем сів його молодший брат Ростислав, до того смоленський князь (формально він мав співправителя в особі дядька В'ячеслава Володимировича) Він мав дотримуватися стосунків з громадою, які встановилися за його попередника. Більше того, бояри Ростислава настійно радили йому домовитися з людьми київськими (вічем), перш ніж сідати на престол.

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 245–250.

Коли Ростислав зібрався в похід на свого суперника, чернігівського князя Ізяслава Давидовича, «мужи же бороняхуть ему поити Чернигову, рекучи ему: «Бог пояль стрья твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людми Киевѣ не утвердиль», після чого учасники віча також настійно порадили князеві «с людми утвердитися», а вже далі йти воювати. Віче в Києві тоді вирішувало найважливіші питання княжої політики, питання війни і миру. Так діялося в ті часи у Новгороді Великому, Чернігові, Володимирі на Клязьмі. Ростислав не послухався поради вічників, пішов війною на Ізяслава і був битий¹.

Зводячи докупи розрізнені й різночасові свідчення літописів, історики дійшли думки про умови, на яких домовлялися князі з міськими громадами, найперше з київською. Йдеться, звичайно, про вільні міста. Насамперед, князь володів вільним містом, доки жив, і не міг передавати його у спадок або заповідати без погодження з міською радою. Порушення цієї умови й призвело до київського повстання 1146 р., про яке розповідалося вище. Князь не повинен був правити вільним містом через своїх підручників. Він також мав обмежене право суду, дотримуючись державної й міської Правд. Керівники міського самоврядування: виборні посадники, тисяцькі, соцькі не могли бути позбавлені посад князем без висунення і доведення обвинувачень проти них. Князь не мав права зазіхати на володіння, підвладні міському урядові, загарбувати пригороди, землі й данини з них. Йому не вільно було брати вище встановлених Правдою норм данини з населення міст. Нарешті, князь мусив укріпити місто, дати йому залогу й захищати його від ворогів і зазіхань інших князів.

Якщо ж князь порушував умови «ряда», то він міг бути позбавлений престола в законному порядку. Таке не раз траплялось у Києві. Коли ж князь відмовлявся виконати подібне рішення віча, в дію вступало міське ополчення, дії якого неодноразово супроводжувались розгромом і розграбуванням дворів князя і його дружинників, а також прихильних до нього бояр

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 326–327.

і купців. У випадку, коли князь залишав місто і намагався силою повернутися до нього, міська рада виставляла проти князя поряд із ополченням городян також волосне військо і союзні контингенти чорних клобуків (кочовиків, що жили на півдні Київської землі).

Та не завжди події розвивалися за описаним тільки-но сценарієм. Адже в кожному великому місті, тим паче в Києві, серед панівної верхівки були бояри, княжі дружинники, багаті купці, голови ремісничих корпорацій (на зразок західноєвропейських цехів), котрі були політично й економічно зв'язані з різними князями та князівськими родинами. Це й призводило до гострих суперечностей всередині громади у чільні моменти зміни князів, вироблення засад відносин з владою тощо.

Розширення міських прав у XII ст.

Вже з повіданого нами вище неважко зробити висновок, що з 40-х років XII ст. міські права, привілегії та вольності незмірно зросли і розширилися порівняно з XI — першими десятиліттями XII ст. Князі були змушені визнавати право городян самим обирати собі князя. Інша річ, що в зручному випадку вони могли силою заволодіти містом. Але у Києві чи Новгороді Великому такі спроби незмінно закінчувалися невдачею. Коли Всеволод Ольгович 1146 р. звернувся до міської ради Києва зі словами: я дуже хворий, а ось вам мій брат Ігор — візьміть його в князі! («Се вы брат мой Игорь, имѣтесь по нь»)¹, то ця його рекомендація сама по собі була визнанням права громади приймати або не приймати того чи іншого князя.

Коли улюбленець киян Ізяслав Мстиславич 1147 р. зібрався було в похід проти свого дядька Юрія Долгорукого й зібрав віче, сподіваючись на його підтримку, кияни заявили йому, що на Ольговичів підуть охоче, а от на Долгорукого — ні. Ізяславу довелося послухатись громади, й він розпочав війну лише з Ольговичами². Однак у перебігу війни між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм 1148–1151 рр., коли воєнне щастя переходило від

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 229.

² Там же.

одного князя до іншого, київські городяни переконались у тому, що Ізяслав більше підходить їм як правитель. Одного разу вони скликали віче й ухвалили всією громадою піти на Юрія, загрожуючи смертю тому, хто ухилиться від походу¹. Певно, зіграли свою роль і утиски та здирства, які чинили воїни й міністеріали Юрія, коли йому вдавалося на короткий строк захопити Київ.

Міська демократія мала обмежений характер. На вічі усім заправляли «лучшие мужи», заможна верхівка Києва та інших великих і багатих міст, а також бояри і княжі дружинники, що постійно мешкали містах. Хоча формально у вічових зборах брали участь усі вільні мужчини, громадяни міста, на ділі в більшості випадків справа зводилась до зібрання міської ради і представників панівної верхівки. Так звичайно бувало і в Києві, і в Чернігові, і в Галичі.

Доля самоврядування у XIII ст.

Історія Києва і його управління в XIII–XIV ст. залишаються мало вивченими, так само як і інших південноруських міст. Причина полягає в незадовільному стані джерел. Якщо для X–XII ст. вчені мають у розпорядженні літописи, що велися в Києві й, природно, приділяли місту чільну увагу («Повість временних літ» XI ст. і Київський літопис XII ст.), то київське літописання за XIII ст. не збереглося. У руках істориків хіба що Галицько-Волинський літопис XIII ст., який зосереджений на справах свого регіону, або уривкові, розрізнені і не завжди достовірні свідчення джерел північноруських та іноземних. Певну інформацію про Київ містить пізній Воскресенський літопис. Тому можна спробувати зробити лише загальний огляд історії самоврядування в давньоруському суспільстві тієї доби.

Остання звістка авторитетного джерела, північноруського Лаврентіївського літопису, про посадження князя в Києві, датується 1202 р. На початку XIII ст. процеси удільної роздробленості на Русі досягли свого апогею. Особливо це виявлялось у південній Русі, де тоді не існувало не те що єдиного осередку

---

¹ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. С. 195 сл.

влади, а й навіть такого суспільно-політичного центру, який би піднімався над іншими. Лише за традицією таким осередком у суспільстві продовжував вважатися древній Київ.

У кінці XII ст. сильний галицько-волинський князь Роман Мстиславич посварився з своїм тестем, київським государем Рюриком Ростиславичем. Північноруський літописець зображує справу так, неначе свару затіяв 1202 р. і першим почав воєнні дії Рюрик: «Вста Рюрикъ на Романа, и приведе к собѣ Олговиче в Кыевъ на Романа»¹. Рюрику довелося об'єднатися з недружніми йому Ольговичами, глава яких Всеволод Чермний тоді вже не приховував намірів щодо заволодіння стольним градом Руської держави. «И упереди Романъ, скопя полкы галичскыѣ и володимерьскыѣ и вѣха в Рускую землю»².

Кияни відчинили браму Романові, він в'їхав до міста і вчинив державний переворот: «Посла на Гору къ Рюрикови и ко Олговичемъ и водив Рюрика ко кресту, и Олговичи, а сам к ним целова же, и поусти Рюрика во Вручий [Овруч], а Олговичъ за Днѣпръ Чернигову, и посади Романъ Ингваря Ярославича въ Кыеве»³, свого підручного князя. За цим стояло рішення київського віча.

Проте Рюрик Ростиславич і не думав віддавати стольний град під владу Романа Мстиславича. Через рік по тому він, у союзі з Ольговичами і половецькими ханами, 2 січня 1203 р. взяв Київ штурмом, мов вороже місто, розграбував і спалив його⁴, — слід гадати, то була помста городянам, котрі не захистили його від Романа.

Можна уявити собі лють і образу Романа Мстиславича, котрому довірилися кияни. Проте він розправився з князем, що безумно розорив по суті власне гніздо, не одразу по тому. Припуская, що від миттєвої одвітної міри Романа стримав Всеволод

---

¹ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 417.

² Там же; ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. С. 107.

³ Воскресенская летопись. С. 107.

⁴ Літописці з осудом і жахом відгукнулись на святотатство Рюрика, котрий ще й спалив і розграбував церкви і монастирі. Див., напр.: Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 418–419; Воскресенская летопись. С. 107–108.

Велике Гніздо. Не інакше, як за дорученням Всеволода незабаром по загибелі Києва від Рюрика «приходи Романъ ко Вручому на Рюрика, отводя и отъ Олговичъ и отъ половецъ. И цѣлова Рюрикъ крестъ къ великому князю Всеволоду, и къ сыну его Костянтину, и ко братьи его, и къ Романови». Начебто Роман Мстиславич оголосив Рюрику, що підтримає перед Всеволодом його прохання, «дабы ти Киевъ опять даль», унаслідок чого Всеволод, «не помяну зла Рюरिकови, еже сотвори въ Руской земли», так і вчинив¹.

Взимку 1204 р. (Воскресенський літопис дає 1203 р.) руські князі, перед серед яких вів Роман Мстиславич, здійснили великий і переможний похід до Половецького степу. Несподівано для всіх (як можна зрозуміти із слів літописців) «Романъ емь Рюрика и посла в Киевъ, и постриже [и] въ чернци и жену его, и дщерь»². В полон до Романа потрапили також сини Рюрика Ростислав і Володимир. До справи втрутився знову Всеволод володимиро-суздальський. Згідно свідчення Воскресенського (більш докладного, ніж Лаврентіївський) літопису, той «посла къ Роману в Галич посоль о зяти своемъ и о брате его. Романъ же, послушавъ великого князя Всеволода, и отпусти зятя его Ростислава и брата его Володимера. Князь же великий Всеволодъ посади зятя свого Ростислава на столѣ въ Киеве»³.

Так виглядала зміна князя в Києві в 1204 р. в тлумаченні північноруських провсєволодових літописців. Історики вже давно звернули увагу на тенденційність і упередженість їхнього висвітлення подій в Наддніпрянщині в 1202–1205 рр. Чи не першим це помітив М.С. Грушевський⁴. Насправді, в ті роки Всеволод Юрійович не міг мати такого вирішального впливу на долю Південної Русі. Надто далеко зайшли процеси роздробленості, надто багато справ у Володимиро-Суздальському князівстві й

---

¹ Воскресенская летопись. С. 108. Менш справний текст див.: Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 419.

² Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 420.

³ Воскресенская летопись. С. 108, 109. В Лаврентьевському літописі (Стб. 421) все це викладено коротше й під невірним 1205 р.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 217–227 та ін.

навколишньому регіоні мав старіючий і вже хворий князь Всеволод. Доля Києва і землі була, на мій погляд, рвучко вирішена самим князем Романом, а вже потім він міг повідомити про своє рішення Всеволода Юрійовича.

Отже, в 1204 р. Роман Мстиславич поставив під свою владу всю Південну Русь, посадивши в Києві свого підручника, хай навіть сина свого суперника Рюрика. Недарма через кілька десятиліть галицький книжник із гордістю за свого государя Данила згадував: «Его же отецъ бѣ царь въ Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны всѣ»¹. Смерть Романа 19 червня 1205 р. стрімко змінила течію соціально-політичного життя Південної Русі, відчутно вплинула на історію всіх давньоруських земель.

Давньоруська спільнота перших десятиліть XIII–XIV ст.

По загибелі князя Романа Рюрик Ростиславич, згідно влучного і образного виразу північноруського літописця, «смета с себе чернецьскыѣ порты и сѣде Кыевѣ»². Він негайно зустрівся з Ольговичами — «и цѣловаша крестъ Рюрикъ къ Ольговичемъ, и Ольговичи к Рюрику, како имъ поити всемъ к Галичю»³.

Цей спільний з Ольговичами похід Рюрика Ростиславича в Галицьку землю стався, виходячи з послідовності подій, незабаром по смерті Романа Мстиславича, мабуть, восени 1205 р.⁴ Тоді князі зазнали поразки від галицького війська. Але наступного, 1206 року, Рюрик Ростиславич знову організував напад на Галич, в якому сиділа вдова Романа Анна з малими синами Данилом і Васильком. До київського князя Рюрика і Ольговичів приєднався смоленський князь Мстислав Романович, небіж Рюрика

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 109.

² Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 426.

³ Там же.

⁴ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. Т. 41. Львів, 1901. С. 7. Мною враховується це дослідження Грушевського при визначенні дат подій Галицько-Волинського ізводу, що писався, як відомо, без позначення дат і самих порічних статей ((ті роки, що зафіксовані в Іпатіївському списку нашого літопису проставлені пізніше часу його створення, в багатьох випадках навмання, напевне в XVст.).

Ростиславича, і найнята за гроші половецька орда. Романовичам (так Галицько-Волинський літопис називає синів Романа Мстиславича) допоміг відбитися від Рюрика союзник їхнього батька угорський король Андрій¹.

Навала орд Батия на Київ в кінці листопада — на початку грудня 1240 р., здобуття і майже повне його знищення монголами завдали непоправних втрат його людності й величезної шкоди економіці міста, всім сторонам його життя. Разом з тим, як це не парадоксально звучить, в другій половині XIII–XIV ст. спостерігається певне піднесення самоврядування в стольному граді. У Києві того часу більшою частиною не було князів або сиділи тимчасові й слабкі ставленики Золотої Орди. Тому містом правила громада та її рада із заможних городян і вцілілих під час «Батієвого погрому» бояр².

У 60-х роках XIV ст. Наддніпрянщиною, Чернігово-Сіверщиною і Поділлям заволоділи литовські князі. Починаючи з Володимира Ольгердовича (княжив у Києві в 1363–1394 рр.), вони проводили політику співпраці з місцевими князями і боярами, а також заможним міщанством, підтверджуючи своїми грамотами їхні права і вольності. Литовські князі прагнули перетворити українські міста на своїх союзників, всіляко загравали з міською верхівкою та багатіями. Через це у грамотах Києву та іншим значним міським центрам вони неодноразово проголошували: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо». Та «старина» не що інше, як київські вольності й права самоврядування.

Ось чому запровадження магдебурзького права в Києві у кінці XV ст. слід розглядати значною мірою як вияв давньоруської традиції самоврядування і наслідок прагнення городян до збереження своїх вольностей. Із свого боку, литовські князі прагнули мати міста і городян своїми союзниками в політичних надіях і зверненнях.

---

¹ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 426; Воскресенская летопись, С. 112.

² Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. С. 265 и сл.

9. Настання феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві

Тема належить до числа чільних і вищою мірою актуальних у давньоруській історіографії. Та, на жаль, дослідницький інтерес до неї з кінця 60-х років ХХ ст. помалу згасав. У радянській історичній науці (що великою мірою теоретично ґрунтувалась на прямолінійному розумінні й тлумаченні марксистської спадщини) методологічні проблеми порушувались нечасто. Різноманітні процеси і явища історії середньовіччя звичайно пояснювались переважно соціально-економічними причинами, всі ж інші (політичні, етнічні, культурні, ідеологічні та ін.) мало брались до рахунку. Короткий и неупереджений розгляд літератури предмета, здається, може переконати в цьому.

Стислий огляд історіографії

Історію феодальної формації на Русі почали систематично вивчати в нашій країні з 30-х років ХХ ст.¹ Ініціатива в цьому належала Б.Д. Грекову, котрий, на думку Л.В. Черепніна, досяг видатних результатів². 1932 р. Греков виступив у Державній Академії матеріальної культури з програмною доповіддю «Рабство і феодалізм у Давній Русі»³. Історик запропонував вдатися до нової методики дослідження, побудованої на широкому використанні здобутків археології та лінгвістики. Його головною тезою було доведення того, що основним способом виробництва на Русі був феодалізм, а не рабство, як прагнули довести його

---

¹ Далі коротко розглядаються праці, що, на мою думку, справили вплив на наступні дослідження цієї теми.

² *Черепнин Л.В.* Спорные вопросы феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. М., 1972. С. 135 и сл.

³ *Греков Б.Д.* Рабство и феодализм в Древней Руси // ИГАИМК. 1934. Вып. 86.

вчені опоненти. На думку історика, вільні й залежні від феодала смерди складали основу продуктивного класу країни. Феодальні відносини у Східній Європі в X ст., на погляд Грекова, були вже відчутними.

У дискусії, що розгорнулась по доповіді Грекова, виступило кілька відомих на той час істориків. М.М. Мартинов присвятив свій виступ сільській общині, що, на його погляд, почала розкладатись уже в IX–X ст. Тоді ж у Східній Європі й почався генезис феодальних відносин¹. Більшість учасників дискусії вважала, що суспільство того часу було розділене на рабів і робовласників ((В.В. Мавродін, І.І. Смирнов, С.М. Чернов). В заключному слові Б. Греков погодився з тим, що а давньоруському суспільстві існували деякі риси рабовласницького укладу. Проте вже в XI ст. в Києві, Новгороді, Володимиро-Суздальській землі панували феодальні відносини².

І в наступні роки думки Грекова щодо початкової стадії феодального способу виробництва оспорували його колеги. С.В. Вознесенський думав, що з середовища смердів в X–XI ст. продовжували виходити раби, які спочатку населяли феодальні вотчини³. Однак Греков не прийняв критичних зауважень Вознесенського.

Доробок Грекова на ниві соціальної історії Давньої Русі, зокрема у визначенні способу виробництва в X–XII ст., був вагомим. На його погляд, родові відносини в східнослов'янському суспільстві в часи Найдавнішої Пrawdи Руської (початок XI ст.) відмирили, а Пrawdа Ярославичів вже тоді відбивала риси феодального укладу⁴. Незабаром по тому вчений запропонував розглядати часи існування феодального ладу в Росії з X по XVI ст.⁵ У той час Греков був переконаний у тому, що вже на X ст. у

---

¹ ИГАИМК. Вып. 86. С. 74–88.

² Там же.

³ *Вознесенский С.В.* К вопросу о феодализме в России // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1934. № 7–8.

⁴ *Греков Б.Д.* Начальный период в истории русского феодализма // Вестник Академии наук СССР. 1933. № 7. С. 14–17.

⁵ *Греков Б.Д.* Рабство и феодализм в Древней Руси // Известия ГАИМК. Вып. 86. М.; Л., 1934.

східних слов'ян складається феодальне суспільство. В наступні роки історик вагався у визначенні відрізка часу, коли в рамках родоплемінного суспільства зароджуються феодальні відносини. Під тиском жорстких вказівок і дій комуністичної партії він у кінці життя почав твердити, ніби, «починаючи принаймні з IX ст. в усякому разі можна говорити про наявність на Русі феодального способу виробництва, можна говорити про оформлення феодального базису»¹. Міркування Грекова щодо часу появи феодального укладу на Русі мали загалом теоретичний характер і майже не спирались на конкретні свідчення джерел. Та авторитет і наукова репутація цього видатного вченого були настільки високими, що ці його думки утвердились у радянській історіографії, панували протягом багатьох років.

У кінці 30-х років XX ст. у радянській науці набула поширення думка, що в історії середньовічної Русі існувало два періоди: дофеодальний, коли селяни були в основному вільними, і феодальний, коли їх закріпачували. Її пропагував відомий авторитет у галузі вивчення соціально-економічних відносин X–XIII ст. С.В. Бахрушин у програмній статті «Держава Рюриковичів». Він розглядав ці відносини як типові для суспільства військової демократії, але в кінці X ст. процес феодалізації поживився, а в княжіння Володимира Святославича на Русі можна спостерігати елементи феодальної держави, що химерно сплелись із залишками військової демократії. Часи феодалізму, на думку історика, настали зі смертю Ярослава Володимировича².

Поштовх дослідженням настання часу феодального укладу на Русі дала дискусія про періодизацію історії СРСР феодальної доби кінця 40-х — початку 50-х років. Вона відкрилась статтею К.В. Базилевича, котрий спершу відзначив, що поняття дофеодального періоду або дофеодальної держави, не віднесене до жодної з існуючих суспільно-економічних формацій, тому позбавлене сенсу; він назвав IX–X ст. часом генезису феодальних від-

---

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 528.

² Бахрушин С.В. Держава Рюриковичей // Вестник древней истории. 1938. № 2.

носин в суспільстві¹. Його підтримали О.О. Зимін та І.М. Міллер. Однак у визначенні хронологічних рамок дофеодального часу учасники дискусії не мали єдності. С. Юшков датував його IX — серединою X ст.², А.П. П'янков початки дофеодального періоду бачив у VII–VIII ст. У працях того часу Л.В. Черепніна і В.П. Пашута йшлося про початки феодального періоду в IX ст.³ Проте слід зауважити, що і Греков, і Пашуто, і Черепнін та багато інших істориків корегували свої погляди по мірі того, як глибше і докладніше входили в надзвичайно складну проблему початку феодальних відносин на Русі. Тому хронологічні рамки феодальної формації на Русі не раз змінювались у працях тих самих вчених. Підсумки дискусії були підбиті в редакційній статті 1951 р., в якій позиція Черепніна і Пашуто була визнана слушною, хоча й потребувала додаткової аргументації⁴.

У працях того часу увага дослідників зосереджувалась на хронології побутування феодальної формації на Русі, вони майже не писали про самих феодалів, їхню роль в процесі настання нових соціально-економічних відносин, про життя інших суспільних страт. Цю прогалину частково заповнювали праці М.М. Тихомирова. У своїх «Древнерусских городах» він докладно висвітлює життя вільних і залежних городян, адже у містах поряд із вільними людьми жили й феодально залежні: ремісники-холопи, мілостники, прощеники, ізгої⁵.

В 50-х роках настав час дослідження процесів формування класів на Русі. В.Т. Пашуто розглянув складання великого землеволодіння і зростання владичного боярства в Галицько-Волинському князівстві кінця XII–XIII ст., влаштування княжого до-

---

¹ *Базилевич К.В.* Опыт периодизации истории СССР дофеодального периода // Вопросы истории. 1949. № 11. С. 70–71.

² *Юшков С.В.* К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX в // Вопросы истории. 1950. № 1. С. 73–80.

³ Див.: *Черепнин Л.В., Пашуто В.Т.* О периодизации истории России в эпоху феодализма // ВИ. 1951. № 2. С. 56.

⁴ Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР // ВИ. 1951. № 3. С. 56.

⁵ *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1946. В значно доповненому вигляді ця праця побачила світ через десять років.

мену, особливості життя смердів та інших залежних категорій населення того регіону¹. Генезис феодальних відносин на обширі Східної Європи вивчав Б.О. Рибаків, визначивши IX ст. як час зростання передумов нової суспільно-економічної формації на Русі². Нова для того часу думка згодом була прийнята наукою.

Згодом концепцію Грекова щодо настання феодальних відносин у Східній Європі в IX–X ст. підтримав авторитетний археолог П.М. Третьяков, на думку якого вже в VII–IX ст. у середовищі східного слов'янства могли зароджуватись «напівпатріархальні-напівфеодальні політичні об'єднання» або племінні княжіння. Тоді державність у східних слов'ян мала бути феодальною, нехай навіть напівфеодальною, бо вона являла собою орган панування «феодального класу [що формувався] над закріпачуваним селянством»³. Навіть для початку 50-х років XX ст.⁴ ця думка виглядала надто категоричною, адже про феодальну (або напівфеодальну) державність у Східній Європі для VII–IX ст. говорити, зрозуміла річ, було передчасно.

Інший відомий вчений, археолог та історик Б.О. Рибаків згодом стверджував можливість виникнення класових стосунків у східнослов'янській спільноті у VIII–IX ст., що призвело до створення феодальної державності на Русі. У першому томі «Истории СССР» він називає час із VI по IX ст. «передфеодальним періодом», а виникнення феодальної держави відносить до межі IX і X ст.⁵ Ця думка при певній парадоксальності виглядає з сучасної точки зору не позбавленою вірогідності, якщо тільки не вважати саму цю державу феодальною. А фахівець з ранньої історії Русі І.І. Смирнов підтримав погляди Грекова на проблему, коли той виділив IX століття як важливу грань

¹ Пауто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 134–190.

² Рыбаков Б.А. Образование Древнерусского государства с центром в Киеве // Всемирная история. Т. 3. М., 1957 и другие работы ученого 50-х годов.

³ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. М., 1953. С. 299, 304., 305. Цю думку вчений провів у кн.: У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

⁴ Коли партійний догматизм в офіційній науці досягнув небувалих висот.

⁵ История СССР с древнейших времен до наших дней. Первая серия. Т. 1. М., 1966. С. 354, 477 и др.

феодалізації східнослов'янського суспільства. Смирнов стверджував, що в межах XI ст. в основному завершується час генезису феодалізму в східнослов'янському суспільстві. Він обґрунтував це порівняльним аналізом різночасових статей Правди Руської Короткої й Поширеної редакцій¹. Сучасна наука, на мій погляд, має підстави погодитися з цією думкою вченого.

Як вважав Л.В. Черепнін, розбіжності в думках серед істориків стосовно часу і обставин настання феодальних відносин на Русі не могли заперечувати того, що ці відносини виникали на фундаменті розкладу первісно-общинних, а не рабовласницьких стосунків. Щодо початків феодальної формації у Східній Європі вчений зауважив таке: «Якщо розуміти під останньою систему соціально-економічних стосунків і відповідних їм політико-юридичних форм, то, вочевидь, такою гранню може правити утворення феодальної держави. На Русі це сталося в кінці IX ст.»²

Ці слова чільного теоретика в галузі давньоруської історії варто мати на увазі при студіюванні обставин і часу становлення феодального укладу в Східній Європі. Дійсно, кінець IX ст. був часом початку будівництва держави, яка утвердилась протягом другої половини X–XI ст. Для теми моїх зауважень уявляється особливо важливим те, що Черепнін не прямо пов'язував виникнення феодальних відносин із народженням індивідуального землеволодіння, яке зовсім не у всіх випадках можна називати *власністю на землю*. Та майже всі інші наші історики, що вивчали тему феодалізації Русі, розглядали її майже виключно в «земельному» плані. Однак не варто ставити в прямий і безумовний зв'язок різні явища: зародження феодальних відносин, виникнення державності та землеволодіння.

В історіографічній праці кінця 70-х років XX ст. було констатовано, що «проблема виникнення феодалізму є певною мірою проблемою зародження і зростання феодального землеволо-

---

¹ Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII вв. М.;Л., 1963. С. 5 і далі.

² Черепнин Л.В. Указ. соч. С. 145. Навряд чи та держава з самого початку була феодальною. Але вона народилася у суспільстві, що розвивалося в умовах розвитку феодальних відносин.

діння»¹. Автори цих слів В. Мавродін та І. Фроянов не висловили свого ставлення до сказаного. Тим часом, феодальне володіння землею не вичерпує поняття феодального укладу, та й з'являється воно зовсім не одночасно із зародженням феодальних відносин у суспільстві.

Відомий медієвіст А. Гуревич слушно писав, що в радянській історіографії виникнення феодалізму вивчалось у першу чергу в плані розвитку продуктивних сил, співвідношення різних форм власності і соціально-економічного становища безпосередніх виробників. Але, на його погляд, «феодалізація полягала насамперед у зміні однієї системи суспільних зв'язків на іншу». Дослідник нагадував читачеві, що, подібно до інших історичних процесів, генезис феодалізму «проходить через живих людей», а сам феодалізм являє собою систему взаємин між людьми, тому його вивчення повинно бути спрямоване «на розшифрування соціальних процесів у самій людській практиці»². Існують вагомі підстави прийняти цю думку А. Гуревича.

Звернись до авторитету великого знавця і теоретика історії середньовіччя, французького історика і культуролога Жака Ле Гоффа. Він вважає, що феодальна система була універсальним способом економічної експлуатації, схема якої при всій типологічній та географічній розмаїтості залишається однаковою. «Феодальна система, — пише він, — це по суті привласнення сеньйоральним класом, церковним і світським, всього сільського додаткового продукту, забезпеченого працею селянської маси. Ця експлуатація здійснюється в умовах, що позбавляють селян можливості брати участь в економічному прогресі». Ле Гофф бачить у феодалізмі насамперед систему особистих зв'язків, що ієрархічно пов'язували членів вищого шару суспільства. Та оскільки найбільш важливі питання суспільного життя зосередились навколо земельних надань сюзеренів васалам, це підводить під феодалізм аграрну базу і дає ясно зрозуміти, що феодалізм — це насамперед система землеволодіння і землекористу-

---

¹ Советская историография Киевской Руси. Л., 1978. С. 108.

² Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М., 1970. С. 5.

вання¹. Погляди Ле Гоффа поширені в сучасній європейській історіографії. Проте французький вчений не абсолютизував ролі феодальних земельних стосунків у історії середньовіччя. Не варто робити це і нам².

Гадаю, що в настанні нового укладу на Русі справа полягала не стільки в феодалізації суспільства, скільки в самому східнослов'янському суспільстві, коли соціально-економічні зміни викликались змінами стосунків у владних структурах. І якщо феодалізм спочатку не пов'язаний із земельними відносинами і народжується завдяки прогресові взаємин у соціальній верхівці суспільства, то доводиться шукати його витоки на зорі давньоруської історії, в IX–X ст.

Більш-менш систематичне студювання теми настання феодальної формації на Русі почалось в Росії, а далі в Радянському Союзі набагато пізніше, ніж у країнах Європейського Заходу. Воно неминуче відчуло вплив поглядів тогочасної західноєвропейської історіографії. Однак в основу вироблення останньою теорії народження феодального укладу було по суті покладене дослідження історії лише однієї області середньовічної Франції. Але ж визначені на цьому хиткому фундаменті причини і закономірності виникнення феодальних відносин аж ніяк не могли бути універсальними для інших країн Європи, не кажучи вже про країни Східної Європи, Близького Сходу й Азії. Разом із тим, становленню й еволюції феодалізму в різних країнах Європейського континенту притаманна спільна форма соціальних стосунків, хай навіть кожній з ранньосередньовічних спільнот була властива належна йому багатоукладна соціальна структура.

Доводиться враховувати й ту обставину, що ранньофеодальне суспільство всюди було багатоукладним. В Європі після падіння Римської імперії існував родоплемінний уклад у варварів, що поєднувався з общинними відносинами, а сусідська гро-

---

¹ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада. М., 1992. С. 89, 212.

² В сучасній історичній антропології загально визнаною є теза, згідно якої в еволюції суспільства взаємодіють всі три його складових елементи: економічна структура, соціальна організація та суспільна культура (*Tentons l'expé-rience // Annales: E.S.C.* 1989. № 6. p.1320).

мада середньовіччя значно відрізняється від первісно-родової общини попереднього часу. Соціальна структура східнослов'янського суспільства проглядається вже в ранніх літописних відомостях про нього, починаючи з 60-х років IX ст., тобто вже з перших згадок в джерелах. У напівлегендарному повідомленні про прихід Рюрика на північно-західні землі Східної Європи говориться: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро»¹. В цьому літописному тексті «мужи» вже відділені від основної маси воїнів Рюрика, а глава держави, що народжувалась, — відокремлений від них усіх і піднесений над ними. Та якщо Київська держава того часу мала одного князя, то в Древланській землі, що стояла на нижчому ступені суспільного розвитку, існувало тоді ще кілька князів. Це доводиться словами древланських послів, котрі прибули до Києва після вбивства Ігоря й мовили Ользі: «Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищая и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»².

Тенденція розшарування княжого оточення і піднесення особи князя над народною масою зберігається в наступних текстах «Повісті временних літ» кінця IX ст.: «Поиде Олег, поимъ воя многи... И прия градъ, и посади муж свои... И взя Любець, и посади мужъ свои»³. (882 р.) А у відображенні подій другої війни Ігоря з Візантією (944 р.) повідомляється: «Посла Игорь мужъ своя къ Роману [імператору]»⁴. Неважко зрозуміти, що й тут йдеться про обраних мужів, людей з оточення князя. Земельні відносини не виступають у давньоруських джерелах IX–X ст. зовсім. Земля тоді була і ще довго залишалась у корпоративній власності правлячої страти, цю власність представляв київський государ. Адже феодальне суспільство було структурованою спільністю, і чим сильнішим є його розшарування, тим більшою має бути його феодалізація.

---

¹ Повесть временных лет. С. 13.

² Там же. С. 27.

³ Там же. С. 14.

⁴ Там же. С. 23.

Дружина і наступниця Ігоря на київському столі Ольга вже знає різновиди мужів, принаймні, виділяє їх верхівку. Звертаючись до древлян, що просили миру після вбивства її мужа, Ольга мовить: «Да аще мя просите? Право, то пришлите мужа нарочиты». Смысл поняття «мужи нарочиты» розкриває продовження цього тексту: древляни посилають до неї «лучшие мужи, иже дерьжаху Деревьску землю». Отже, нарочитые або лучшие мужи склали верхівку древлянської знаті, котра «держала» Землю древлян. Суспільство часів Ольги було вже відчутно розшарованим. Воно складалось із княжої родини, кращих або нарочитих мужей (під цим терміном ховались і княжі дружинники, і привілейовані люди, що до дружини не входили), міщан і селян-смердів. За свідченням літопису, соціальна структура суспільства по Ользі ускладнюється, що відбилось у вживанні епітетів, які книжник прикладає до руських мужів. Джерело називає мужів її сина Святослава «лѣпшими», а її онук Володимир роздає гради «мужамъ добрымъ, смысленымъ и храбрымъ», серед них також виділяються «лучшие»¹.

Бояри були супутниками князя Олега з часу його походу на Візантію 907 р. З літописної оповіді зрозуміло, що вони склали його найближче оточення. Олег надсилає послів до імператора від себе, «великого князя рускаго, от всѣх, иже суть под рукою его свѣтлыхъ и великихъ князь, и его великихъ боярь»² — це з тексту наступної угоди з Греками 912 р. Важко з упевненістю сказати, чи вкладався особливий зміст в епітет «великие» стосовно інших князів і бояр. Швидше за все, що ні. Тому що в тексті наступного в часі договору з Візантією — Ігоря 944 р. — використане словосполучення «великий князь руский и бояре его»³.

Не варто, втім, буквально довіряти словам про світлих і великих князів та бояр із дипломатичних угод з Греками ще й тому, що тексти тих угод є перекладами з грецької, виконаними десь на початку XII ст. Перекладач користувався термінами сво-

¹ Повесть временных лет. С. 34, 37, 55.

² Там же. С. 18.

³ Там же. С. 24.

го часу. Вони могли не відноситися до початку XII ст. Інша річ, коли літописці починають вживати слово «дружина».

Рівнозначно і паралельно з терміном «мужи» літопис називає і поняття «дружина». Воно належить до найдавніших соціально-політичних понять давньоруських джерел і з'являється на сторінках Новгородського першого літопису молодшого ізводу в розповіді про прихід Рюрика з братами до Новгорода під умовним 854 р.: прийшли «3 брата с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду»¹.

Наступна згадка про дружину (на думку О.О. Шахматова, вона належала до Найдавнішого Київського ізводу) міститься в оповіданні Новгородського літопису про прихід Ігоря і Олега до Києва. «Повість временних літ» відносить подію до вельми умовного 882 р.: вони «потаистася въ лодьяхъ, и с малою дружиною излезоста на брегъ...»² У паралельних текстах «Повісті временних літ» слово «дружина» заступають поняття «вся русь» і «вои»³.

Відомості про стосунки між князем і дружиною в «Повісті» беруть початок лише з правління Ігоря, тобто після 912 р. Саме слово «дружина» з'являється в «Повісті» також пізно, в описі походу Ігоря на Царгород 941 р.⁴ Та не доводиться сумніватися в тому, що княжа дружина формується вже на часи Рюрика і Аскольда. Особливо активними дружинниками виступають у літописі в часи Ігоря, Ольги і Святослава.

З «Повісті» й Новгородського першого літопису молодшого ізводу робиться зрозумілим, що княжа дружина з часів Ігоря набуває щораз більшого значення на Русі. Вона вже тоді відігравала виключно важливу роль в повсякденному й політичному житті країни, будучи й військовою силою в руках государя, і його радниками і захистом, і найближчим оточенням, з яким його пов'язували тісні узи, найчастіше, неформальні. Так бувало

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 106.

² Новгородская первая летопись. С. 107

³ Повесть временных лет. С. 13, 14 та ін.

⁴ Новгородская первая летопись. С. 22 («Русь же възратишася къ дружине своей»).

на зорі творення державності, так продовжувалось й у пізніші часи, в XII і навіть у XIII ст. Звідти, мабуть, бере початок корпоративність панівного класу, що так яскраво проявилася на Україні і в Росії XVIII — початку XX ст.

Дружина оточує Ігоря під час його другої нещасливої війни з Греками 944 р. Візантійське посольство тоді зустріло військо і флот руського князя на Дунаї. Він «созва дружину и нача думати» над пропозицією імператора укласти мир. У перебігу перемовин київський володар почав схилитися до підписання мирної угоди. Вирішальну роль у цьому відіграли радники Ігоря, що вийшли з дружинного середовища, вони рішуче порадили князеві прийняти умови миру, запропоновані візантійцями. Побудована на давньоруських фольклорних джерелах (найімовірніше, розповідях дружинників та їхніх піснях) оповідь «Повісті временних літ» висвітлює події у надзвичайно сприятливому для Русі світлі: «Царь [імператор Роман] посла к Игорю лучшие боляре, моля и глаголя: «Не ходи, но возьми дань, юже ималь Олег, придамь и еще к той дани» ... Рѣша же дружина Игорева: «Да еще сице глаголеть царь, то что хочемь боле того, не бившесея имати злато и серебро, и паволоки?»... Послуша их Игорь, ... вземь у Грек злато и паволоки и на вся воя, и възратися въспясть»¹. Літописець явно прикрасив події, насправді Ігореві довелося підписати з імператором зовсім не вигідний для його країни мир. Зате дружина явно залишилась вдоволеною.

Свавілля дружинників Ігоря призвело до його загибелі в древлянських лісах восени того самого 944 р. Літопис Нестора живописує останній у його житті похід проти племінного княжіння древлян. Роль його дружини в тому поході була також визначальною і вирішальною: «В се же лѣто рекоша дружина Игореви: «Отроци Свѣньльжи изодѣлися суть оружьемь и порты, а мы назі. Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы. И послуша ихъ Игорь...». Слова «и послуша их Игорь» супроводжують зловісним рефреном головні державні заходи цього нещасливого сина Рюрика і в кінцевому рахунку визнача-

---

¹ Повесть временных лет. С. 23.

ють його трагічну долю. Він подався до Землі древлян, виявив нерозумну жадібність і жорстокість до цих своїх підданих і загинув від їхньої руки.

В літописі дружина виступає як головна опора князя і в розповідях про правління його дружини і наступниці Ольги та їхнього сина Святослава. Віддячуючи смертю древлянам за вбивство Ігоря, Ольга, «поимши мало дружини, легько идущи», йде воювати це племінне княжіння. Поряд із нею дитина Святослав. Перед битвою він кидає свій дитячий списик у бік ворога, і воєводи з шаную мовлять: «Князь уже почаль, потягнѣте, дружина, по князѣ!»¹ Дружинники Ольги беруть «на щит» древлянське місто Іскоростень, а коли княгиня облаштовує державу, вона теж спирається на дружину: «Иде Вольга по Деревстѣй земли съ сыномъ своимъ и с дружиною»². Значення і роль дружини в житті держави, її зовнішній і внутрішній політиці зберігаються при наступниках Ольги на київському столі.

Виникнення дружин у слов'ян як соціальної страти, військової інституції й суспільного прошарку історики відносять до різних часів: від VI до першої половини X ст.³ Думки дослідників розділились і стосовно стадії суспільного розвитку, на якій складались дружинні структури. Польський історик Т. Василевський обґрунтовував можливість формування дружин ще в родоплемінному суспільстві⁴. Йому заперечував Х. Ловмянський, припускаючи гіпотетичну можливість виникнення дружини в родоплемінному середовищі лише для одноразового набігу на близьких і далеких сусідів. Адже в дофеодальний період вожді просто не мали коштів для утримання дружинників⁵. З цим варто погодитись. У працях А. Горського час утворення дружин відноситься

¹ Повесть временных лет. С. 28.

² Там же. С. 29.

³ Огляд думок див.: Горский А.А. Древнерусская дружина. М., 1989. С. 10.

⁴ Василевский Т. Организация городской дружины и ее роль в формировании славянских государств // Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972.

⁵ Ловмянский Х. Основные черты родоплеменного и раннефеодального строя славян // Там же.

ся до часів генезису феодалізму, а дружинна знать формується в роки складання ранньофеодальних суспільств¹.

Думаю, що дружина являла собою продукт не стільки рішучих змін соціальних відносин, скільки зародження і розвитку державності. В руках князя вона була засобом примусу і управління, збирання (попервах насильницького) данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворога. Археологія свідчить, що найбільш велелюдні і сильні контингенти дружинників перебували у ядрі держави, в Середній Наддніпрянщині². А це може свідчити про активну участь дружини в процесах створення східнослов'янської державності.

Якщо в літописі Ігор виступає залежним від своїх дружинників князем, то його жона і наступниця на київському столі Ольга зображена самовладною і вільною в своїх державних справах государинею. Дружинники безумовно корились княгині. Водночас, володарі Русі другої половини X ст. її син Святослав і онук Володимир зображені в «Повісті» як справжні дружинні князі. Значення і роль дружини в житті держави, її зовнішній політиці значною мірою зберігаються за наступниках Ольги. Святослав високо цінує дружину, її думка про нього важливіша для князя від усіх інших. Коли мати закликає його хреститись, він з ніяковістю відповідає: «Како азъ хочю закон прияти единъ? А дружина моя сему смеятися начнутъ!»³ Але й дружина була вірною князеві, билася за нього до останнього.

Охоче й докладно оповідає Нестор про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Апофеозом дружинності лунають слова літописця, що завершують цю легендарну розповідь: «Бѣ бо Володимерьъ любя дружину и с ними думая о строи земленѣм и о ратехъ, и о уставѣ земленѣм...»⁴ Зрозуміла річ, радниками Володимира могли бути не всі кілька сотень дружинників, а лише верхівка контингенту воїнів, з якого склались апарати управління, збирання данини і судочинства, і князівська

---

¹ Горский А.А. Указ. соч. С. 35, 118 и др.

² Там же. С. 29.

³ Повесть временных лет. С. 30.

⁴ Там же. С. 56.

рада, й його адміністрація в багатьох містах і землях країни. Джерела свідчать, що ускладнення структури суспільства мало місце і серед інших категорій руських людей. В літописах за X століття з'являються «челядин» і «челядь»¹, «робичич», «старцы градские» і, певна річ, «смерды», селяни.

Давньоруська державність почала складатися в східнослов'янському суспільстві, що залишалось ще родоплемінним. Логічно буде назвати цю державу середини IX — більшої частини X ст. *надплемінною*, бо влада тоді не лише відділилась від народної маси, а й піднялась над самою племінною верхівкою, набула індивідуального характеру. Держава була вже організована за територіальною ознакою, чим принципово відрізнялась від передуючих їй протодержавних структур. Такою була *соціальна сутність* Руської держави IX — більшої частини X ст.

Державні угоди Русі з Візантією X ст., і вже перша серед них на його початку, представляють цю східнослов'янську державу як сукупність населення всіх її земель. Вона виглядає в них не лише особливою соціально-політичною спільністю, а й спільністю етнічною. В преамбулі договору з Візантією 911 р. послы Олега виступають від «рода рускаго», представляють «под рукою его свѣтлых и великих князь, и его великих боярь». А в угоді Ігоря з Греками 944 р. підкреслено, що його послы репрезентують як Ігоря і «всякое княжье», так і «всех людей Руския земля». Далі в цьому документі «люди вси рустии» названі повноправними учасниками русько-візантійського договору². Джерело описує Русь X ст. як державу, що перебуває в процесі складання. У ній існує чітка соціальна структура, різні страти, від князів і бояр до просто людей, вільних і невільних.

Лаконічно і вдало визначила *форму* Давньоруської державної спільності X — початку XI ст. О. Мельникова — *дружинна держава*³. Адже правляча страта такої держави представляла

¹ Повесть временных лет. С. 19, 26, 30, 32.

² Там же. С. 18, 23.

³ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. М., 1992. С. 39.

верхівку дружини, з дружинників же протягом тривалого часу склався елементарний апарат управління. На місцях княжі дружинники збирали данину й виконували судові функції.

Існують вагомі підстави твердити, що за доби Володимира завершується існування дружинної форми державності. В оповіданнях літопису про його сина Ярослава дружина відіграє хіба що військову роль. Однак і Ярославу до часу доводилось рахуватися з нею. Розповідаючи про його вокняжіння в Києві, Нестор не забуває згадати про дружинників, які забезпечили йому перемогу над Святополком: «Ярослав же съде Кыевъ, утеръ пота с дружиною своєю...»¹ І в описах подій першої половини XI ст. літописці XII і пізніших століть, наслідуючи фольклорну традицію і віддаючи данину суспільній думці, в якій так багато значила традиція взагалі, продовжують оспівувати любов до дружини як вищу княжу добродичність. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя, Мстислава джерела зображують останнім дружинним володарем. У літописному панегірику Мстиславу сказано, що він «любяше дружину по велику»². А от у докладній посмертній похвалі Ярославу підноситься його мудрість, освіченість, любов до книжок, але ні словом не згадана його дружина. Ярослав не був воїном і полководцем, програвши майже всі свої битви.

За часів Ярослава Володимировича дружина і дружинність як явище суспільно-політичного життя, апарат управління і судочинства поступово втрачали свої позиції, що відзначено, зокрема, О. Пресняковим у перебігу вивчення пам'яток давньоруського права. Він твердив, що в найдавнішій частині Правди Руської збереглися риси дружинного права, та вони відійшли на другий план тому, що новгородці добились від князя захисту від свавілля дружинників. «Якщо це так, то княжа влада, — писав він, — уперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті набуває характеру урядової влади і князь з «начальника дружи-

---

¹ Повесть временных лет. С. 64.

² Там же. С. 66.

ни» робиться «земською владою»¹, владою для всього народу, а не виразником інтересів самої лише дружини, як було раніше.

Та все ж таки дружина продовжувала посідати важливе місце в житті країни і в середині XI–XII ст., після Ярослава, в князювання його синів і онуків. Але ж і сама держава на той час втратила дружинну форму. Сама ж дружина розшаровується (джерела розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, гридів, дѣтских тощо), з неї виділяється якась частина боярства. Вона перестає бути згуртованим правлячим прошарком, його з тієї пори складає лише її верхівка. А індивідуальне землеволодіння, що народжувалось з кінця XI ст., виштовхнуло на перші ролі іншу соціальну страту: земельну аристократію з числа всіх самих старших дружинників, великого і середнього боярства і частини племінної знаті, що змогла пристосуватися до нових соціально-політичних умов і перетворитися на бояр і дружинників.

Переростаючи на феодальну знать, дружинна верхівка все ж таки зберігала чималу роль у суспільно-політичному житті держави. З неї виходили радники князя й адміністратори. Так, напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣдѣ Святополкъ [Ізяславич] с своєю дружиною, а Володимерь [Мономах] с своєю в единомъ шатрѣ» (йдеться про верхівку дружинників) і обдумували майбутню війну з кочовиками. А Мономах в своєму «Повчанні» починає опис повсякденних турбот князя зі слів: «И сѣдше думати с дружиною»². З перебігом часу, протягом XII ст., багатьох старших дружинників в державному апараті заступили молодші, менш заслужені люди, а також особи, з дружиною зовсім не зв'язані. У джерелах з'являється термін «дворяни», люди княжого двору. А вони вже перебували в прямій і жорсткій

---

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993. С. 370.

² Повесть временных лет. С. 102, 117–118. Див.: Пресняков А.Е. Вказ. Праця. С. 158, 183.

залежності від государя¹. Дружинні цінності й реальності поступово відходять в минуле.

Давньоруську державу багато хто з істориків вважає феодальною з XI ст., та коли вона робиться нею або починає перетворюватись на неї? Чи була Русь часів Олега й Ігоря, Ольги і Святослава, Ярополка і Володимира феодальною чи хоч би напівфеодальною державою? В науковій літературі на ці питання не існує ясної й певної відповіді. Проте елементи феодального укладу виступають в східнослов'янському суспільстві досить рано. Маю на увазі розвиток соціальної структури суспільства, виникнення все нових і нових її елементів, і ускладнення раніше існуючих, що було показано на прикладі тотожних за змістом понять «мужи» і «дружина». Та коли ці елементи починають посідати помітне місце в соціумі? Щоб спробувати відповісти на ці й на деякі інші питання, що виникають при читанні давньоруських джерел, доведеться звернутися до них самих.

Літописи називають особливі категорії середньої та молодшої дружини: «гриди» й «отроки». Розповідаючи про учти Володимира Святославича, Нестор повідомляє: «По вся недѣля устави на дворѣ въ гридьниці пирь творити и приходити бояром и гридем, и съцькимь, и десяцьскимь, и нарочитымь мужем, при князи и безъ князя».² Ці гриді, як впливає з контексту «Повісті», в 1014 р. склали основну частину дружини Ярослава Володимировича у Новгороді Великому. Тоді Ярослав збирав данину, платив з неї до Києві дві тисячі гривен на рік, «а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху»³. Членом молодшої княжої дружини гридь представлений у Правді Руській.

Молодшими дружинниками гридери вважають і княжих отроків. Але так називали також княжих і боярських слуг⁴. 1015 року отроки склали найближче оточення сина Володимира Святославича Гліба, котрого знамірився вбити Святополк Окаянний:

---

¹ Див., напр.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России, «История СССР». 1991. № 4. С. 56–57.

² Повесть временных лет. С. 56.

³ Там же. С. 58.

⁴ Див.: Словарь древнерусского языка (XI–XIV в). Т. VI. М., 2000. s. v.

«Отроци Глѣбовы уныша». Близьким до старшого брата Гліба Бориса був отрок угорського походження, що також загинув від рук убивць, насланих Святополком¹. У «Повчанні» Володимира Мономаха згадані отроки іншого роду, котрі слугували йому в палаці: «не зрите на тиуна, ни на отрока», «еже было творити отроку моему, — згадує Володимир Всеволодич, — то сам есмь створиль»².

Отроків знає і Галицько-Волинський літопис. У розповіді про події 1231 р. зображене важке становище князя Данила Романовича, в яке він потрапив у боротьбі з боярами: «Самому же Данилу, съзвашю вѣче, оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ»³. З цього тексту, що, певно, надміру драматизував події того спекотного літа, зрозуміло, що отроки склали особисту охорону государя. Не лише дружина, а й інші складові частини давньоруського суспільства з перебігом часу виглядають на сторінках джерел все більш розшарованими, що, певна річ, відповідало дійсності. Це було наслідком розвитку феодальних відносин у суспільстві. Вище я спробував показати це на прикладі найпоширенішої категорії вільного привілейованого населення — мужів.

У докласових суспільствах існувало чимало державних утворень не феодального типу. У Східній і Центральній Європі такими були аварське VI–VII ст., хозарське VIII–X ст., монгольське XIII ст. Мені можуть заперечити: мовляв, справа полягала в особливій специфіці соціально-політичного розвитку кочівницьких етносів. Однак мало хто сумнівається в існуванні державності у скандинавських народів у кінці IX–X ст., коли вони переживали добу розкладу родоплеменного ладу. Державним утворенням у родоплеменному середовищі була також слов'янська держава Само в VII ст. на Середньому Дунаї. Вона мала основоположні ознаки державності: відчуження влади від народу і організацію населення за територіальним принципом⁴.

¹ Повесть временных лет. С. 59, 60.

² Там же. С. 101, 104.

³ Галицько-Волинський літопис. С. 94.

⁴ *Авенариус А.* «Государство Само». Проблема археологии и истории // *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.* М., 1987. С. 72.

Жорсткий і буквальний зв'язок між зародженням державності й складанням феодального суспільства послідовно відстоював Б. Греков, на якого справляла вплив і брутальний тиск ідеологічна доктрина партії та її провідники. У книжці «Феодальные отношения в Древнерусском государстве» (1935 р.) історик розглядав це державне утворення як феодальне вже в X ст. Ця нова для того часу думка була піддана різкій критиці з боку вчених старшого покоління М. Рубінштейна, С. Бахрушина, В. Пархоменка та ін. Вони відкидали саму можливість побутування феодального укладу в Київській Русі IX–X ст., заодно ставлячи під сумнів й існування в ті часи самої держави, яка б об'єднувала східних слов'ян¹. З погляду сучасної науки Б. Греков мав рацію: феодальні стосунки в давньоруському суспільстві настають, починаючи з часів Олега та Ігоря. Однак держава тих часів ще не була феодальною.

Б. Греков, відчуваючи, без сумніву, підтримку інституцій офіційної ідеології, що вбачала в надзвичайно ранньому існуванні феодальної держави на Русі докази її одвічного перебування в колі передових країн Європи та Близького Сходу (можливо, знаходячись під безпосереднім тиском цих інституцій), протягом другої половини 30-х років XX ст. наполегливо і послідовно проводив думку про виникнення Київської держави як феодальної в IX ст. І все ж таки під впливом професійного несприйняття його поглядів авторитетними російськими вченими і не стихаючої конструктивної критики² у роки Великої Вітчизняної війни Греков був змушений визнати дофеодальний характер Київської Русі IX–X ст. Але ненадовго.

---

¹ Див.: *Рубинштейн Н.Л.* Рец. на кн.: Памятники истории Киевского государства // «Историк-марксист». 1938. № 1; *Бахрушин С.В.* К вопросу о русском феодализме // Книга и пролетарская революция. 1936. № 6; *Пархоменко В.А.* Характер эпохи Владимира, принявшего христианство // Учен. зап. Ленинград. ун-та Серия ист. Наук. 1941. Вып. 5

² Більшість авторитетних радянських істориків тієї доби розглядало добу IX–X ст. як дофеодальну, перехідну від родового ладу до ранньофеодального. Послідовно розвивав таку думку С.В. Юшков у книзі «Очерки по истории феодализма в Киевской Руси» (1939). На його погляд, лише в кінці X ст. на Русі почали складатися феодальні відносини (с. 26–43). Ця думка уявляється науково коректною і в наш час.

На початок 50-х років ХХ ст. під ідеологічним тиском комуністичної партії і за прямими її вказівками, як і раніше, гору взяло намагання як можна глибше в часі відсунути початок феодальних відносин в Давньоруській державі. Партійно-державна верхівка прагнула проголосити країну, що здобула важку і криваву перемогу у війні з Германією, одвічно найпередовішою в світі, в якій всі без винятку процеси і явища суспільно-економічного і культурного життя відбувались раніше, ніж в інших країнах. Звідси значною мірою пішли і сумної пам'яті боротьба проти «космополітизму» і «космополітів», що завдала майже непоправного удару радянській науці й культурі, і надокучливе прагнення оголосити чи не всі відкриття світової науки і техніки вперше зробленими на Русі і в Росії. Не зміг ухилитися від цього і Б.Д. Греков. В останньому прижиттєвому виданні своєї класичної праці «Киевская Русь» (1953) він, мабуть, вимушено відніс початки східнослов'янської державності до VII–VIII ст., одночасно запропонувавши розглядати період її історії VI–VII ст. як напівфеодальний. А вже Київська держава, що виникла в IX ст., начебто з самого початку була феодальною. Ці думки великого і підневільного історика, що не мали підтвердження в джерелах, тим не менше, на довгі роки запанували в радянській історіографії.

Безумовне й безпосереднє пов'язування державності з існуванням феодального укладу на Русі відбилось у працях більшості радянських істориків 50-х — 70-х років ХХ ст. Наприклад, В.Д. Королюк, котрий менше від багатьох інших заслужував докорів у догматизмі й начотництві, запропонував вважати початковою межею ранньофеодального часу для всіх слов'ян, західних, південних і східних, VI–VII ст., обґрунтувавши таку думку міркуванням, що в VII ст. джерела засвідчили у всіх трьох гілоках слов'янства перші спроби організації відносно великих соціально-політичних формувань. Вчений вбачав найбільш ранню і елементарну форму праслов'янської державності в племінних княжіннях і думав, начебто в них могли існувати феодальні відносини¹. Ця думка вже тоді виглядала надто категоричною.

---

¹ Королюк В.Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян (до середины XI в.). М., 1970. С. 4 і далі.

Сучасні історики в більшості своїй не поділяють думку про існування феодального укладу в східнослов'янському суспільстві до X ст. Недостатня її аргументованість і упередженість (що йдуть з радянських часів) постійно викликала і викликає досі гостру критику ранньої появи феодальних відносин і в нас і зарубіжжям. Своєрідною реакцією на подібну думку, що не спирається ні на джерела, ні на серйозні дослідження, можна вважати, зокрема, праці І.Я. Фроянова, котрий твердив, ніби східнослов'янська спільнота залишалась родоплемінною не лише у VII–IX, а й у X–XI ст.¹ Аргументи історика на користь цього уявляються мені непереконаливими.

В короткому історіографічному огляді на початку розділу було відзначено, що, на думку більшості авторитетних вчених, держава на Русі почала формуватись у кінці IX століття. Л.В. Черепнін в 1972 р. назвав її феодальною². Мабуть, було б обережнішим сказати, що кінець IX ст., часи Олега Віщого, були лише відправною точкою на тривалому і суперечливому шляху державного творення. Але чи складалась ця перша східнослов'янська держава нога в ногу з виникненням феодальних відносин, більше того, чи була вона викликана їх народженням? На ці природні питання у наш час доводиться відповісти негативно.

Суто спрощеним і догматичним розумінням і тлумаченням процесів і явищ суспільно-економічного розвитку людства була викликана до життя категорична думка, досі, на жаль, поширена в науковій літературі, ніби державність неодмінно являє собою продукт еволюції класового суспільства, у слов'ян — феодального. Засвідчене джерелами, головним чином, літописами, існування держави (в нашому випадку, давньоруської) визнавалось, та й донині визнається вирішальним доказом побутування феодального ладу в Східній Європі.

У часи Ярослава Володимировича дружина і дружинність як явища суспільно-політичного життя поступово втрачають позиції, залишаючись важливою військовою силою в руках государя.

---

¹ Див., напр.: *Фроянов И.Я.* К истории зарождения Русского государства // Из истории Византии и византиноведения. Л, 1991.

² *Черепнин Л.В.* Назв. праця. С. 145 і далі.

З XI ст. держава перестає бути дружинною, нею управляють вже інші, не дружинні люди: ті ж бояри і вихідці з більш демократичних шарів населення. Це явище бере початок у часи князювання Ярослава. Тоді ж набирає силу процес генезису й початкового розвитку феодальних відносин. Для часів після середини XI ст. існують, на мій погляд, підстави говорити про існування перших основ феодального укладу в Давньоруській державі. Певна річ, його утвердження стало справою не такого вже й близького майбутнього, але в XI ст. цей процес вже почався і набрав сили.

Слід визнати, що утворенню державності на певному етапі еволюції суспільства сприяли явища феодалізації, і все ж таки то були речі різного порядку, особливо якщо не зводити феодальний уклад до майнових, земельних відносин. Виникненню і розвитку державності сприяли етнічні, культурні, ідеологічні та інші процеси, що лежали в духовній площині, тоді як держава народжувалась у площині суспільно-політичних відносин.

10. Присмерк суспільного і державного життя (Епілог)

Суперництво доцентрових і відцентрових сил в суспільно-політичному бутті Давньоруської держави тривало і набирало чимдуж гостріших форм упродовж усієї доби удільної роздробленості. Часом чинники об'єднувальні брали гору, і це знаходило вияв у здобутках системи колективного союзеренітету чи діяльності владних дуумвіратів, в успішних і згуртованих діях князів проти половецької загрози. Все ж таки на межі XII і XIII ст. верхівці суспільства стало, мабуть, очевидним, що процеси і сили, які роз'єднували руські князівства, зайшли надто далеко, і вороття до недавнього минулого не видно. Цьому існували об'єктивні історичні причини, викликані до життя поступом давньоруського суспільства, насамперед соціально-економічним. Варто враховувати й інші сторони його життя: культурні, ідеологічні (церковні) й етнічні.

Як відомо, Русі часів роздробленості було властиве зростання соціально-економічних зв'язків між містами і землями, що об'єктивно створювало передумови складання певною мірою спільного для всіх її земель і князівств ринку. З іншого боку, і в цьому полягала одна з головних суперечностей суспільно-економічного розвитку країни в XII–XIII ст., місцеві князі й бояри, великі й середні землевласники (точніше, землеволодільці), прагнули до замкненості своїх князівств і земель, політичної, соціальної й економічної, вбачаючи у цьому можливість досягнення ширшої автономії, а то й незалежності від державного осередку (якщо пощастить). Поступово вони тією чи іншою мірою звичайно досягали свого.

Ще одна кардинальна суперечність громадського життя Русі часів роздробленості крилася в самій непослідовності програм і

дій членів дому Рюриковичів. Вона пояснювалась все тим же суперництвом об'єднувальних і роз'єднувальних чинників у перебігу еволюції державності, змаганням різних представників панівного класу, що представляли такі чинники. Князі-Рюриковичі, котрі з 40-х років XII ст. осідали в тих чи інших землях держави, обзаводились там маєтностями і робились землевласниками, почали в комплоті з боярами-землевласниками проводити відрубну, сепаратистську політику в загальнодержавному масштабі, ставлячи власні економічні, а відтак і політичні цілі, вище загальноруських. При тому нескінченні феодалні чвари, що часом перетворювались на справжні війни в країні, в її частинах, князівствах і землях, завдавали самим князям та їх васалам величезної матеріальної шкоди і страшних людських втрат. Ця обставина теж належала до головних протиріч суспільно-політичного життя Русі XII–XIII ст.

Додам до цього величезну і непоправну шкоду, яку несли країні почастілі вторгнення половецьких орд, великою мірою спонукувані міжкнязівськими «которами». Все це змушувало голів княжих кланів і окремих сильних господарів докладати зусиль до об'єднання своїх дружин, військ і економічних можливостей, аби протистояти спільному ворогові, кочовикам степів Північного Причорномор'я. А це, всупереч бажанням і намірам багатьох Рюриковичів, міської верхівки і боярства об'єктивно підтримувало цілісність, хай і відносну, держави і усталювало її верховну владу.

Варто зазначити, що князі часом просто не могли нехтувати суспільною думкою, на жаль, лише малою мірою відбитою у джерелах того часу. Вони були зобов'язані прислуховуватися до вимог народу і, особливо, рицарства, згуртуватися і захищати країну від захланних половецьких ханів. Тому князям доводилось ходити, часом вимушено (як це звичайно бувало з традиційними спільниками половців Ольговичами), у походи в Степ і водити в них свої дружини і військо, відстоюючи тим самим спільність і згуртованість давньоруських земель. Палкі заклики окремих князів об'єднати сили і вдарити на ханів не завжди були даниною суспільним бажанням, вони в багатьох випадках

реалізувались ними з власної волі в побідоносних походах у Степ, як це було, наприклад, у роки переяславського, а далі київського князювання Володимира Всеволодича Мономаха.

Не один авторитетний государ з тих, хто, здавалось, з головою поринув у гущу сепаратизму і залюбки розпалював усобиці, неодноразово і публічно виступав за припинення «катор» і за консолідацію Руської землі. Однак з кожним десятиліттям подібних закликів, щирих і нещирих борців проти кочовиків і за втихомирення княжих «катор» ставало все менше, якщо судити з джерел. Останній етап певної стабілізації суспільно-політичного життя держави припав на правління в південній Руській землі дуумвірату Святослава Всеволодича (Ольговича) і Рюрика Ростиславича (1181–1194).

І Рюрик і Святослав аж ніяк не вирізнялись високими моральними чеснотами, притаманними деяким Рюриковичам. Обидва вони постійно порушували угоди, скріплені «хресним цілуванням», інтригували і розпалювали усобиці, зраджували друзів і дружили з ворогами, аби досягти особистих політичних вигод, нарешті — не гребували неодноразовим наведенням половецьких ханів на Русь. Останнім особливо часто грішив Святослав¹...

Ще одна суперечність політичного життя країни другої половини XII ст. полягала в тому, що, увійшовши в союзний дуумвірат, Рюрик із Святославом явно під тиском широкої суспільної думки і настроїв рицарства, на час зуміли переступити через вузько кланові й особисті інтереси і претензії на землі інших Рюриковичів і докладали зусиль, щоб утихомирити суперечки між государями і почати воювати з кочовиками.

Дуже непросто було піти на такі дії Святославу Всеволодичу, родичу і давньому спільникуві половецьких ханів, адже він неодноразово користувався їхньою зброєю і підтримкою в змаганнях з іншими Рюриковичами, наводив кочовиків на Руську землю. Глави найсильніших тоді в державі княжих кланів Святослав (чернігівські Ольговичі) і Рюрик (смоленські й київ-

---

¹ За підрахунками академіка Б.О. Рібакова, Святослав більше ста разів порушував угоди з іншими князями, скріплені хресним цілуванням. Більшість таких угод була спрямована на відсіч половцям.

ські Ростиславичі) зуміли відновити й сяк так підтримувати рівновагу політичних сил на Русі, утримувати в покорі інших південноруських князів, позитивно впливати на поліпшення ситуації в країні й на півтора десятиліття припинити братовбивчу й виснажливу боротьбу за Київ між князями та їх угрупованнями.

Святослав з Рюриком здійснили три переможних походи проти половецьких ханів (1183, 1185, 1190 рр.), відкинувши орди кочовиків у придонські степи. Все ж таки тимчасова стабілізація внутріполітичного становища в Південній Русі була не в змозі захистити країну й утихомирити феодалні чвари.

Кончина Святослава Всеволодича 1194 р. порушила хитку рівновагу політичного життя Південної Русі й послабила соціально-економічні зв'язки в країні. Здавалось би. Рюрик Ростиславич, ставши великим князем київським і досягши єдиновладдя на Півдні, мав би почуватись більш упевнено і незалежно, вважати себе рівним могутньому великому князю владимиро-суздальському і змагатись з ним за загальноруську першість. Та цього не сталося.

На думку Грушевського, «наслідство Рюрика¹ було умовлено вже заздалегідь між ними, і всі уважали його повним наступником по Святославу»². Прихильний до нього київський літописець урочисто записав: «И обрадовася вся Руская земля о княженьи Рюрикове...»³ Додам до цього, що Рюрик ще й позбувся співправителя, з яким не ладив останні роки. Нічого більше не в'язало його в проведенні автократичної політики. Та Рюрикові Ростиславичу, видно, було незручно самовладно княжити в Південній Русі. Свого часу я висловив думку, що ця незручність лежала в психологічній площині. Мабуть, він призвичаївся до сумісної форми правління, до того, що головні рішення він приймав удвох із Святославом.

Не встигли поховати Святослава Всеволодича в Києві в церкві на Подолі, як Рюрик послав до свого брата смоленського князя Давида із словами: «Брате! Се вѣ осталася старѣйши

---

¹ Успадкування київського стола.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. Л., 1905. С. 216.

³ *Летопись по Ипатскому списку.* С. 458.

всѣхъ в Руськой землѣ, а поѣди ко мнѣ Киеву, что будетъ на Руской землѣ думы і о братъи своей, о Володимерѣ племени, и то все укончаевѣ»¹. З цього тексту створюється враження, що Рюрик вирішив започаткувати вузько родинний дуумвірат з рідним братом, на цей раз всередині самого лише клану Ростиславичів. Таке було можливе хіба що в другій половині XI ст. (Всеволод Ярославич і його син Володимир), та не в кінці XII ст. Вчинок Рюрика Ростиславича розхитував підвалину дуумвіратів часів роздробленості: неодмінність співправління глав двох найсильніших в Південній Русі княжих кланів. Вже через це дуумвірат Рюрик — Давид був приречений на недовге життя. До того ж Давид швидко по тому помер (1197 р.).

Тому не випадковими, на мій погляд, були владно висловлені 1195 р. владимиристо-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем претензії на першість серед давньоруських володарів. Всеволод явно переконався в послабленні єдності південно-руських князів і занепаді влади Рюрика Ростиславича. Того самого року Рюрик був змушений визнати перед своїм зятем Романом Мстиславичем волинським, що «положили есмы на немь [Всеволоді] старѣшинство вся братья во Володимерѣ племени»². Всеволод царював у Північно-Східній Русі, далеко від Києва, і не претендував на стіл матері градів руських. А от Рюрику з кожним роком ставало дедалі важче втримувати Київ і владу в Південній Русі в суперництві з традиційними суперниками Ростиславичів Ольговичами і з новим, особливо небезпечним для нього, власним зятем Романом Мстиславичем.

1195 р. Рюрику довелось під тиском Всеволода Юрійовича забрати «часть» у Руській землі в Романа і віддати її владимиристо-суздальському князеві. То була волость з містами Торчеськом, Триполем, Корсунем, Богуславом і Каневом³, звичайний для другої половини XII ст. наділ у Руській землі, який київський князь часом надавав комусь із васалів. Рюрик поспішив дати Романові за неї іншу волость, приблизно рівноцінну, але запальний Роман

---

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 458.

² Там же. С. 461.

³ Там же. С. 459.

образився, почав з ним ворогувати і навіть воювати Київську землю, великокнязівський домен. Ледве Всеволоду пощастило загасити конфлікт.

З кінцем XII — початком XIII ст. політичне становище Русі ще більше ускладнилось. Після кончини 1201 р. союзника Рюрика, чернігівського князя Ігоря Святославича, героя «Слова о полку Ігоревім», в Чернігові вокняжився молодший брат Ігоря Всеволод на прізвисько Чермний (червоний, рудий) і незабаром заявив претензії на київський стіл і південноруську владу. Справа знову йшла до зіткнення Ростиславичів і Ольговичів за Київ.

Становище на півдні Русі ускладнювалось втручанням у змагання за першість в регіоні глави нового осередку феодальної концентрації Галицько-Волинського князівства, створеного Романом Мстиславичем 1199 р. Чи не миттєво він перетворився на государя найсильнішого, мабуть, тоді південноруського князівства і не зміг обійти увагою київський престол, на якому до того ж сидів його лютий ворог і колишній тесть Рюрик (з донькою якого Предславою він насильно розлучився близько 1197 р.). При тому Роман не збирався міняти галицький стіл на київський, в його планах було посадити в Києві свого ставленика, якогось покірного у всьому другорядного князька.

1200 або 1201 р. Рюрик зумів перетягнути на свій бік Ольговичів і вибрався було в похід на Галич. Як мовилось, Роман дізнався про це, мабуть, від своїх вивідувачів у Києві, і завдав йому превентивного удару, вдершись на Наддніпрянщину і стрімко просунувшись до Києва. Зваживши шанси суперників, Ольговичі перебігли до Романа, а кияни відкрили йому «ворота Подольская в Копыреве конце», небезпідставно побоюючись штурму і розграбування свого міста. Після того Роман Мстиславич скинув Рюрика з престолу й відіслав його до родового домена в Овруч, Ольговичам довелось забратись за Дніпро до Чернігова. У Києві сів було ставленик Романа, непоказний луцький князь Інгвар Ярославич.

Але ж Рюрик не збирався відмовлятиись від київського стола і невдовзі після повернення Романа до Галича знову змовився з Ольговичами, найняв половецьку орду й 1203 р. підступив до

стольного града Русі, бажаючи ще й помститись на киянах, котрі відчинили брами перед Романом. Суздальський літопис, головне наше джерело для перших п'яти років XIII ст., з жахом писав: «Взять бысть Кыевъ Рюрикомъ и Олговичи, и всею Половецскою землею. И створися велико зло в Русстей земли, якого же не было отъ крещенья надъ Кыевомъ»¹. Літописець докладно й сумно-емоційно розповідає про розграбування й руйнацію міста руськими і половцями, від чого найбільше постраждали монастирі й церкви (до питання про релігійність руського народу в той час).

Роман Мстиславич незабаром суворо віддячив Рюрикові, схопивши його влітку 1204 р. і силоміць постригши в ченці разом з дружиною і донькою. Однак, довідавшись про загибель Романа в Польщі в червні 1205 р., Рюрик негайно скинув рясу і знову всівся на київський престол («смета с себе чернечскыѣ порты и сѣде Кыевъ»)². Кращі часи Рюрика Ростиславича відійшли в минуле, а політична репутація і булий авторитет назавжди погублені варварським знищенням Києва. Йому не пошастило згромадити навколо себе сильних і авторитетних спільників, він опинився сам-на-сам з численним і сильним кланом Ольговичів. Подальше його політичне життя сплигло в безплідному суперництві за Київ з Ольговичами, їхнім главою Всеволодом Чермним.

З північноруських літописів відомо, що в серпні 1206 р. Всеволоод Юрійович забрав був Київ у Рюрика. Та вже швидко по тому Рюрик повернув собі стольний град і з перервою на кілька років досидів у ньому до 1210 р. Проте Ольговичі не переставали дошкуляти йому, зазіхаючи на Київ. Через це старий і втрачаючий сили Рюрик Ростиславич пішов з ними на парадоксальну, на перший погляд, компромісну угоду. Лаврентійський літопис під 1210 р. лаконічно відзначив: «Того же лѣта сѣде Всеволодъ [Чермный] паки в Кыевъ, а Рюрикъ Черниговъ»³. Цей дивний обмін столами, зовсім не властивий Ольго-

---

¹ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 418.

² Там же. 426.

³ Там же. Стб. 427–435.

вичам, котрі зубами трималися за Чернігів, не забуваючи про Київ, майже на два десятиліття утихомирив суперництво за Київ між Ростиславичами і Ольговичами.

Свою тривалу політичну кар'єру, так само, як своє довге життя, Рюрик Ростиславич завершив, так і не побачивши більше «золотого київського стола», Печерської лаври й дніпровських круч. Не раз цитований мною Лаврентіївський літописець під 1216 р. знаменно і відверто занотував: «Преставися Рюрикъ Ростиславичъ князь кыевський (!), княжа Черниговъ»¹. Виходить, у давньоруському світі його до кінця життя вважали-таки київським князем, першим государем у Південній Русі. А трьома роками раніше зійшов із світу його головний суперник у двобої за Київ Всеволод Чермний².

Після смерті цих непересічних діячів Південної Русі їх заступили на столах блідіше політичні постаті, в Чернігові сів Рюриків син слабкодухий Володимир, а в Києві ще 1212 р. Ростиславичі посадили невиразного члена свого клану Мстислава Романовича, котрий безславно був забитий ворогом 1223 р. після битви з монголами на Калці. Отже, ця перемога Ростиславичів над Ольговичами вже нічого не важила в політичній грі на Русі 20–30-х років XIII ст.

Справа полягала не тільки і не стільки в тому, що роз'єднаній Давньоруській державі бракувало яскравих княжих особистостей, видатних державних діячів і полководців, і тому, мовляв, вона увійшла в глибоку політичну кризу. Так вважали Дж.Феннел³ і чимало істориків минулого і сьогодення. Адже навіть видатному державному діячеві, політику і воєначальнику Данилові Романовичу Галицькому виявилось не під силу не те що згуртувати Русь, хай Південну, а й вберегти від розпаду створене ним і, здавалось, міцно утверджене на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг померти Данило (1264 р.), як його консолідована і сильна держава була негай-

---

¹ Лаврентьевская летопись, 2. Стб. 438.

² Там же. Стб.436.

³ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. М., 1989. С. 208.

но роздерта на шматки-уділи його братом Васильком, синами і небожем.

І все ж таки справа полягала зовсім в іншому: процеси і явища роздробленості на Русі набули стрімкої й незворотної сили. Відцентрові рухи і явища остаточно перемагали доцентрові. Занадто далеко зайшли феодалізація країни й породжені нею місцевий княжий сепаратизм і короткозорий боярський егоїзм, щоб можна було повернути славні часи Ярослава Мудрого або Володимира Мономаха. Хто знає, коли б настало відновлення єдності суспільно-політичного і економічного життя Русі (як це звичайно траплялося після доби роздробленості в більшості європейських країн), та й чи настало б воно, якби Русь не потрапила під смертельний удар «тьмочисленной» монголо-татарської кінноти в 1237–1241 рр.? Історичний процес не знає альтернатив. Навалу орд Батия країна зустріла роз'єднаною і загрузлою в міжкнязівських «которах», у боротьбі егоїстичних інтересів княжих кланів і окремих князів. Цим вона пришвидчила власну загибель. То був пік занепаду державності й суспільства, їх приєр. Русі не вдалося ні перебороти, ні просто пережити його.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Микола Федорович Котляр

Історія суспільного життя Русі: Нариси

Підписано до друку 03.01.2016. Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 15,5. Обл.-вид.арк. 15,0.
Наклад 300 прим. Зам. 3.2016 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4